

2024
2
(575)

У І Ж КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 6 РАЗІВ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У 1957 р.
КИЇВ

UKRAINIAN
HISTORICAL
JOURNAL

ЗМІСТ

Російсько-українська війна: сучасні та історичні контексти, компаративні ретроспекції, повсякденні практики

Верменич Я. Виклики конфліктів ідентичностей у контексті загроз інформаційно-культурній безпеці України 5

Гинда В. Російський кіднепінг в Україні: види та мотиви 24

Повсякдення російсько-української війни: усна історія

«Я боялася, що якщо першу мене вб'ють, то хто буде батьку їсти варити»: Розповідь мешканки с. Полісся на Чернігівщині про життя в окупації (інтерв'ю записав та підготував до друку *О. Васянович*) 39

Історичні студії

Старченко Н. Законодавчі ініціативи кінця XVI — початку XVII ст. в Речі

CONTENTS

Russo-Ukrainian War: Modern and Historical Contexts, Comparative Retrospectives, Everyday Practices

Vermenysh Ya. Challenges of Identities Conflicts in the Context of Threats to the Information and Cultural Security of Ukraine 5

Hinda V. Russian Kidnapping in Ukraine: Types and Motives 24

Everyday Life of the Russo-Ukrainian War: An Oral History

“I Was Afraid that If They Killed Me First, Then Who Would Cook for My Father”: The Story of the Resident of Polissia Village, Chernihiv Region, About Life under the Occupation (record and publication by *O. Vasyanovych*) 39

Historical Articles

Starchenko N. Legislative Initiatives in the Polish-Lithuanian Commonwealth of

Посполитій як зміцнення монополії на легітимне насильство 56

Шевчук А., Маркевич О. Служба землеміра у Волинській губернії наприкінці XVIII — в першій третині XIX ст.: улаштування, кадровий склад, діяльність 77

Карпінчук Г. Історія арешту Шевченкових приятелів Віктора та Михайла Закревських, Сергія де Бальмена в 1848 р. (до 210-річчя від дня народження Тараса Шевченка) 98

Віднянський С., Вегеш М. Будівничий української державності за Карпатами (до 150-річчя від дня народження Августина Волошина та 85-річчя проголошення незалежності Карпатської України) 114

Кульчицький С. Державосупільство як фундамент більшовицької системи влади і власності 132

Журба О., Литвинова Т. Історіографія і творчість Ганни Кирилівни Швидько (1944—2022 рр.) 142

Методологія. Історіографія. Джерелознавство

Якубовський І. Читаючи між рядків: Голодомор на шпальтах районної преси Київської та Чернігівської областей у 1932—1933 рр. 157

Паздер П.М. Сучасна польська історіографія Голодомору 1932—1933 рр. 170

Дискусії

Папакін Г. Сучасне джерелознавство: статус і роль в українській соціологічній манірації 183

Рецензії й огляди

Філініук А. Європейські обрії соціально-економічного розвитку Наддніпрянської України [Рец. на кн.: Гуржій О. Наддніпрянська Україна та

the Late Sixteenth — Early Seventeenth Century as Strengthening the State Monopoly on Legitimate Violence 56

Shevchuk A., Markevych O. The Service of Land Surveyor in Volyn Province at the End of the Eighteenth — First Third of the Nineteenth Centuries: Organization, Staffing, Activities 77

Karpinchuk H. The History of the Arrest of Shevchenko's Friends Viktor and Mykhailo Zakrevskiy, Serhii de Balmen in 1848 (To the 210th Anniversary of the Birth of Taras Shevchenko) 98

Vidnianskyi S., Vebesh M. Builder of the Ukrainian State Beyond the Carpathians (To the 150th Anniversary of the Birth of Avhustyn Voloshyn and the 85th Anniversary of the Declaration of Independence of Carpathian Ukraine) 114

Kulchytskyi S. State-Society as the Foundation of the Bolshevik System of Power and Property 132

Zhurba O., Lytvynova T. Historiography and Creativity of Hanna Kyrylivna Shvydko (1944—2022) 142

Methodology. Historiography. Sources

Yakubovskiy I. By Reading between the Lines: The Holodomor on the Pages of the District Press of Kyiv and Chernihiv Regions in 1932—1933 157

Pazder P.M. Modern Polish Historiography of the Holodomor in 1932—1933 170

Discussions

Papakin H. Modern Sources Studies: the Status and Role in Ukrainian Socio-Humanitarian Studies 183

Book Reviews and Surveys

Filiniuk A. European Horizons of Socio-Economic Development of Naddniprianska Ukraine [Book Review: Hurzhii O. Naddniprianska Ukraine and the Fo-

зарубіжний світ у соціально-економічних вимірах XVII—XVIII ст.: Історичні нариси [відп. ред. В.А. Смолій; НАН України. Інститут історії України]. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2022. 296 с.] 212

Петренко І., Михайлюк Ю. Жіноча історія: нове дослідження про досвіди жінок минулого [Рец. на кн.: Жіночі виміри минулого: уявлення, досвіди, репрезентації: монографія; під наук. ред. О. Кісь; Центр міськ. історії Центр.-Схід. Європи, Укр. асоц. дослідниць жіночої історії, Ін-т народознавства НАН України. Львів: Центр міської історії Центрально-Східної Європи, 2023. 440 с.] 218

Мартинов А. Нова концептуалізація світової історії в контексті історії кліматичних змін [Рец. на кн.: Тер'є Тведт. Історія світу: Минуле як дзеркало сьогодення. Харків: КСД, 2023. 368 с.] ... 223

Хроніка

Завальнюк О., Глушковецький А., Комарницький О. Всеукраїнська наукова конференція «Павло Скоропадський і гетьманська держава в історії України початку ХХ ст.» 229

Ковалевська О. Круглий стіл «Іван Мазепа та просторово-часовий колорит його доби» 235

In Memoriam

Постоловський Руслан Михайлович ... 239

Юхновський Ігор Рафаїлович 243

reign World in the Socio-Economic Dimensions of the 17th —18th Centuries: Historical Essays [ed. by V.A. Smolii; NAS of Ukraine. Institute of History of Ukraine]. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, 2022. 296 p.] 212

Petrenko I., Mykhailiuk Yu. Women's History: A New Study of Women Experiences of the Past [Book Review: Women's Dimensions of the Past: Ideas, Experiences, Representations: A Monograph; Edited by O. Kis; Center of Urban History of Central-Eastern Europe, Ukrainian Association of Women's History Researchers, Institute of Ethnology of the NAS of Ukraine. Lviv: Center of Urban History of Central-Eastern Europe, 2023. 440 p.] 218

Martynov A. A New Conceptualization of World History in the Context of the History of Climate Changes [Book Review: Terje Tvedt. History of the World: The Past is a Mirror of the Present. Kharkiv: Family Leisure Club, 2023. 368 p.] 223

Chronicles

Zavalniuk O., Hlushkovetskyi A., Komarnitskyi O. All-Ukrainian Scientific Conference “Pavlo Skoropadskyi and the Hetman State in the History of Ukraine at the Beginning of the 20th Century” 229

Kovalevska O. Round Table “Ivan Mazepa and the Space-Time Atmosphere of His Time” 235

In Memoriam

Postolovskyi Ruslan Mykhailovych ... 239

Yukhnovskyi Ihor Rafailovych 243

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України
(протокол № 3 від 28.03.2024)

«Український історичний журнал» включено до Переліку наукових фахових видань
України, категорія «А» (наказ МОН України від 17.03.2020 р. № 409)

«Український історичний журнал» індексується в міжнародних
наукометричних базах даних: EBSCO, ESCI (Web of Science Core Collection),
Google Scholar, Index Copernicus, Slavic Humanities Index

Ідентифікатор медіа R30-02754 у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа.

Адреса редакції:

вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001

Тел: +380 (44) 278-52-34, +380 (44) 279-74-62, +380 (44) 279-34-01

Факс: +380 (44) 279-63-62

E-mail: uhj2023@history.org.ua

Редактори *В'ячеслав Григор'єв, Юлія Головка, Олексій Нікітченко*

Технічне редагування *Тетяни Шендерович*

Комп'ютерна верстка *Катерини Васильковської*

Підп. до друку 22.04.2024. Формат 70 × 100/16. Гарн. Garamond Premier Pro.
Ум. друк. арк. 19,99. Обл.-вид. арк. 19,48. Тираж 151 прим. Зам. № 7248.

Видавець і виготовлювач Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
01024, Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: СУЧАСНІ ТА ІСТОРИЧНІ КОНТЕКСТИ, КОМПАРАТИВНІ РЕТРОСПЕКЦІЇ, ПОВСЯКДЕННІ ПРАКТИКИ

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.02.005>
УДК 32.22/28(477.62)

Ярослава ВЕРМЕНИЧ

докторка історичних наук, професорка,
член-кореспондент НАН України,
завідувачка відділу історичної регіоналістики,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
verrosla@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4445-9492>

ВИКЛИКИ КОНФЛІКТІВ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ У КОНТЕКСТІ ЗАГРОЗ ІНФОРМАЦІЙНО-КУЛЬТУРНИЙ БЕЗПЕЦІ УКРАЇНИ

Мета — розгляд конфліктів ідентичностей як специфічної форми сучасних соціокультурних та мілітарних викликів, що віддзеркалюють світоглядні протиріччя в діаметрально протилежних інтерпретаціях цивілізаційних цінностей та дуже складно піддаються конструктивному врегулюванню. **Методологічні підходи** базуються на застосуванні геоконфліктологічної парадигми, яка фокусує увагу на вивченні геополітичних і геокультурних чинників, пов'язаних із виникненням, розгортанням та наслідками різноманітних конфліктів та формуванні нових безпекових стратегій, здатних протидіяти гібридним загрозам. **Наукова новизна.** Крізь призму осмислення генези територіально-ідентифікаційних протистоянь на українсько-російському пограниччі за допомогою концепту «конфлікт ідентичностей» репрезентуються методологічні моделі та теоретичні побудови, здатні генерувати стратегії вирішення ідентифікаційних криз у сучасному гетерогенному «суспільстві ризику». **Висновки.** Акцентування уваги на просторових детермінантах виникнення конфліктів ідентичностей у межових ареалах дасть змогу

Цитування: Верменич Я. Виклики конфліктів ідентичностей у контексті загроз інформаційно-культурній безпеці України. *Український історичний журнал*. 2024. № 2 (575). С. 5—23. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.02.005>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 2 (575)

усвідомити значення культурно-ментального кордону як символічного маркера порубіжного буття, переосмислити процес формування конфліктів ідентичностей в українсько-російському порубіжному просторі з обов'язковим з'ясуванням причин та механізмів конфліктного протистояння. У такому ракурсі концепт «конфлікт ідентичностей» можна розглядати як методологічний конструкт дослідження сучасної соціотрансформаційної динаміки та вибудови системи національної інформаційно-культурної безпеки в контексті формування консолідаційного образу повоєнної України, базованого на конструктивному потенціалі багатовимірних європейських ідентичностей.

Ключові слова: *конфлікти ідентичностей, геоконфліктологія, українсько-російське пограниччя, ментальний кордон, інформаційно-культурна безпека.*

Трагічні потрясіння сьогодення, пов'язані з російсько-українською війною, гостро ставлять питання щодо можливостей та шляхів подолання кризового стану українського соціуму, побудови у суспільній свідомості «мосту над прірвою», відновлення соціально-психологічної гармонії життя. Відповіді на них треба шукати якомога швидше, адже сучасні війни несуть із собою зміну онтологічного контексту буття, провокують екзистенційні порушення «сутнісних координат», заперечують національні цінності, руйнують ідентичності. Це нереально зробити без осмислення історичного досвіду міждержавних і внутрішньодержавних, міжетнічних та міжнаціональних відносин, який майже завжди позначається конфліктною динамікою. Імперії з'являються на політичних картах як прямий наслідок війн, династичних угод, численних поділів і переділів територій за принципом сили. Складна діалектика «домінування — підкорення» здатна тривалий час підтримувати відносну суспільну рівновагу, але зрештою, як правило, спричиняє катаклізми неймовірної вибухової сили. Процес формування національних спільнот також вирізняється присутністю внутрішнього конфлікту, пов'язаного з необхідністю здійснення кардинального колективного вибору на переломних етапах розвитку. Колізії цих зовнішніх і внутрішніх протистоянь репрезентуються в інформаційно-культурних дискурсах, утворюючи смислову й поведінкову матрицю розвитку соціуму, продукуючи його національно-культурний код та ідентичність.

Є якась парадоксальна закономірність у тому, що кінець кожного з п'яти останніх століть для України ставав часом підбиття підсумків, а початок наступного — пошуком нових смисложиттєвих орієнтирів. Кінець XVII ст. підвів ризику під добою першого етапу вітчизняного націєтворення і став водночас прологом трагічної для українського етносу петровської доби й початком кінця української автономії. Кінець XVIII ст. ознаменувався позитивними для українства геополітичними зрушеннями і значним прирощенням території, але потягнув за собою дилему «малоросійства-великодержавності» й гібридних самоідентифікацій. Кінець XIX ст. став часом взаємонакладання проблем, породжених зіткненням модерності з архаїкою, поклавши початок небаченим за вибуховою силою революційним катаклізмам і спровокованим ними кровопролитним війнам. А кінець XX ст. приніс Європі не лише нову територіальну структуру, спричинену розпадом СРСР, але й реальні загрози дестабілізації повоєнного

світоустрою, а Україні — не лише ейфорію з приводу несподівано здобутої незалежності, але й жахіття кривавої трагедії російсько-української війни.

Реалії зтяжненого воєнного протистояння знов поставили нашу країну перед вибором оптимальних моделей зміцнення державності й захисту суверенітету. А отже, осмислення сучасного мілітарного досвіду має слугувати головній меті — утвердженню держави як рівноправного суб'єкта світової спільноти. Писати про сучасність — це справжнє випробування для історика, як слушно наголошує С. Плохій. Про давні часи можна розповідати, не озираючись на почуття людей. Але так неможливо писати про історію сьогодення. Сучасний історик, озброєний інструментарієм синергетичної епістемології, мусить уважно вивчати не лише об'єктивні факти, але й химерні уявлення, надії, розчарування, несправджені ілюзії — все те, що нині вкладається у формулу соціальної турбулентності. Порівнюючи нинішню війну з Другою світовою, С. Плохій зазначає, що вона є найбільшою індустріальною війною в Європі з 1945 р. за чисельністю залучених військ, руйнуваннями, кількістю біженців. У 1991 р. здавалося, що розпад однієї з найбільших світових імперій — Радянського Союзу — відбувся без великих катаклізмів. «Сьогодні стає зрозуміло, що війна була відкладена. І ми перебуваємо в центрі розпаду цього простору. Війна змінює світ. Воєнні конфлікти перекроюють кордони держав, а також межі свідомостей та ідентичностей» [1, С. 19—21].

Ключовими сутнісними ознаками сучасної соціальної турбулентності є нестабільність та непередбачуваність, втрата аксіологічних орієнтирів, хаотична динаміка розвитку та поява нових типів загроз і конфліктів. Суспільний розвій відбувається не за правилами однолінійної логіки, а за алгоритмом багатовимірності, коли одна подія може надати поштовх рухові в різних напрямках і спровокувати незворотні, протилежні очікуваним наслідки. Наявна ситуація нагадує «замкнене коло», в якому простежується синергетичний ефект «перехрещення» минулих проблем із новими глобальними викликами, нашарування одного катаклізму на інший, скорочення міжкризових періодів, «заморожування» більшості конфліктів, а не їх вирішення. В умовах «гібридних війн» негативний потенціал соціальної турбулентності посилюється та використовується як стратегія залякування й маніпулювання свідомістю: навіть особистості зі стійкими переконаннями виявляються деморалізованими внаслідок сильного внутрішнього конфлікту.

Попри те, що масштабні ідентифікаційні конфлікти, які мають у своїй основі різні системні цінності, багато років перебувають в епіцентрі теоретичних дискусій, дієвих стратегій їх практичного вирішення майже не спостерігається. На початку ХХІ ст. простежується навіть деяка розгубленість серед дослідників, обумовлена неадекватністю традиційних методологічних підходів та непридатністю усталеного поняттєвого інструментарію для осмислення онтологічних конфліктів нового покоління. Проте людство все ж поступово починає усвідомлювати факт неминучого посилення рівня конфліктності як світових геополітичних процесів, так і локальних культурних інтеракцій. Виникає специфічна

геоконфліктна парадигма світосприймання, яка переводить геоконфліктологію у формат стратегічної науки ХХІ ст. Її увага фокусується на вивченні геополітичних і геокультурних чинників, пов'язаних із виникненням, розгортанням, наслідками різноманітних конфліктів та на формуванні нових безпекових стратегій, здатних протидіяти гібридним загрозам.

Активізація міжцивілізаційних конфліктів докорінно змінює уявлення про глобальний і локальний простір, обумовлює різке послаблення значення вертикальних ієрархій та водночас збільшення потенціалу горизонтальних просторових взаємодій. У глобальному суспільстві, де звужується простір і час, зникають кордони, взаємозалежність людей значно посилюється. Хоча глобалізація й покликана об'єднувати народи та цивілізації, вона може призводити до виникнення зворотної ситуації, за якої інтеграційні процеси спричиняють явища антагонізму, суперництва. Коли фаза суперництва загострюється й переходить у формат «зіткнення цивілізацій», спрацьовує аксіологічна парадигма конфлікту у вигляді моделі несумісності та протистояння цінностей. У новому світовому порядку лінії «культурних розломів» — меж поміж цивілізаціями — стають тими найважливішими рубежами, вздовж яких і можливе виникнення основних конфліктів.

Для прояснення сутності найрезонансніших геополітичних та геокультурних проблем сучасності варто для початку вдумливо прочитати С. Гантінгтона. У його баченні, різна культурна ідентифікація — головна причина конфліктизації цивілізаційного розвитку, а центральним фактором, який визначає симпатії та антипатії, є культурна ідентичність. Традиційне геополітичне питання: «На чийй ви стороні?» змінюється більш принциповим — ідентифікаційним: «Хто ви?». Кожна країна повинна мати відповідь на це питання. Головне, зрозуміти, що смислові детермінанти відповіді знаходяться у системі координат культурної ідентичності країни, яка великою мірою визначає її місце у світовій політиці [2, С. 118, 340—349]. У ситуації, коли країна не здатна дати вичерпну відповідь на ідентифікаційне питання, у соціумі виникає відчуття ірраціональності й небезпечності навколишнього світопростору, формується уявлення про панування хаосу у відносинах між державами та про домінування права сили замість норм міжнародного права. Амбівалентність колективних ідентичностей позначається наростанням суперечностей, котрі базуються як на геополітичних конфліктологічних детермінантах, так і на новітніх ризиках, пов'язаних з ідентифікаційними викликами.

Цивілізаційна динаміка розвитку суспільних систем обумовлюється існуванням внутрішньої субстанції, яку можна вважати геопросторовою матрицею. Вона формує культурну ідентичність та окреслює структуру генотипу цивілізаційного утворення, конструює суспільний метанаратив, що консолідує соціальних суб'єктів у системну єдність. Ідентичність цивілізації ґрунтується на властивій тільки їй системі цінностей, які вона генерує та репрезентує для досягнення відповідного ефекту чи впливу. Це своєрідна аналітична «лінза», крізь призму котрої найкраще проглядаються як консолідаційні, так і конфліктні практики в іс-

торичному розвитку держав [3, С. 3—12]. Глобальна турбулентність суттєво актуалізує наратив «конфлікту цивілізацій», в основі якого — осмислення динаміки світоглядних протистоянь у ракурсі ціннісно-історичних відмінностей, стратегій конфронтації інтересів та принципів, практик боротьби за території й ресурси. Регіонально-просторові суперечки, ментальні «зсуви» кордонів глобального та локального буття, які призводять до дезорієнтації людини у просторі, втрати орієнтирів, пов'язаних із традиційними нормами й цінностями, додають до наративу «конфлікту цивілізацій» потужний ідентифікаційний компонент.

Підвищений «градус» конфліктизації суспільства, перехрещення глобальних і локальних конфліктогенних чинників характерні для тих соціальних феноменів, які перебувають на перетині цивілізаційних та культурних кордонів, мають власну логіку, візію розвитку. Межові цивілізації, до числа яких належить й Україна, являють собою самостійний стійкий історичний тип із незавершеною синтезу як його постійною рисою. Такі цивілізації характеризуються зіткненням якісно різних полюсів культурного розвитку, тим самим вони є фактором історичної турбулентності, цивілізаційними виразами, що спричиняють постійне збурення, причому в найрізноманітніших сферах, починаючи від економіки та закінчуючи психологією. Україна є межовою цивілізацією, через душу й тіло якої розкол пройшов разом із державністю і прийняттям християнства. Її цивілізаційна межовість може позначатися «розхитаністю» поведінкового стереотипу, наявністю синдрому «блудного сина», неукоріненістю, своєрідною ностальгією за чужими культурними образами, схильністю до наслідування.

Проблема цивілізаційної ідентифікації для України смисложиттєва, вона пов'язана з усім досвідом історичної пам'яті та обумовлює глобалізаційні стратегії подальшого розвитку. Соціокультурна еволюція на українських теренах ніколи не відбувалася безболісно, оскільки в ній завжди взаємодіяли протилежно спрямовані процеси диференціації й інтеграції, регіональні ідентичності накладалися на національну, контрастували або поєднувалися з нею. Конфліктність ідентичностей посилювалася внаслідок стереотипізації «образу ворога» у процесі конструювання ментальних кордонів, коли позитивні колективні автостереотипи «своїх» протиставлялися негативним гетеростереотипам «чужих». На жаль, недостатньо усвідомлювався історичний досвід вирішення геополітичних та ідентифікаційних проблем, який наочно демонструє, що територіально-просторові ідентичності завжди відіграють роль маркера лояльності, а будь-які загрози втрати відчуття соціальної захищеності проявляються в обстоюванні власних пріоритетів [4, С. 289—309]. Незасвоєні уроки історії здатні спричинити серйозні проблеми для розвитку суспільств. Це варто розуміти сьогодні, адже сучасні реалії не залишають сумнівів у наявності такої геополітичної ситуації, за якої основною формою міжнародної взаємодії буде міжцивілізаційний конфлікт, а практично всі кризи та небезпеки у сучасному геопросторі стануть транскордонними.

Характерною ознакою соціальної еволюції є безповоротний рух від одновимірності до багатовекторності, який позначається значними ускладненнями структурної та функціональної організації всіх систем. Радикальне розростання

територіально-соціальних зв'язків і комунікацій супроводиться не лише розширенням сфери контактів, але й появою гібридних конфліктів, які не вкладаються у звичну модель протистояння національних держав. Динаміка еволюційного руху об'єктивно репрезентує наявність взаємозв'язку між виникненням конфлікту і його характером, з одного боку, та територією його розташування, — з іншого. Проте традиційне сприйняття конфлікту як силового протистояння з єдиним варіантом вирішення («виграш — програш») сьогодні значно модифікується разом із трансформацією геопростору, який усе більше перетворюється на конфліктно-комунікативний. Конфлікт набуває ознак комунікативної мережі, стає фактично механізмом здійснення гібридних інформаційно-комунікативних практик, в основі яких «шахова гра на тривимірній дошці» [5]. «Фігурами» на подібних «шахівницях» насамперед стають країни, позначені наявністю територій, які в різні часи були фронтами великих цивілізаційних утворень.

Реалії життя свідчать про різке загострення конфліктності у відносинах між країнами, посилення впливу на усталені безпекові детермінанти культурно-етнічних суперечностей та пов'язаних із ними геополітичних, національних, регіональних проблем. Без перебільшення можна стверджувати, що загальна глобально-регіональна динаміка репрезентується в координатах конфліктологічної парадигми, плінна сучасність переосмислюється й перевизначається в її контексті. Глобалізація не усуває минулі суперечки між державами, а навпаки, призводить до їх поглиблення внаслідок нашарування на наявні глобальні кризи нових регіональних і локальних протистоянь. Навряд чи в найближчому майбутньому можна сподіватися на зменшення українсько-російської конфліктної динаміки, знаходження взаємоприйнятних рішень, які задовольнили б кожен зі сторін, розв'язання проблеми «конфлікту ідентичностей» та нейтралізацію кризової ситуації.

У процесі пошуку соціокультурних алгоритмів їх вирішення варто замислитися над не менш резонансними питаннями: чи усвідомлюємо ми певною мірою геокультурні, ментальні підґрунтя внутрішніх суперечностей, які складають основу тих ризиків для існування держави, й тих викликів, перед якими ми стоїмо сьогодні? Чи розуміємо, що конфлікти ідентичностей здатні становити неабияку загрозу для національної безпеки країни? Відповісти на них можливо лише за умови осмислення ситуації на українсько-російському покордонні саме в геоконфліктологічному ракурсі, за допомогою концепту «конфлікт ідентичностей». Конфліктна динаміка на цій території має свої історичні витоки, які й сьогодні гальмують формування спільного європейського простору. Акцентування уваги на просторових детермінантах виникнення конфліктів ідентичностей у межових ареалах дасть змогу з'ясувати причини та наслідки деструктивного впливу регіональних суперечностей на соціокультурну цілісність українського суспільства, осмислити фактори, які призвели до ситуації екзистенційного українсько-російського стратегічного протистояння, що у сучасних умовах набуло вигляду збройної агресії, усвідомити значення культурно-ментального кордону як символічного маркера порубіжного буття.

Прогрес людства пов'язаний із розширенням сфери раціонального мислення, проте доводиться констатувати, що проблема впливу наукового знання на масову свідомість усе ще уявляється недостатньо проясненою. Щоб з'ясувати, як і чому значна частина громадян України потрапила під потужний вплив ідей «руського мира», варто переосмислити весь процес формування конфліктів ідентичностей в українсько-російському порубіжному просторі з обов'язковим з'ясуванням того, як і коли були запущені механізми конфліктної динаміки. На покордонні відбуваються процеси, смисл яких нелегко збагнути з позицій універсализму. У відповідь на культурну уніфікацію та натиск стандарту міжовий соціум намагається боронити регіональну самобутність, демонструє прихильність до усталених норм і цінностей. Це знаходить свій прояв у плеканні регіонального простору існування, обстоюванні пріоритетів соціокультурної, етнічної, релігійної та інших групових ідентичностей, поширенні конфліктного протистояння на ґрунті регіональних суперечностей. Конфлікт спочатку виникає у сфері свідомості й уявлень, але згодом набуває відчутних матеріальних ознак. Ідентичність людини порубіжжя здатна детермінувати її поведінку, впливати на процеси соціально-просторової адаптації, перевизначати соціокультурну сутність, в якій нерозривно переплетені різновекторні сприйняття, практики, ціннісно-нормативні системи, дискурсивні візії.

Варто погодитися з М. Кастельсом, який основними символами сучасності й «силами», що структурують навколишній простір, уважає ідентичність та глобалізацію. Визначаючи ідентичність як «процес, за допомогою котрого соціальний суб'єкт самоусвідомлює себе», він пропонує виокремлювати три її типи: легітимізуючу, ідентичність опору і проективну. Легітимізуюча ідентичність, у його баченні, орієнтована на розширення та раціоналізацію панування домінуючих інститутів над соціальними акторами задля створення «законослухняної більшості». Ідентичність опору породжується акторами, які займають позиції, що знецінюються або стигматизуються логікою домінування, тим самим вибудовуючи підґрунтя опору та виживання на основі власних принципів. Проективна ідентичність виявляється у здатності соціальних акторів створювати нову ідентичність, яка перевизначає і трансформує їхню позицію, формує соціальний ідеал та змінює всю соціальну структуру [6, С. 8—22]. Конфліктний потенціал присутній у всіх трьох типах ідентичностей, а у двох останніх він превалює. Особливої уваги потребує усвідомлення того факту, що опір і поширення проективної ідентичності на регіональному рівні може стати серйозним викликом для процесів, пов'язаних із соціальною згуртованістю суспільства на рівні національному.

Регіональна ідентичність виступає в ролі конструктора, який формує світоглядні принципи та ментальні стереотипи певного територіального соціуму. Апеляція до регіональної ідентичності, як і до будь-якої іншої, може слугувати як засобом «прояснення співвідношення політичних сил, так і інструментом політичної боротьби й маніпулювання масовою свідомістю» [7, С. 120]. Структурно регіональна ідентичність складається з двох сегментів: культурно-цінніс-

ного (регіональна унікальність) та стратегічного (мобілізаційний потенціал). Їй притаманна певна динамічність і рухливість, що пов'язані з об'єктивними умовами існування фізичного простору та зміною ціннісних уявлень і символів. У результаті зміни ціннісної компоненти регіональна ідентичність здатна трансформуватися відповідно до просторових модифікацій, істотно посилюватися (ставати «артикульованою») й послаблюватися (набувати ознак «зникаючої»). У стратегіях дослідження ментальної специфіки українського суспільства регіональній ідентичності відводиться одна з провідних ролей, адже вона має зв'язок зі «внутрішньою енергетикою» певного простору та сприймається як «голос» відповідного регіонального соціуму.

Унаслідок дії історичних і геополітичних обставин латентний стан регіональної ідентичності дуже швидко переходить в активну фазу та стає чинником суспільного життя. Різним типам регіонів притаманні своєрідні механізми її актуалізації, але найбільш виразно вони проявляються в межових, порубіжних територіях. Пограниччя — це не два регіональні утворення з різних боків кордону, а єдиний соціокультурний простір. Як тільки його цілісність піддається будь-якому тиску з ознаками загрози для соціокультурного розвитку, регіональна ідентичність небачено актуалізується з неминучим підвищенням конфліктогенного потенціалу. Спроби розв'язання суперечливих ситуацій здійснюються через звернення до минулого історичного досвіду, який зазвичай довільно та суб'єктивно інтерпретується різними сторонами конфлікту. Порубіжна ідентифікаційна специфіка формується не стільки змістовним навантаженням понять і символів, що закарбовуються у суспільній свідомості, скільки самою наявністю таких символічних детермінант, які здатні апелювати до емоцій і відчуттів.

Конфлікти ідентичностей у своїй основі є соціокультурними конфліктами, що базуються на ціннісно-світоглядних відмінностях та суперечностях, обумовлюються трансформаційними і кризовими процесами, детермінуються дихотомією модерних, постмодерних ціннісних систем. Поняття «конфлікт ідентичностей» відображає як глобальний характер цивілізаційних суперечностей, так і локальні інтеракції зближення раніше «чужих» культурних спільнот та «перехрещення» їх ідентичностей. Подолання конфліктності в ідентифікаційних питаннях можливе лише за умови нівелювання потенційних загроз для самоусвідомлення й соціального самопочуття людини та формування її модернізованої консолідаційної моделі. Те, що конфліктні ідентичності існують в ареалі взаємодії протилежних дискурсів і візій, які постійно перебувають у процесі змін, обумовлює трансформацію й самих дискурсивних практик, адаптацію їх до нових темпоральних та просторових контекстів.

У традиціях постмодерністського дискурс-аналізу в дослідженні конфліктів ідентичностей увага фокусується на проблемах конструювання ідентифікаційних матриць, їх емоційних і мовно-культурних компонентах. На відміну від традиційних конфліктологічних теорій, які орієнтуються на дихотомію «свій — чужий», у теорії дискурсу походження конфлікту інтересів пов'язується з наявністю ідентифікаційних криз. За К. Мерсер, «ідентичність тільки тоді стає проблемою, коли

вона перебуває у кризі» [8, С. 43]. Дискурс-аналіз спрямований на прояснення механізмів виникнення таких криз та засобів їх подолання, репрезентацію інтеграційного потенціалу, здатного об'єднати соціум. У постмодерному баченні ідентичність «має значення» і як теоретичне поняття, і як факт політичного життя [9, С. 674—698]. Характерним є звернення уваги на небезпеку посиленого загострення ідентифікаційних криз, коли вже ставиться під сумнів сама можливість соціальної інтеграції й успішність будь-яких консолідаційних стратегій. Активно йде пошук відповідей на питання: що саме здатне вивільнити «руйнівну енергію» в ідентифікаційних конфліктах та які потенційні можливості дискурс-аналізу в розв'язанні питань, пов'язаних із феноменом регіональної ідентичності.

Дослідження конфліктогенного потенціалу регіональних субідентичностей, що мають різні ціннісні домінанти і стратегічні вектори інтеграції, прояснення сутності регіональної ідентичності, простеження механізмів конфліктної динаміки загальнонаціональних та регіональних інтересів — провідні тренди сучасних регіональних дискурсів. Крізь призму ідентифікаційних конфліктів рельєфно проглядаються й витoki політико-мовних проблем, і відмінності регіональних та етнічних субкультур, і джерела ментальних конфліктів, що виникають на ґрунті розбалансування національних та регіональних ціннісних систем. Перспективним видається погляд на конфліктну регіональну специфіку кризь призму студій національної пам'яті, в науковому просторі все частіше застосовується дефініція «регіональна пам'ять». За О. Любовець, це форма суспільної пам'яті, сукупність знань, уявлень, оцінок минулого, які справили вирішальний вплив на розвиток певного регіону та зафіксувалися у свідомості його населення. Феномен регіональної самоідентифікації залежить від низки чинників: історичного, етнічного, етнографічного, геополітичного, соціокультурного й культурно-освітнього. Наявність в українському просторі регіональних субетносів може формувати певні відмінності у сприйнятті історії регіону та держави загалом [10, С. 303—305].

Не можна обійти увагою соціологічний вимір проблематики ідентифікаційних конфліктів, який обумовив інституалізацію спеціального дослідницького напрямку — соціології конфлікту. Цей напрям концентрує увагу на вивченні закономірностей виникнення та розвитку соціального конфлікту, його типології й соціальної ролі, засобах запобігання та розв'язання, а також методах управління конфліктами. По суті, соціальний конфлікт, який відбувається на основі незбігу цінностей і поглядів, є одним зі способів розв'язання соціальних суперечностей. За Г. Зіммеlem, конфлікт — універсальне явище та головна рушійна сила соціального життя, адже саме у ході боротьби виникають нові зв'язки та інтегративні практики. Застосувавши конфліктологічну термінологію в назві своєї праці — «Конфлікт сучасної культури» (1918 р.) — учений увів до наукового обігу поняття «соціальний конфлікт» та обґрунтував необхідність переорієнтації наукової і громадської думки щодо однозначної оцінки конфлікту, його наслідків. Серед найважливіших функцій конфліктів Г. Зіммель виокремлював ті, що позначають встановлення й підтримку тотожності та меж суспільств; струк-

туризацію проявів ворожості і взаємних антагонізмів; створення передумов для формування соціальної практики, відкритої змінам та реформам; регулювання зіткнень, що виникають на всіх рівнях повсякденного буття. Зазначаючи, що «безконфліктних суспільств не існує», Г. Зіммель звертав увагу на стратегічне значення конфлікту, яке полягає у сприянні появи і зміцненню ідентичності й чіткому окресленню соціальних та просторових кордонів. «Життя має певну циклічність тенденцій, спрямованих на мирне співіснування й агресію. В кожному мирному стані формуються умови для майбутньої боротьби, а в кожній боротьбі — для майбутнього миру» [11, С. 227—280].

Розробка теоретичних засад соціальної конфліктології та поява концепції «позитивно-функціонального соціального конфлікту» пов'язується з працями Л. Козера. На його думку, соціальний конфлікт — це боротьба за цінності, владу або обмежені ресурси, в якій метою є не тільки отримання бажаного результату, але й нейтралізація або усунення суперника та заподіяння йому збитків. «Кожне суспільство містить деякі елементи напруження й потенційного конфлікту як важливого елементу соціальної взаємодії, що сприяє руйнуванню чи зміцненню соціальних зв'язків» [12, С. 197—207]. Глобальний вимір міркувань про культуру конфлікту притаманний авторові загальної теорії конфлікту К. Боудінгу. Прагнучи сформулювати цілісну наукову теорію, він зазначав, що «всі конфлікти мають спільні зразки розвитку й вивчення саме цих спільних елементів може представити феномен конфлікту в будь-якому його специфічному вияві» [13, С. 119]. Утім фахівці з соціальних конфліктів усе ж акцентували увагу на виокремленні етнологічно-антропологічних вимірів, що розглядають етнічний конфлікт як феномен культури зі властивими йому специфічними рисами та визначають сутність етнічного конфлікту, що полягає у створенні загроз для регіональної ідентичності соціуму [14, С. 16—30]. В науковій репрезентації етнічних конфліктів широко застосовуються інструменталістські, конструктивістські, примордіалістські підходи, але більшість авторів солідарні в тому, що стихія глобальних і регіональних криз та суперечностей у сучасних реаліях небачено зростає, а етнічний конфлікт виступає однією з форм цих суперечностей і найвищою фазою процесу політизації етнічності.

Сучасний формат поєднання геополітичних криз з етнополітичними конфліктами спричиняє появу неочікуваних соціокультурних наслідків, позначених радикальною трансформацією ідентичності. Цей процес породжує нові форми та виміри конфлікту і сприймається національними й етнічними спільнотами як загроза їх суверенітету, безпеці, культурній самобутності. Особливо складні для врегулювання «заморожені» культурно-ідентифікаційні конфлікти, в яких, за Д. Френсіс, «ворожість, незалежно від природи її походження, посилюється культурними відмінностями, унаслідок чого іншій стороні приписуються мотиви домінування, котрі змушують уважати певну несхожість — загрозою» [15, С. 2—16]. Етнічна ідентичність у таких конфліктах постає як фундаментальна ознака соціуму — відмова в її визнанні чи дискримінація спричиняють неминучий протест, а формат переговорів або компромісу для їх вирішення вважається неприйнятним.

В основі багатьох конфліктів перебувають різні оцінки й інтерпретації фактів, інформації, знань та уявлень різними етнічними соціумами. Поява великих соціальних груп є об'єктивним процесом, групова належність індивіда примусово ставить його в позицію учасника конфлікту, з якого вийти буває досить складно. Оскільки етнічні конфлікти постійні, вони неминуче інституалізуються, позначаються конструюванням відповідних правил, норм і стандартів. Конфлікт етнічних інтересів здатний набувати форми гострих соціокультурних розбіжностей, які соціальні групи не тільки не прагнуть регулювати, але й усіляко посилюють, продовжуючи руйнувати попередні структури стабільних взаємодій. Найвища стадія конфлікту характеризується максимальним використанням примусових дій, застосуванням усіх ресурсів, що є в розпорядженні сторін конфлікту. Стратегія примусу містить у собі засоби, котрі визначаються як інструмент насильства, що напряму підпорядковані реалізації мети однієї сторони конфлікту без урахування цілей і намірів протилежної.

Процеси трансформації геополітичної будови світу призводять до трансформації й самих конфліктів ідентичностей, які починають розглядатися в контексті загроз суверенітету та безпеці держав. Особливо рельєфно подібні трансформаційні зсуви простежуються на пострадянському ідентифікаційному просторі, коли ворожість і нерозуміння посилюються культурними відмінностями та перетворюються на потужний конфліктогенний фактор. На думку М. Михальченка, в «перехідних» суспільствах суперечності й конфлікти розв'язуються більш жорстоко, часто стихійно, руйнівню, без пошуку консенсусу та компромісу [16, С. 18—27]. Трансформаційний «перехід» за будь-яких умов є складним і мінливим, має безліч вимірів, граней, важко піддається осмисленню. Ця складність обумовлена самою позицією спостерігача, яка не може бути нейтральною чи неупередженою. У випадку покордоння, в якому присутні різні типи кордонів та соціокультурних меж, ці проблеми багаторазово посилюються. Деякі нюанси «непрокресленого» павутиння кордонів між етносами, соціальними, гендерними та іншими групами й різного роду субкультурами мають здатність бути «невидимими» та «невловимими».

Гетерогенність українського соціуму, що характеризується досить чіткими географічними, етнокультурними, конфесійними вимірами, позначається метафорою «розщеплений світ». Різний історичний досвід, відмінні регіональні коди і традиції, постійні геополітичні трансформації справляють величезний вплив на свідомісні стереотипи суспільства. Специфікою українського «переходу» є криза ідентичностей, конфліктний характер міжетнічної взаємодії, ціннісна дезорієнтація, поляризація, соціальна дезінтеграція суспільства. За таких умов концепт «конфлікт ідентичностей» можна розглядати як методологічну модель дослідження сучасної соціотрансформаційної динаміки, осмислення процесів формування регіональної «мережі безпеки», яка здатна посилювати стійкість і стабільність регіональних соціумів. Дається взнаки й те, що глобалізаційні процеси суттєво актуалізують пошук власної ідентичності через співвідношення себе з «іншими» національними спільнотами, який нерідко

відбувається в конфліктному річищі. Глобалізація, з одного боку, вможливає взаємодію несумісних культур та ідентичностей, а з іншого — провокує зіткнення різновекторних цивілізаційних структур і стає каталізатором формування гібридних ідентичностей. Як стверджує І. Валлерстайн, «наразі ще не встановлений глобалізований світ із чіткими правилами, ми лише вступили в перехідний період. Майбутнє, яке є далеко не заданим і безальтернативним, буде залежати саме від цього переходу, наслідки якого зовсім незрозумілі» [17, С. 5—26].

В теоретико-методологічному вимірі поняття «конфлікт ідентичностей» (*identity-based conflicts*) зазвичай застосовується на означення ціннісно-світоглядних суперечностей глобалізаційного світу та соціальних суперечностей, базованих на належності до різних соціокультурних чи регіональних просторів. Унаслідок наявності потужних (анти)консолідаційних факторів, пов'язаних із соціокультурною цілісністю, конфлікти ідентичностей дуже важко піддаються вирішенню за допомогою перемовин чи компромісів. Натомість вони здатні швидко трансформуватися в масштабну й довготривалу цивілізаційну боротьбу за «правильний шлях у майбутнє» [18]. Вперше до наукового обігу термін «конфлікти ідентичностей» був уведений у працях Дж. Бертона та Дж. Ротмана наприкінці ХХ ст. Загроза культурній ідентичності, наголошував Дж. Бертон, сприймається соціумом як одна з основних безпекових загроз. Більшість конфліктів виникають у результаті того, що сторонами не враховуються базові потреби — безпека, ідентичність, визнання й участь. Такі потреби не є взаємовиключними, оскільки ресурси для них необмежені. Проте варто розмежовувати потреби сторін та їх позиції, інтереси й цінності [19]. За Дж. Ротманом, деструктивною ознакою конфліктів ідентичностей убачається їх ірраціональність, стереотипізація, некерованість. Учений наголошує на тому, що ідентичність виступає як ідеологічна база учасників конфлікту, її варто розглядати як «самосприйняття, наповнене культурною формулою, що базується на внутрішніх потребах і перевагах, групових характеристиках і колективних цінностях». Успіхів у дослідженні причин конфліктів ідентичностей, на думку Дж. Ротмана, можна досягти лише на основі чіткого її «визначення, яке призведе до цінного теоретизування й конструктивних методів розв'язання» [20, С. 631—658].

Автором терміна «криза ідентичності» (*identity crisis*) вважається Е. Еріксон, котрий, наголошуючи на динамічній структурі ідентичності, звертав увагу на можливості появи її негативних варіантів саме внаслідок конфліктів та деструктивних процесів, які призводять до деформації цінностей. У його концепції поняття «криза» не означає катастрофу або конфлікт протилежних тенденцій. Воно застосовується на означення «поворотних пунктів, моментів рішення, вибору між прогресом і регресом, інтеграцією й затримкою». Всі ці породжені розвитком нормативні кризи відрізняються тим, що вносять нову енергію, а суспільство пропонує для її використання нові можливості. Вихід із кризи, за Е. Еріксоном, полягає не у виборі одного полюсу, а в певній рівновазі, в динамічній пропорції між двома полюсами [21, С. 75—90].

Концепти «конфлікт ідентичностей» та «криза ідентичностей» чітко корелюють із поняттям «боротьба ідентичностей» (*identity struggle*), яке ввів у науковий обіг Р. Фогельсон. Учений виокремлював чотири види ідентичності: реальну — те, чим є особа; ідеальну — те, до чого прагне й ким хоче стати; негативну — те, ким не хоче бути; демонстровану — образ себе, який індивід пред'являє оточенню, щоб вплинути на сприйняття ним самого себе. Ці різновиди ідентичності перебувають у постійній боротьбі, оскільки кожна особистість прагне дистанціюватися від реальної ідентичності та наблизитися до ідеальної [22, С. 115—132]. Але основна причина присутності фактору боротьби полягає в тому, що людині важко звільнитися від демонстрованої ідентичності, яка стає більш звичною і прийнятною. З одного боку, індивід готовий позбутися цього стану, нейтралізувати ідентичнісний дисонанс чи ментальні суперечності, а з іншого — не має мотивації переоцінювати проблематичну ситуацію й перевизначати її зміст, змінювати звичні установки та концепції.

Для постмодерної соціології характерне використання поняття «множинна ідентичність», яка позначається розмитістю, нестійкістю, мінливістю, варіативністю. Множинне позиціонування провокує й наявна соціокультурна ситуація, яка склалася в Україні. Сьогодні наша макроідентичність усе ще перебуває у процесі становлення, переконструювання, перевизначення. В реаліях війни виникають нові мілітарні ідентичності та втрачають соціальний простір і час старі ідентифікаційні комплекси. Значна частина громадян позбавлена чітких цілей, цінностей, відбувається дифузія ідентичності, що характеризується тривожним психологічним станом. Українсько-російське покордоння за цих умов перетворилося на дослідне поле, де в «режимі реального часу» проходить перевірку практикою гіпотеза передзаданості культурних кодів і ментальних стереотипів обставинами життя на цивілізаційних перехрестях. Осмислення конфліктогенного транзиту соціокультурної ідентичності на українсько-російському порубіжжі стає нагальною потребою, адже дозволяє збагнути витоки «драми нерозуміння» різних ідентифікаційних стратегій і смисложитєвих парадигм у сучасному українському соціумі, а також наблизитися до прояснення алгоритмів трансформації «драми нерозуміння» у «війну ідентичностей».

За А. Нагорною, конфлікти, що виникають на ґрунті незбігу цінностей, мають тенденцію жити власним життям і розвиватися за моделлю «стимул — реакція» [23, С. 48]. «Війни ідентичності» постають на основі «динаміки ненависті», а далі виникає щось на зразок «дилеми безпеки» в міжнародних відносинах: «[...] страхи, недовіра й ненависть із кожного боку живляться одне одним. Кожна сторона драматизує і перебільшує різницю між силами добра і зла і, зрештою, намагається перетворити цю різницю на остаточну різницю між живими й мертвими» [2, С. 342—349]. На міждержавних і міжцивілізаційних стиках, у зонах активних контактів утворюються як додаткові шанси, так і породжуються подвійні небезпеки. Парадокс історії полягає в надто суперечливій взаємодії у цих ареалах орієнтації на раціональність із потужним впливом консерватизму.

Життя «на межі», «при кордоні» формує особливий тип світосприймання і специфічні ментально-ціннісні критерії. Тут не лише зустрічаються, але й постійно взаємодіють різні системи світобачення, різні уявлення про сенс життя, різні релігії та моральні норми. Сплав, який виникає у ході цієї взаємодії, є, як правило, крихким і непередбачуваним. На його гібридній основі з'являються прояви соціальної напруги, підвищеної конфліктності. Специфічні ментальні коди, наративи й символи, які формують мережі культурних смислів на порубіжжі, найкраще піддаються аналізу на основі когнітивно-інформаційної теорії як фундаменту для представлення цілісної картини світу. Перехід від наративізму до когнітивно-інформаційної парадигми супроводжується утвердженням нових ракурсів до визначення макрооб'єкта історії, в яких на перше місце виступає інформаційний ресурс. Предметно-об'єктною сферою когнітивістики є свідомість, мислення, закони сприйняття, обробки, зберігання та відтворення інформації. Основою їх вивчення як емпіричної реальності стає залучення джерела — реалізованого продукту цілеспрямованої людської діяльності із закладеним у ньому «інформаційним магнетизмом».

Продуктивні когнітивні парадигми сьогодні вибудовуються в річищі «мережкових підходів» на стиках різних наукових дисциплін і різних дискурсів, у контексті переосмислення основоположних проблем гібридності та рубіжності. Відштовхуючись від визнання «зовнішніх» і «внутрішніх» контекстів історичної дійсності, соціогуманітарії вибудовують культурно-орієнтовану картину минулого й теперішнього на фундаменті нових когнітивних практик і «конструктивних альтернатив». Когнітивно-інформаційна теорія широко застосовує як нову системну категорію поняття «інформаційного простору» — середовища, в якому реалізується можливість інформаційного обміну за допомогою цілеспрямовано створених елементів інтелектуального продукту. Усвідомлення варіативності алгоритмів загального сприйняття й осмислення інформаційних ресурсів, їх інтеграції до особистісного інформаційного простору дозволяє зрозуміти гібридну специфіку когнітивної адаптації — здатності людини змінювати мислення залежно від нових умов та реалій.

На динаміку когнітивних адаптацій великою мірою впливають регіональні особливості соціокультурних і геополітичних процесів. Багатополярність українського політичного ландшафту потребує розгляду України як безпрецедентно складного територіального комплексу, кожна з політико-культурних складових якого мала власну історичну долю й розвивалася в рамках різних цивілізаційних систем. Водночас це арена перехресчування різноспрямованих геополітичних впливів із боку держав, котрі в різні часи відчували себе на українських теренах повноправними господарями й насаджували у відповідних регіонах не лише власні управлінські системи, але і свої ментально-культурні матриці. Ідея ментального картографування, запропонована в річищі когнітивної географії, спрямовувала дослідницький пошук до вивчення впливу пограничних станів на процеси формування ментальностей, гібридності, символічних кодів. Напрацювання ментальної картографії дуже швидко довели, що ментальні кордони формують дискурси політичної легітимації навіть більшою мірою, ніж реальні розмежувальні лінії.

Найбільш конструктивним полем для осмислення сучасних реалій може бути запропонований геоконфліктологією спеціальний напрям — ментальна географія конфлікту, який досліджує сприйняття та інтерпретації генези й еволюції окремих територіальних структур різними сторонами конфлікту. Зрозуміло, що пред'явлення територіальних претензій та обґрунтування «історичних прав» на цілі регіони й навіть країни завжди супроводжується «підготовчою роботою» істориків, географів, політологів. Деконструкція гегемоністських міфів і цивілізаційних псевдоконцепцій стає найважливішим завданням геоконфліктології, тому від належного вибору інформаційного інструментарію та стратегій його застосування напряму залежить результативність контраргументації.

Геополітична трансформація світу радикально змінює просторові зв'язки й формує нові взаємозалежні полюси — територіальні комплекси та мережеві кластери, поглиблює варіативність моделей регіонального розвитку. Інтерес до метатеорії простору зумовлюється як визнанням недостатності його фізико-географічних трактувань та введенням у поняття «простір» інформаційного складника, так і певною девальвацією реальної («вulgарної», «ідеологічної») геополітики. Сучасна концептуальна геополітика базується на системному підході до дослідження соціального простору, який має світовий, національний, регіональний і локальний виміри. Ментальні підходи критичної геополітики репрезентуються в координатах «когнітивних карт», які відображають динаміку розвитку та сприйняття глобальної й локальної реальності. М. Фуше крізь призму «боротьби когнітивних карт» пояснює процес взаємодії між діаметрально протилежними уявленнями соціумів, котрі можуть бути як джерелом конфліктів, так і співпраці. Він слушно зазначає, що кордони — не лише міждержавне явище, вони також можуть пролягати між регіонами, соціальними та культурними групами, а їх функція — позначення порушень геополітичної безперервності не тільки в реальній, а й у символічній та уявній площинах [24, С. 121—142].

Оскільки для України сьогодні на передній план вийшли проблеми національної безпеки, конструювання «когнітивних карт» її майбутньої соціальної реальності перетворюється на стратегічне завдання. Від компетенції та культурного рівня тих, хто наділений правом ухвалювати рішення, залежить, чи вдасться вибудувати консолідаційний образ повоєнної України, репрезентувати конструктивний потенціал балансу національної й регіональних ідентичностей. Суспільство, яке здатне ставити собі завдання та їх реалізовувати, є більш стабільним, ніж те, що живе тільки образами минулого. За В. Франклом, життєдіяльність суспільства без конструктивного сенсу неможлива [25, С. 17—19], не минуле, яке завжди сповнене суперечностей, а лише майбутнє може виступати в ролі консолідаційного фактора. Ідентичність — структура динамічна, здатна до нелінійних і нерівномірних трансформацій та кардинальних змін, у процесі подолання різноманітних криз вона може рухатися як у прогресивному, так і регресивному напрямках. Ідентичність ніколи не відображає реальність, але вона є конструктором її репрезентації в когнітивно-дискурсивному просторі.

Конфліктогенний характер ідентичності обумовлюється стереотипізацією образів «своїх» і «чужих» у процесі конструювання культурних кордонів. Самі по собі культурні відмінності не здатні призводити до неминучих конфліктів ідентичностей, однак у ситуації виникнення загроз для культурно-інформаційної безпеки поява конфліктів стає невідворотною. Варто дослухатися до думки Т. Гарра, який наголошує на необхідності врахування в конфліктному менеджменті причин «чутливості соціумів до різного роду політичних закликів й ідеологем, які виправдовують протести або заколоти» [26]. Культурні кордони у стабільних умовах стимулюють ініціативність та обумовлюють обмін здобутками суміжних культур, але у ситуації перетворення їх на зони напруги й воєнних конфліктів провокують стресові стани та ментальні трансформації. В умовах війни протистояння ідентичностей стають неминучими, адже масова свідомість, якою вправно маніпулює ідеологічна пропаганда, трансформує дихотомію «свій — чужий» у формулу «свій — ворог».

Процес консолідації української політичної нації, що розпочався в останні роки, все ще далекий від свого успішного завершення, констатує М. Рябчук. В Україні сформувалися два різні типи, дві моделі національної ідентичності, кожна з яких може вважатися «українською» — відповідно до самоназви її носіїв, притаманного їм почуття патріотизму, політичної лояльності, визнання спільного громадянства й інституцій; а проте кожна із цих двох моделей ґрунтується на засадничо іншому наборі цінностей та, відповідно, інших геополітичних орієнтаціях, мовно-культурних преференціях, іншому розумінні історичних подій, кардинально відмінних уявленнях про бажаний шлях розвитку суспільства й держави. Розщепленість ідентичності істотно ускладнює будь-який суспільний консенсус, а отже суспільну мобілізацію, вкрай потрібну для здійснення радикальних реформ чи, тим більше, для захисту країни від зовнішньої агресії. Що гірше, вона спокушає безвідповідальних політиків використовувати цю розщепленість у маніпулятивних цілях та дає зовнішнім ворогам додаткові можливості для підривної діяльності. Подолання цієї розщепленості є передумовою не лише успішного розвитку України, але й — в умовах війни — чинником виживання та самозбереження [27, С. 6].

Воєнні реалії значно посилюють роль інформаційно-культурної безпеки, здатної протидіяти маніпулятивним і пропагандистським атакам ворога та забезпечувати інформаційний суверенітет держави. Чим вищий рівень розвитку інформаційної культури суспільства, яке протистоїть агресії, тим менше шансів на перемогу залишається у протилежної сторони. Основним завданням інформаційно-психологічного впливу завжди виступає зміна усталених стереотипів та установок, маніпуляція свідомістю й цілеспрямована дезінформація. Суспільство з низьким рівнем інформаційної культури повноцінно протистояти маніпулятивним технологіям та критично мислити не у змозі. У часи війни дискурсивний простір й основні історико-соціальні поняття не є лише «індикаторами» суспільних та історичних процесів, вони мають здатність безпосередньо впливати на характер історичних змін і фактори цих процесів [28, С. 340—341]. Україна вже багато втратила від того, що свого часу основоположна категорія

«територіальна цілісність» не набула концептуального оформлення й належного теоретико-методологічного обґрунтування.

Нині українському суспільству потрібно усвідомити, що конструювання ідентичностей — складний і тривалий у часі когнітивний процес, в якому задіяна величезна кількість людей. Забезпечити односпрямованість зусиль тут неможливо. Але цілком реально репрезентувати об'єднаний потенціал, який базуватиметься не на ґрунті минулих травм, а на основі розуміння серйозності ідентифікаційних викликів часу й колективної відповідальності соціуму [29]. Тільки за його допомогою можливо уникати тенденцій «війн» у дебатах про ідентичність, які здатні провокувати регіональні конфлікти. Безумовно, має рацію С. Плохій, коли звертає увагу на те, що «українська культура завжди існувала в одному просторі з іншими культурами й від самого початку змушена була шукати *modus vivendi* з “іншими”». Здатність українського суспільства долати зовнішні та внутрішні кордони та узгоджувати ідентичності, створені ними — є головною особливістю історії України [30, С. 24].

У суспільствах, що керуються здоровим прагматизмом, політика владних структур спрямована на утвердження «багатошарової» ідентичності, яка має відповідати викликам часу й бути максимально гнучкою. Стратегічний акцент робиться на здатності національних і регіональних ідентичностей сполучатися з європейськими ідентифікаційними моделями, адже саме таким багатовимірним ідентичностям належить майбутнє. Можливо, сучасні концептуальні підходи (пере)осмислення українського минулого крізь призму парадигми мультифронтиру стануть орієнтирами для обрання дієвих стратегій конструювання консолідаційної ідентичності та формування європейської свідомості. Українцям в умовах мультикультурної фронтірності неодноразово доводилося покладатися на власні сили й демонструвати приклади соціальної згуртованості навколо ідеї багатомовної та мультикультурної нації. Ця ідея, виплекана уроками, які Україна винесла з важкої й часто трагічної історії внутрішніх поділів, спирається на традиції співіснування різних мов, культур і релігій упродовж століть. Утім феномен українського суспільства полягає в тому, що воно здатне дивувати, кидати виклик і самому собі, і світові, переосмислюючи власну історію в такий спосіб, який забезпечує розбудову країни та репрезентує її майбутнє в мейнстрімі європейської цивілізації.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Plokhii, S. Rosiisko-ukrainska viina. Povernennia istorii. Kharkiv, 2023 [in Ukrainian]. [Плохій С. Російсько-українська війна. Повернення історії. Харків: КСА, 2023. 400 с.]
2. Hantington, S.P. Protystoiannia tsyvilizatsii ta zmina svitovoho poriadku. Lviv, 2006 [in Ukrainian]. [Гантінгтон С.П. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. Львів: Кальварія, 2006. 474 с.]
3. Agius, C., Keep, D. The politics of identity: making and disrupting identity. *The Politics of Identity: Place, Space and Discourse*. Manchester: Manchester University Press, 2018: 3-12.
4. Fishman, R.M. Rethinking dimensions of democracy for empirical analysis. Authenticity, quality, depth, and consolidation. *The Annual Review of Political Science*. 2016. 19: 289-309.

5. Nye, J. Soft power. The means to success in world politics. New York: Public affairs group, 2004. 191 p.
6. Castells, M. The power of identity. Oxford: Blackwell Publishing, 2004. 537 p.
7. Nahorna, L. Rehionalna identychnist: ukrainskyi kontekst. Kyiv, 2008 [in Ukrainian]. [Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2008. 405 с.].
8. Mercer, R. Welcome to the Jungle: Identity and diversity in postmodern politics. *Identity: community, culture, difference*. Ed. by J. Rutherford. London: Lawrence and Wishart, 1994. 240 p.
9. Chouliakari, L. Discourse analysis. *The SAGE handbook of cultural analysis*. Ed. by T. Bennett, J. Frow. London: SAGE Publication, 2008: 674-698.
10. Natsionalna ta istorychna pamiat: slovnyk kliuchovykh terminiv. Kyiv, 2003 [in Ukrainian]. [Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів. Київ: НВЦ «Пріоритети», 2013. 436 с.].
11. Simmel, G. Sociology: Inquiries into the constructions of social forms. Vol. 1. Leiden; Boston, 2009. 364 p.
12. Coser, L. Social conflict and the theory of social change. *The British Journal of Sociology*. 1957. 8 (3): 197-207.
13. Conflict and defense. A general theory. Ed. by K. Boulding. New York: Harper and brothers, 1982. 360 p.
14. Lake, D., Rothchild, D. The international spread of ethnic conflict: fear, diffusion, and escalation. Princeton: Princeton University Press, 1998. 424 p.
15. Francis, D. Culture, power asymmetries and gender in conflict transformation. *Berghof Research Center for Constructive Conflict Management*. 2004: 2-16.
16. Mykhalchenko, M.I. Politychna realnist v Ukraini: transformatsiia, modernizatsiia, revoliutsiia. *Suchasna ukrainska polityka*. 2005. 7: 18-27 [in Ukrainian]. [Михальченко М.І. Політична реальність в Україні: трансформація, модернізація, революція. *Сучасна українська політика*. 2005. Вип. 7. С. 18—27].
17. Wallerstein, I. Globalization or the age of transition? Longterm view of the trajectory of the world-system. *Asian Perspective*. 2000. 24 (2): 5-26.
18. Beck, U. Risk society: Towards a new modernity. London: SAGE Publications, 1992. 264 p.
19. Burton, J. Conflict resolution. Its language and processes. London: Scarecrow Press, 1996. 86 p.
20. Rothman, J. Individuals, groups and intergroups: theorizing about the role of identity in conflict and its creative engagement. *Ohio State Journal on Dispute Resolution*. 2013. 28 (3): 631-658.
21. Erikson, E.H. Identity and the life cycle. New York; London: W.W. Norton and Company, 1994. 192 p.
22. Fogelson, R.D. Person, self and identity. Some anthropological retrospects, circumspets and prospects. *Psychological Theories of the Self*. London: Plenum Press, 1982: 115-132.
23. Nahorna, L. "Viiny identychnosti": stsennarii i ryzyky. *Politychnyi menedzhment*. 2007. 2: 47-54 [in Ukrainian]. [Нагорна Л. «Війни ідентичностей»: сценарії і ризики. *Політичний менеджмент*. 2007. № 2. С. 47—54].
24. Les frontières de l'Europe: dialogue entre M. Foucher et B. Geremek. *Politiques*. Éditions Quai Voltaire. 1992. 2: 121-142 [in French].
25. Frankl, V. Liudyna u poshukakh spravzhnoho sensu. Kharkiv, 2016 [in Ukrainian]. [Франкл В. Людина у пошуках справжнього сенсу. Харків: КСД, 2016. 160 с.].
26. Harf, B., Gurr, T.R. Ethnic conflict in world politics. Boulder: Westview Press, 2004. 252 p.
27. Riabchuk, M. Dolannia ambivalentnosti: Dykhotomiia ukrainskoi natsionalnoi identychnosti — istorychni prychny ta politychni naslidky. Kyiv, 2019 [in Ukrainian].

- [Рябчук М. Долання амбівалентності: Дихотомія української національної ідентичності — історичні причини та політичні наслідки. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2019. 252 с.].
28. Kozellek, R. Chasovi plasty: Doslidzhennia z teorii istorii. Kyiv, 2006 [in Ukrainian]. [Козеллек Р. Часові пласти: Дослідження з теорії історії. Київ: Дух і Літера, 2006. 429 с.].
29. Dialektyka natsionalno-hromadianskoho i etnichnoho v ukrainskomu sotsiumi. Kyiv, 2023 [in Ukrainian]. [Діалектика національно-громадянського і етнічного в українському соціумі. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2023. 640 с.].
30. Plokhii, S. Brama Yevropy: Istoriia Ukrainy vid skifskykh voien do Nezalezhnosti. Kharkiv, 2021 [in Ukrainian]. [Плохій С. Брама Європи: Історія України від скіфських воєн до Незалежності. Харків: КСД, 2021. 512 с.].

Надійшла / Received 12.01.2024

Yaroslava VERMENYCH

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Corresponding Member of the NAS of Ukraine,
Head of the Department Historical Regional Studies,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
verrosla@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4445-9492>

CHALLENGES OF IDENTITIES CONFLICTS IN THE CONTEXT OF THREATS TO THE INFORMATION AND CULTURAL SECURITY OF UKRAINE

The purpose is to consider identity conflicts as a specific form of modern socio-cultural and military challenges that reflect worldview contradictions in completely opposite interpretations of civilizational values and are very difficult to resolve constructively. **Methodological approaches** are based on the application of the geoconflictological paradigm, which focuses attention on the study of geopolitical and geocultural factors associated with the emergence, development, and consequences of various conflicts and the formation of new security strategies capable of countering hybrid threats. **Scientific novelty.** Methodological models and theoretical constructions capable of generating strategies for solving identity crises in the modern heterogeneous “risk society” are represented through the prism of understanding the genesis of territorial-identification confrontations on the Ukrainian-Russian border with the help of the concept of “identity conflicts”. **Conclusions.** Focusing attention on the spatial determinants of the occurrence of identities conflicts in border areas will make it possible to realize the significance of the cultural-mental border as a symbolic marker of border existence, to rethink the process of formation of identities conflicts in the Ukrainian-Russian border area with the obligatory clarification of the causes and mechanisms of conflict confrontation. In this perspective, the concept of “identity conflicts” can be considered as a methodological construct for the study of modern socio-transformational dynamics and the construction of a system of national informational and cultural security in the context of the formation of a consolidation image of post-war Ukraine, based on the constructive potential of multidimensional European identities.

Keywords: *identities conflicts, geoconflictology, Ukrainian-Russian border, mental border, informational and cultural security.*

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: СУЧАСНІ ТА ІСТОРИЧНІ КОНТЕКСТИ, КОМПАРАТИВНІ РЕТРОСПЕКЦІЇ, ПОВСЯКДЕННІ ПРАКТИКИ

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.02.024>
УДК [343.4(470+571:(477)):327.8(430)]

Володимир ГІНДА

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ військово-історичних досліджень,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
ginda@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-8373-148X>

РОСІЙСЬКИЙ КІДНЕПІНГ В УКРАЇНІ: ВИДИ ТА МОТИВИ

Мета — спираючись на міжнародне гуманітарне право та наявну джерельну базу, показати природу російського кіднепінгу під час війни Росії проти України, виокремити його види та мотиви проведення на тимчасово окупованих територіях нашої країни. Методологія ґрунтується на принципах історизму й системності. Використано історико-порівняльний, аналітичний, логічний, джерелознавчий методи, завдяки чому вдалося підібрати необхідний матеріал, уперше вирізнити із загальної проблеми викрадення росіянами українських дітей кілька видів кіднепінгу. **Наукова новизна.** Визначаються види кіднепінгу, які застосовують рашисти. Висвітлено мотиви його проведення російським політикумом, збройними силами, цивільними й родичами. **Висновки.** З'ясовано, що російській кіднепінг у сучасній війні варто розділяти на чотири види: державний, військовий, цивільний, родинний. Кожен із них має свої особливості та мотиви. Державний здійснюється в інтересах Кремля; військовий — задля досягнення російськими збройними силами певних успіхів на окремих територіях, для шантажу, залякування батьків і місцевого населення та фінансового збагачення; цивільний — в інтересах окремих людей, які, викрадаючи українських дітей і переміщуючи їх на територію РФ, сподіваються отримати матеріально-побутові зиски, оформивши опікунство чи всиновлення; родинний — із політичних мотивів одного з членів сім'ї.

Ключові слова: *війна Росії проти України, неповнолітні, кіднепінг, викрадення, евакуація, примусове переміщення, геноцид, пропаганда, ідентичність.*

Цитування: Гінда В. Російський кіднепінг в Україні: види та мотиви. *Український історичний журнал*. 2024. № 2 (575). С. 24—38. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.02.024>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

У грудні 2005 р. Верховна Рада України ухвалила закон «Про соціальний статус дітей війни» — він стосувався літніх людей, які відчули на собі всі тяготи німецько-радянської війни. На той момент ніхто навіть у найстрашнішому сні не уявляв, що з часом подібне визначення стосуватиметься наших власних дітей, що вони робитимуть уроки чи гратимуться в укриттях, що житимуть від одного ракетного удару до іншого, що ворог викрадатиме їх зі власних домівок, розлучаючи з батьками... Нині це — страшна реальність війни Росії проти України, в якій нам доводиться жити, а історикам — ще й писати про неї. Вже зараз можна стверджувати, що після перемоги тема російського кіднепінгу на тимчасово окупованих територіях, з яким Україна бореться спільно зі світовою спільнотою, стане однією з найбільш обговорюваних у науковому середовищі. Але тоді досліджувати її буде набагато легше, ніж нині, адже ми матимемо у своєму розпорядженні інтерв'ю з постраждалими, оцінку дій Росії міжнародними організаціями, а найголовніше — знатимемо, як це питання вирішиться. Нині ж можемо лише окреслити певні моменти російського кіднепінгу в історичній ретроспективі та виокремити його види.

У вітчизняній історіографії відсутні наукові дослідження цієї проблеми, тож у статті використовуватимемо матеріали міжнародних і вітчизняних організацій, які присвячені питанням примусового переміщення населення, зокрема дітей. Так, в аналітичному звіті Центру прав людини «Zміна», присвяченому депортації громадян України з території ведення активних бойових дій чи тимчасово окупованої території України в Росію та Білорусь (охоплює період від 24 жовтня 2022 до 1 жовтня 2023 рр.), насильне переміщення визначається як широкомасштабна та систематична практика РФ. Автори документа зосереджують увагу й на правовій кваліфікації дій Кремля [1]. Питання перевиховання в «таборах відпочинку» розкрито у звіті лабораторії гуманітарних досліджень Єльської школи громадського здоров'я [2]. В аналітичному дослідженні Центру протидії дезінформації висвітлено ворожі інформкампанії, які виправдовують викрадення українських дітей і дискредитують нашу країну та ЗС України [3].

У статті також використано публікації аналітичних центрів, ЗМІ, дані органів державної влади, які можуть бути офіційним джерелом для вивчення війни Росії проти України. Залучені журналістські матеріали, інтерв'ю урядовців, правознавців і соціологів допомогли розкрити причини проблеми, її інтерпретації міжнародними організаціями, шляхи вирішення. Своєю чергою офіційні джерела (МВС, СБУ, Генштаб ЗС України, МЗС, РНБО) і телеграм-канали урядових відомств, обласних військових адміністрацій та їх керівників, які представлені в мережі Інтернет і засвідчують українську позицію, дозволили оперувати життєвими прикладами й історіями ганебних учинків російських військовиків і бойовиків на тимчасово окупованих територіях.

Аби уникнути плутанини в дефініціях «депортовані», «насильно переміщені», «евакуйовані», автор переважно вживає визначення «викрадені діти», воно є загальнопоширеним в українському суспільстві.

Викрадення дітей — злочин РФ, який на початку вторгнення за щоденними обстрілами українських міст часто залишався непоміченим, але з часом, коли його

масштаби набули загрозливих форм, українська влада та світ забили на сполох. У результаті за підозрою в незаконному примусовому переміщенні українських дітей Міжнародний кримінальний суд у Гаазі 17 березня 2023 р. видав міжнародні ордери на арешт президента РФ В. Путіна та вповноваженої з прав дитини РФ М. Львової-Белової [4]. У своєму рішенні МКС спирався на порушення Кремлем правил ведення війни й низки міжнародних конвенцій, адже міжнародне гуманітарне право передбачає захист прав дітей в умовах воєнних конфліктів як найбільш вразливої групи. Так, ст. 50 Конвенції про захист цивільного населення під час війни забороняє державі-окупанту «за будь-яких обставин змінювати їх громадянський статус» [5]. Своєю чергою ст. 78 Додаткового протоколу I того ж документа чітко визначає, як мають діяти держави-супротивники: «Жодна сторона, що перебуває в конфлікті, не вживає заходів щодо евакуації дітей, крім як своїх власних громадян в іноземну державу, за винятком випадків, коли йдеться про тимчасову евакуацію, необхідну з невідкладних причин, пов'язану зі станом здоров'я чи лікуванням дітей або, якщо вони не перебувають на окупованій території, з їх безпекою. В разі, коли можуть бути знайдені батьки чи законні опікуни, вимагається їх письмова згода на таку евакуацію. Якщо такі особи не можуть бути знайдені, вимагається письмова згода на евакуацію від осіб, які за законом або звичаєм несуть головну відповідальність за опіку над дітьми. Будь-яка така евакуація проводиться під спостереженням держави-покровительки за погодженням із зацікавленими сторонами, тобто стороною, що здійснює евакуацію, стороною, що приймає дітей, і будь-якими сторонами, громадяни яких евакуюються» [6]. Відповідна евакуація має бути тимчасовою, а держава, яка її проводить, зобов'язується в майбутньому зробити все, аби діти повернулися в родини. Але Росія повністю ігнорує зазначену конвенцію, а свої дії пояснює нібито «рятуванням» дітей від воєнних жахів, «небажанням» української сторони займатися цим та ін. У процесі повернення дітей Кремль не йде на контакти з українською владою, заявляючи, що готовий співпрацювати лише з батьками.

Перші прецеденти викрадення дітей росіянами фіксувалися ще 2014 р., коли було захоплено Кримський півострів. Тоді в так званих «потягах надії» до Росії вивезли сотні дітей [7]. Із початком відкритого вторгнення явище набуло масового характеру. Росіяни насильно переміщують на власну територію дітей-сиріт, дітей без батьківського піклування, дітей-інвалідів, котрі на момент окупації перебували у спеціалізованих дитячих закладах та не були евакуйовані українською стороною. Лише на початку травня 2022 р. з інтернатів і дитячих будинків окупованих територій Донецької й Луганської обл. Росія викрала понад 2 тис. таких дітей [1, С. 16]. Окрім цього під різними приводами викрадаються діти, які мають сім'ї. Найбільш поширений метод — поїздка «на відпочинок» до дитячого табору (у ЗМІ часто використовується назва «табори перевиховання», адже у цих закладах вихователі відкрито пропагують російську ідеологію). Найбільше на Херсонщині, Харківщині, Запоріжжі. Багато батьків досі не зуміли повернути звідти своїх дітей. Точних даних про кількість викрадених Росією не існує. Україна визнає, що росіяни примусово перемістили на власну територію 19 546 дітей.

Ці дані вказано на порталі розшуку «Діти війни» (єдиний в нашій країні інтернет-ресурс, де збирається вся інформація про зниклих дітей; створений Міністерством реінтеграції спільно з Національним інформаційним бюро) [8], вони мають постійну динаміку збільшення. Урядовці, спираючись на статистику населення окупованих регіонів, зауважують, що потенційно рашисти могли викрасти від 150 до 300 тис. дітей [9—10]. Москва заявляє, що «врятувала» 738 тис. [11].

Міжнародна та вітчизняна спільноти, обговорюючи проблему викрадення Росією українських дітей, подає її у ЗМІ з орієнтиром переважно на людську психоемоційність. Водночас акцентується увага на порушенні Кремлем міжнародного права, намаганні знищити українську ідентичність дітей, геноциді тощо. Але ці елементи є мотивами російського державного кіднепінгу, які часто випливають із геополітики РФ щодо пострадянських країн. Саме на ньому зосереджена практично вся увага світу й України, адже кіднепінг має прямий зв'язок із керівництвом Росії й дає підстави для звинувачення у воєнних злочинах. Утім за державним кіднепінгом часто залишаються менш помітними ще три його види — військовий, цивільний, родинний. Про них інколи розповідають ЗМІ, українські військові або урядовці, але суспільством вони сприймаються як викрадення Росією дітей, що не зовсім вірно. Отож спробуємо розібратися у відмінностях.

Російський державний кіднепінг — це викрадення та насильницьке переміщення українських дітей із території України до Росії, санкціоноване політичним керівництвом держави-агресорки. У цьому випадку діти використовуються нею на власній території в інтересах державної політики. У своїй суті державний кіднепінг має кілька мотивів.

Геноцид українського народу. Нині у світовому співтоваристві, зокрема серед правознавців, точиться дискусія щодо кваліфікації дій російських окупантів в Україні як геноциду. Торкаючись теми дітей, спеціалісти наголошують, що їх викрадення, відмова повертати, ідеологічна обробка, усиновлення є навмисними та послідовними діями, спрямованими на розрив зв'язків дітей з етнічною Батьківщиною, «стиранням» українського минулого і знищенням ідентичності, що можна кваліфікувати як свідоме бажання зруйнувати українську національну групу [12].

Тут варто звернутися до Конвенції про запобігання злочину геноциду й покарання за нього від 9 грудня 1948 р., де у ст. II вказано, що під геноцидом розуміються дії, вчинені з наміром знищити, цілком або частково, яку-небудь національну, етнічну, расову, релігійну групу. До таких дій належить і насильницька передача дітей з однієї людської групи в іншу [13]. За певних умов викрадення може мати ознаки геноциду. Кваліфікувати його можна у випадку наявності спрямованого умислу винної особи. Заклики знищити українців як націю, що неодноразово лунають у російських ЗМІ з вуст політиків, політологів, пропагандистів, засвідчують це. «Примусове переміщення українських дітей Росією відбувається на жахливому тлі систематичних, організованих і масштабних злочинів Росії, спрямованих проти українців через те, що вони ідентифікують себе як окремо виражену групу. І ці злочини, за підтримки російського уряду, супроводжуються офіційними заявами та публічною риторикою, в яких дегуманізують українців, заперечують їх

право на існування та ідентифікацію себе як українців, а також закликають до знищення українського народу», — підкреслює правознавець Ю. Пархоменко [14].

Процес усиновлення росіянами українських дітей заступниця керівника аналітичного департаменту Української Гельсінської спілки з прав людини А. Філіпішина теж порівнює з геноцидом. Вона вважає, що надаючи українській дитині за спрощеною процедурою російське громадянство¹ та всиновлюючи її, часто зі зміною імені, прізвища, по батькові, дати й місця народження, а головне — національності, росіяни знищують юридичну належність неповнолітнього до української нації. І в такий спосіб відбувається геноцид [15].

Ідеологія. Деякі експерти переконані, що пройшовши належну ідеологічну обробку в «таборах відпочинку» чи у воєнізованих організаціях, викрадені діти стануть «зразковими» носіями ідеології «російського світу», тож згодом їх використовуватимуть як управлінців, представників силових відомств або пропагандистів російського режиму на тимчасово окупованих територіях України або просто як солдатів у війні [16].

Пропаганда. Згідно з інформацією Центру протидії дезінформації при РНБО України, росіяни активно використовують вивезених дітей для пропаганди та продукування фейків, розрахованих у першу чергу на «внутрішнього споживача» (найбільш поширені: «український режим, наслідуючи Третій Райх, відправляє дітей воювати», «діти від початку спецоперації працювали шпигунами на користь України» [17], «ЗСУ використовують українських дітей Донбасу як живий щит» [3, С. 17] та ін.). Масово створюються та поширюються «інтерв'ю» з викраденими дітьми, котрі нібито й були тими самими «шпигунами» чи «воювали» в українській армії. «Російське суспільство дивиться на те, як “українці-фашисти” готові вбити власних дітей або відмовитися від них. Недарма ж так часто розповідають історії про Маріуполь і тих, хто “8 лет бомбил Донбасс”. Вони працюють на внутрішню пропаганду й до певної міри на деяку частину західного суспільства, яке все ще шукає аргументи для підтримки Росії», — наголошує політолог В. Молчанов [18]. Ці пропагандистські заходи, на думку аналітиків РНБО України, мають чітку мету — дискредитувати військову та політичну систему нашої країни, створити негативне уявлення про неї серед російського населення й міжнародної спільноти [3, С. 17].

¹ Для її пришвидшення було навіть змінено законодавство, яке не передбачало усиновлення дітей — негромадян Росії (указ президента РФ від 25 травня 2022 р. «Про внесення змін до указу президента Російської Федерації від 24 квітня 2019 р. № 183 “Про визначення з гуманітарною метою категорій осіб, що мають право звернутися із заявами про прийом у громадянство Російської Федерації у спрощеному порядку”»; указ президента РФ від 4 січня 2024 р. «Про визначення окремих категорій іноземних громадян та осіб без громадянства, що мають право звернутися із заявою про прийняття у громадянство Російської Федерації»). Так, указ від 4 січня 2024 р. передбачає, що українські діти-сироти та діти без батьківського піклування можуть отримати російське громадянство за особистим рішенням В. Путіна без урахування всіх або окремих вимог федерального законодавства. А заяву на отримання громадянства можуть подати керівники російських організацій, в яких примусово перебувають українські діти.

Тиск на українську владу і провокування зневіри в ній серед громадян. Викрадаючи українських дітей, Москва через ЗМІ закидає Києву нібито «байдужість» і «небажання» займатися розв'язанням проблеми їх повернення, закликає суспільство до «акцій протесту». Насправді ж не надається жодних даних про місце перебування, немає офіційних контактів, декларується лише готовність віддавати дітей батькам, котрі особисто по них прийдуть. У такий спосіб росіяни намагаються підкреслити неспроможність українського керівництва розв'язати проблеми власних громадян і прагнуть переконати батьків, що буцімто ці діти «не потрібні» Україні [3, С. 18].

Психологічний тиск на населення та предмет торгу. В умовах війни люди живуть у постійному стресі, страху за власне й життя рідних, а викрадення дітей виступає додатковим психологічним тягарем, який, за задумом росіян, може надломити людську волю, бажання опиратися. В такий спосіб, як зауважує психолог В. Луньов, рашисти намагаються ввести доросле населення у стан депривації [16]. Також викрадені діти можуть стати предметом торгу для керівництва РФ у разі поразки, а саме в питанні пом'якшення вироків, збереження статків чи життя російським високопоставленим злочинцям.

Справити враження гуманної держави. Викрадаючи дітей, Кремль прагне показати нібито «гуманність» російської держави всьому світу та, найголовніше, власному народові, мовляв, «рятує» від жахів війни. Водночас російські ЗМІ наголошують на вивезенні дітей військовиками із зони бойових дій, де їх «покинула напризволяще» українська влада [3, С. 19]. До просування подібного наративу активно залучалися кремлівські урядовці й дипломати. Скажімо, постійний представник РФ про ООН В. Небензя 20 березня 2023 р. заявив, що дітей переміщували «через небезпеку бойових дій» і Росія готова їх повернути, коли в Україні буде безпечно [3, С. 19]. М. Львова-Белова у травні 2023 р. в одному зі своїх інтерв'ю звинуватила українську владу в «бездіяльності» щодо евакуації дітей із Маріуполя й Бахмута, тому росіянам, мовляв, «довелося рятувати» [3, С. 19]. Завдяки таким маніпуляціям російська влада підігріває всередині РФ ненависть до українців («нацисти» та ін.).

Покарання проукраїнських батьків, які залишилися на окупованих територіях. Викрадаючи дітей із родин, що мають проукраїнську позицію, окупанти прагнуть морально тиснути на батьків, зламати волю, віру в перемогу, знищити українську ідентичність на тимчасово окупованих територіях, залишивши тут тільки проросійське населення. Приблизно так діяли в роки Другої світової війни на захоплених теренах нацисти, вивозячи дітей зі зруйнованих населених пунктів [19, С. 259; 20, С. 165, 169]. Тисячі українських дітей були примусово переселені та жили в колоніях на Житомирщині й Вінниччині [20, С. 165, 171], натомість українське населення з цих територій вивозили на Дніпропетровщину² та Київщину³.

² Державний архів Житомирської обл. Ф. 1151. Оп. 1. Спр. 120. 59 арк.

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 264. 72 арк.

Поповнення генофонду. Цей мотив дещо контroversійний. Сутність його визначається нібито стурбованістю Кремля зменшенням кількості молоді слов'янського походження у РФ та намаганням вирішити цю проблему через викрадення українських дітей. На цьому наголошують вітчизняні соціологи й політологи. «Немає такої країни, як Росія, є Російська Федерація. І в тій РФ, якщо подивитися на етнічний склад, росіяни — в меншості. Поповнювати Росію слов'янським населенням завжди було проблемою. За рахунок викрадених дітей це робити легше», — зауважує О. Покальчук [21]. Згодний із цим і В. Молчанов: «Оскільки росіяни є класичними нацистами, вони сильно переймаються тим, що зараз більш ніж половина дітей, народжених на території РФ, не є носіями російської зовнішності та культури. Саме через це намагаються збільшити потенціал вивезенням українських дітей» [18]. Також є думка, що кількістю примусово переміщених українських дітей Росія хоче компенсувати власні людські втрати у війні (знову ж таки, подібно до практик керівництва Третього Райху [22, С. 432]).

Російський військовий кіднепінг — це викрадення українських дітей солдатами збройних сил РФ у зоні бойових дій чи на окупованих територіях. Це відверто бандитський метод ведення війни російською армією, він не контролюється Кремлем. Діти не депортуються на територію Росії, не є об'єктами асиміляції, ідеологічного «перевиховання», а використовуються як важіль тиску на батьків або ЗС України у вирішенні воєнних завдань, а також задля матеріального збагачення. Якщо діти, викрадені російською державою, перебувають під її захистом, залишаються в полі зору світової спільноти, РФ має намір інтегрувати їх у своє суспільство, то викрадені військовиками діти потрапляють до них в абсолютну залежність, державні органи України чи навіть Росії вкрай рідко можуть вплинути на ситуацію. По суті, ця категорія дітей — заручники воєнних дій. Російські військовослужбовці вдаються до такого кіднепінгу переважно з кількох мотивів.

Викрадення та використання дітей в інтересах вирішення бойових завдань. Ще 2014 р. під час перших збройних сутичок на Донеччині світові ЗМІ обійшли кадри, на яких терористи, прикриваючись «живим щитом» із жінок і дітей, намагаються захопити українські військові частини, блокпости [23]. Вперше в новітній історії нашої країни цей прийом росіяни застосували під час окупації Кримського півострова. Від початку відкритого вторгнення ворог активно використовує дітей як «живий щит». У січні 2023 р. депутат Херсонської облради С. Хлань повідомляв у медіа, що росіяни для цього використовували «евакуйованих» із Херсонщини жінок і дітей на Арабатській стрілці: «З деяких пансіонатів Арабатської стрілки виїхали російські військові. Ті, які лишились, прикриваються цивільними як живим щитом. Бо на місце вибуху завезли з області мам з дітьми» [24]. Російські військові розмістили їх поблизу своїх позицій, аби забезпечитися від українських артилерій. Аналогічно діяли солдати вермахту за часів Другої світової війни [25, С. 38], виганяючи мирних жителів на передову⁴.

⁴ Там само. Оп. 2. Спр. 368. Арк. 37.

Шантаж, залякування, заручництво та примус до співпраці батьків. Російська армія активно використовує цю практику у війні. За повідомленням голови Луганської ОВА С. Гайдая: «Орки крадуть дітей, а потім змушують жінок, їхніх матерів, щоби вони йшли на позиції українських військових під приводом, що їм нібито потрібна гуманітарка, а потім повертатися назад і розповідати, як облаштовані позиції українських захисників. Якщо жінки цього не зроблять, то погрожують розстріляти дітей» [26]. 17 квітня 2022 р. рашисти викрали на блокпосту у Василівці 16-річного сина голови Запорізької райдержадміністрації О. Буряка, вимагаючи, аби він знайшов на неокупованій території проукраїнськи налаштованого чоловіка і передав їм — тоді, мовляв, сина звільнять. Звичайно ж, виконати вимогу держслужбовець не міг, а через 3 міс. хлопця вдалося повернути до батьків [27]. Свого часу шантаж батьків дітьми активно практикували нацисти [28, С. 282].

Влітку 2022 р. в українських ЗМІ з'являлися повідомлення про викрадення дітей задля шантажу батьків. Наприклад, на тимчасово окупованих територіях Миколаївської, Херсонської та Запорізької обл. було зафіксовано факти викрадення дітей, чії батьки служать у ЗС України. Після цього рашисти зв'язувалися з українськими військовиками та вимагали прибути по них на окуповану територію [29]. У Луганську російські військові спільно з місцевими колабораціоністами влітку 2022 р. викрадали дітей, а в обмін на звільнення вимагали, щоб хтось із членів родини йшов воювати проти України [30]. Також підтверджені факти використання дітей як заручників і гарантії того, що місцеве населення не видасть ЗСУ місця дислокації армії РФ у захоплених містах Київщини, Сумщини, Чернігівщини, Запоріжжя [31]. У схожому стилі діяли нацисти, намагаючись здолати партизанський спротив під час Другої світової [32, С. 276—277], а також радянське МДБ у боротьбі проти УПА вже по війні [33—35].

Заради збагачення. В перші місяці окупації російські військовики викрадали дітей, аби отримати викуп. Зазвичай мішенню ставали бізнесмени, фермери, політики, урядовці, тобто люди, які могли заплатити необхідну суму. Міський голова Мелітополя І. Федоров у червні 2022 р. зазначав, що вимагали від 50 тис. грн до 400 тис. дол. [36].

Цивільний кіднепінг — викрадення дітей на тимчасово окупованих територіях України цивільними та вивезення до Росії задля оформлення опікунства чи всиновлення. Основний мотив таких людей — отримання соціального забезпечення у РФ. Наскільки він поширений, важко казати, але історія з 15-річною Аліною з Херсона підтверджує його існування. Подруга матері дівчинки перед звільненням міста залякала її російськими фейками про «звірства українців». Повіривши, вона виїхала з нею до Росії. Там викрадачка виступила перед владою в ролі названої матері, за що отримала квартиру та державні виплати на дитину. Але коли дізналася, що вона бажає повернутися до матері, побила, адже боялася втратити отримане. Матері вдалося повернути доньку в Україну [37].

Але не лише меркантильні мотиви переважають у викрадачів. Є певна категорія людей, які роблять це з політичних міркувань під впливом російської пропаганди. Вони вважають, що так «рятують дітей» від «київського режиму».

В РФ їх передають відповідним органам або залишають на блокпостах. Так, 8-річну Маргариту викрала колабораціоністка з с. Червоний Маяк, що на Херсонщині, та передала російським військовим на КПП у Каховці [38]. Іншу дівчинку жінка підмовила поїхати до РФ напередодні приходу ЗСУ, залякавши тим, що на Херсонщину повертаються не українські війська, а європейські та американські «бандити», котрі, мовляв, «гвалтуватимуть» дівчат і жінок. В окупованому Криму її помістили у притулок, а згодом волонтери змогли повернути додому [39].

Родинний кіднепінг — викрадення дітей членами родини, які підтримують рашистські ідеї. Цей вид базується в абсолютній більшості на політичних переконаннях викрадачів. Війна розділила багато українських родин за політичними вподобаннями. Через проросійську чи проукраїнську позицію рідні поривають стосунки, перестають спілкуватися, відмовляються один від одного. Родинний кіднепінг не настільки небезпечний для життя дітей, як попередні види, адже батьки від самого початку знають, де та з ким діти, мають можливість спілкуватися з ними, а найголовніше — вести перемовини про їх повернення.

Військова медикinja однієї з бригад ЗС України О. Лебеденко забрала свою доньку Єву, яку викрав рідний дядько, через три місяці. Дівчинка на час вторгнення проживала з бабусею та дядьком на Харківщині в м. Вовчанськ. Після його захоплення вони відразу пішли на співпрацю з ворогом, узяли російські паспорти, адже вважали, що Росія тут «назавжди». Восени 2022 р. Вовчанськ звільнили. Рідний брат О. Лебеденко втік до Белгородської обл. РФ, забравши племінницю. Мати дівчинки не давала на це згоди, тому коли дізналася, відразу зажадала повернення доньки, але брат вважав, що дитині не місце в «нацистській Україні», а сестра не може виховувати її, адже служить у ЗСУ, але згодом погодився. Тепер родичі не спілкуються [40]. Понад рік жителька с. Пильне Харківської обл. Н. Власова вела перемовини з рідною сестрою, аби та віддала доньку, з якою без дозволу виїхала до Росії [41]. Юристка благодійного фонду «Save Ukraine» М. Харченко зауважила, що наприкінці літа 2023 р. їм удалося повернути звідти двох дітей, котрих викрав на Херсонщині проросійськи налаштований батько [42]. Також варто зауважити, що не завжди успішним є процес повернення викрадених родичами дітей. Наприклад, Н. Галич повернула свою доньку Валерію лише за 1 рік і 8 міс. за допомогою волонтерів і без згоди тата. Син не захотів повертатися до України та залишився з батьком у Росії [43].

Україна робить усе можливе, аби повернути неповнолітніх співвітчизників додому. До цієї діяльності залучені офіси дитячого омбудсмена, генпрокурора, МВС, МЗС, міжнародні партнери (Катар, Канада, Туреччина тощо) та організації (ОБСЄ, ПАРЕ, МКС, ЮНІСЕФ), ряд благодійних фондів і волонтерських організацій. Завдяки спільним зусиллям на Батьківщину вдалося повернути 388 дітей [8].

Спираючись на проаналізований матеріал, можна стверджувати, що російський кіднепінг у війні проти України варто розділяти на чотири види: державний, військовий, цивільний, родинний. Попри спільну мету — викрадення дітей, вони мають різні ознаки, мотиви, причини скоєння. Їх кількість може змінюватися з огляду на рішення та дії політичного керівництва Кремля, військо-

виків на фронті чи окупаційної адміністрації на захоплених українських землях. Найнебезпечнішим із-поміж указаних видів кіднепінгу є військовий, який ніким не контролюється, а викрадені діти ризикують бути вбитими або загинути під час бойових дій (ракетно-артилерійські обстріли, використання як «живого щита» та ін.). Наведені вище види кіднепінгу та їх мотиви є динамічним феноменом і потребують подальшого вивчення.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Deportatsiia hromadian Ukrainy z terytorii vedennia aktyvnykh boiovykh dii chy z tymchasovo okupovanoi terytorii Ukrainy na terytoriiu Rosiiskoi Federatsii ta Respubliky Bilorus: Analitychnyi zvit. Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
[Депортація громадян України з території ведення активних бойових дій чи з тимчасово окупованої території України на територію Російської Федерації та Республіки Білорусь: Аналітичний звіт. Київ, 2023. 44 с.]
2. Khoshnood, Kaveh, Nathaniel A. Raymond and Caitlin N. Howarth et al. Russia's Systematic Program for the Re-education and Adoption of Ukraine's Children. *Humanitarian Research Lab at Yale School of Public Health*. New Haven, 14 February 2023. 34 p.
3. Analitychne doslidzhennia "Prymusova deportatsiia ta vykradennia ukrainskykh ditei". Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
[Аналітичне дослідження «Примусова депортація та викрадення українських дітей». Київ, 2023. 46 с.]
4. Statement by Prosecutor Karim A.A. Khan KC on the issuance of arrest warrants against President Vladimir Putin and Ms Maria Lvova-Belova 17 March 2023. *International Criminal Court*. URL: <https://www.icc-cpi.int/news/statement-prosecutor-karim-khan-kc-issuance-arrest-warrants-against-president-vladimir-putin?fbclid=IwAR0hMQfR7r6wD0Ez7gfsbrOuOb0TUGIpNxRwzC5hMU3dy6UEWAEyOJUw0ds> (дата звернення: 29.08.2023).
5. Konventsiiia pro zakhyst tsyvilnoho naselennia pid chas viiny. 12.08.1949. *Verkhovna Rada Ukrainy*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text [in Ukrainian].
[Конвенція про захист цивільного населення під час війни. 12.08.1949. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 20.08.2023)].
6. Dodatkovyi protokol do Zhenevskykh konventsii vid 12 serpnia 1949 r., shcho stosuetsia zakhystu zhertv mizhnarodnykh zbroinykh konfliktiv (Protokol I), vid 8 chervnia 1977 r. *Verkhovna Rada Ukrainy*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text [in Ukrainian].
[Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 р. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 20.08.2023)].
7. "Potiah nadii": Rosiia nezakonno vyvozyt syrit z okupovanoho Krymu z 2014 r. *Ukraina moloda*. 02.06.2020. URL: <https://umoloda.kyiv.ua/number/0/188/146762#> [in Ukrainian].
[«Потяг надії»: Росія незаконно вивозить сиріт з окупованого Криму з 2014 р. *Україна молода*. 02.06.2020. URL: <https://umoloda.kyiv.ua/number/0/188/146762#> (дата звернення: 28.08.2023)].
8. Portal "Dity viiny". URL: <https://childrenofwar.gov.ua/about-us/> [in Ukrainian].
[Портал «Діти війни». URL: <https://childrenofwar.gov.ua/about-us/>].

9. Ombudsmen nazvav kil'kist ditei, nezakonno vyvezenykh z Ukrainy do rf. *Slovo i dilo*. 12.02.20023. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2023/02/17/novyna/suspilstvo/ombudsmen-nazvav-kilkist-ditej-nezakonno-vyvezenykh-ukrayiny-rf> [in Ukrainian]. [Омбудсмен назвав кількість дітей, незаконно вивезених з України до рф. *Слово і діло*. 12.02.2023. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2023/02/17/novyna/suspilstvo/ombudsmen-nazvav-kilkist-ditej-nezakonno-vyvezenykh-ukrayiny-rf> (дата звернення: 15.09.2023)].
10. Livenets, K. Blyzko 300 tysiach ditei mohly buty vykradeni rosiiskymu viiskovomu v Ukraini — upovnovazhena z prav dytyny. *Ukrainski natsionalni novyny*. 12.09.20023 URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/2046177-blizko-300-tisyach-ditey-mogli-buti-vikradeni-rosiyskimi-viyskovimi-v-ukrayini-upovnovazhena-z-prav-ditini> [in Ukrainian]. [Лівенець К. Близько 300 тисяч дітей могли бути викрадені російськими військовими в Україні — уповноважена з прав дитини. *Українські національні новини*. 12.09.20023 URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/2046177-blizko-300-tisyach-ditey-mogli-buti-vikradeni-rosiyskimi-viyskovimi-v-ukrayini-upovnovazhena-z-prav-ditini> (дата звернення: 12.10.2023)].
11. Rashev'ska, K. Yavka z povynnoi: pro shcho Lvova-Bielova napisala u shchorichnomu zviti. *24 kanal*. 01.08.2023. URL: https://24tv.ua/lvova-byelova-napisala-shhorichniy-zvit-pro-shho-zbrehala-vikradachka_n2363219 [in Ukrainian]. [Рашевська К. Явка з повинною: про що Львова-Белова написала у щорічному звіті. *24 канал*. 01.08.2023. URL: https://24tv.ua/lvova-byelova-napisala-shhorichniy-zvit-pro-shho-zbrehala-vikradachka_n2363219 (дата звернення: 18.09.2023)].
12. Porushennia prav ditei z Ukrainy, shcho vyvezeni do Rosii ta Bilorusi u rezultati rosiiskoi viiskovoi ahresii 11.06.2023. URL: <https://adcmemorial.org/uk/novina-uk/porushennya-prav-ditej-z-ukra%D1%97ni-shho-vivezeni-do-rosi%D1%97-ta-bilorusi-u-rezultati-rosijsko%D1%97-vijskovo%D1%97-agresi%D1%97/> [in Ukrainian]. [Порушення прав дітей з України, що вивезені до Росії та Білорусі у результаті російської військової агресії 11.06.2023. URL: <https://adcmemorial.org/uk/novina-uk/porushennya-prav-ditej-z-ukra%D1%97ni-shho-vivezeni-do-rosi%D1%97-ta-bilorusi-u-rezultati-rosijsko%D1%97-vijskovo%D1%97-agresi%D1%97/> (дата звернення: 10.10.2023)].
13. Konventsia pro zapobihannia zlochynu henotsydu i pokarannia za noho. 09.12.1948. *Prevent Genocide International*. URL: <http://www.preventgenocide.org/ua/konventsia.html/> [in Ukrainian]. [Конвенція про запобігання злочину геноциду і покарання за нього. 09.12.1948. *Prevent Genocide International*. URL: <http://www.preventgenocide.org/ua/konventsia.html/> (дата звернення: 20.08.2023)].
14. Drabok, I. Dity viiny: vykradennia rosiieiu malenkykh ukrainsiv yak zlochyn henotsydu. *Ukrinform*. 07.02.2023. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3666673-diti-vijni-vikradenna-rosieiu-malenkih-ukrainciv-ak-zlocin-genocidu.html> [in Ukrainian]. [Драбок І. Діти війни: викрадення росією маленьких українців як злочин геноциду. *Укрінформ*. 07.02.2023. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3666673-diti-vijni-vikradenna-rosieiu-malenkih-ukrainciv-ak-zlocin-genocidu.html> (дата звернення: 18.10.2023)].
15. Semeniuta, I. Vykradeni Rosiieiu z Ukrainy dity: henotsyd pid prykryttiam turboty. *Detektor media*. 02.06.2023. URL: <https://ms.detektor.media/trendi/post/32097/2023-06-02-vykradeni-rosiieiu-z-ukrainy-dity-genotsyd-pid-prykryttyam-turboty/> [in Ukrainian]. [Семнюта І. Викрадені Росією з України діти: геноцид під прикриттям турботи. *Детектор медіа*. 02.06.2023. URL: <https://ms.detektor.media/trendi/post/32097/2023-06-02-vykradeni-rosiieiu-z-ukrainy-dity-genotsyd-pid-prykryttyam-turboty/> (дата звернення: 10.10.2023)].

16. Lishchuk, M. Vyroshchuie novu armiiu. Chomu Rosiia vykradaie nashykh ditei. *Online.ua*. 25.06.2023. URL: <https://news.online.ua/viroshchue-novu-armiyu-chomu-rosiya-vikradae-nashih-ditey-video-859916/> [in Ukrainian].
[Ліщук М. Вирощує нову армію. Чому Росія викрадає наших дітей. *Online.ua*. 25.06.2023. URL: <https://news.online.ua/viroshchue-novu-armiyu-chomu-rosiya-vikradae-nashih-ditey-video-859916/> (дата звернення: 10.10.2023)].
17. Tsentr protyidii dezinformatsii pry RNBO Ukrainy poperedzhaie: rosiia vykorystovuiе deportovanykh z tymchasovo zaharbanykh terytorii Ukrainy ditei dlia vlasnoi propahandy. 16.04.2022. *Telegram*. URL: <https://t.me/CenterCounteringDisinformation/1265> [in Ukrainian].
[Центр протидії дезінформації при РНБО України попереджає: росія використовує депортованих з тимчасово загарбаних територій України дітей для власної пропаганди. 16.04.2022. *Telegram*. URL: <https://t.me/CenterCounteringDisinformation/1265> (дата звернення: 25.10.2023)].
18. Katrychenko, T. Rosiia, deportuiuchy ditei, khoche pokrashchyty svii demografichniy potentsial. *Fokus*. 10.04.2023. URL: <https://focus.ua/uk/politics/559771-rosiya-deportuyuchi-ditey-hoche-pokrashchiti-sviy-demografichniy-potencial-ekspert> [in Ukrainian].
[Катриченко Т. Росія, депортуючи дітей, хоче покращити свій демографічний потенціал. *Фокус*. 10.04.2023. URL: <https://focus.ua/uk/politics/559771-rosiya-deportuyuchi-ditey-hoche-pokrashchiti-sviy-demografichniy-potencial-ekspert> (дата звернення: 05.09.2023)].
19. Vasilchenko, A. Inkubator istynnykh ariytsev. Lebensborn; Moscow, 2010 [in Russian].
[Васильченко А.В. Инкубатор истинных арийцев. Лебенсборн; Москва: Вече, 2010. 352 с.].
20. Stelnykovych, S. Zhytomyrsko-Vinnytskyi rehion v umovakh natsystskoi okupatsii (1941—1944 rr.). Zhytomyr, 2015 [in Ukrainian].
[Стельникович С.В. Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941—1944 рр.). Житомир, 2015. 592 с.].
21. Bodniak, O. Vykradachi dush. *Zaxid.Net*. 26.10.2022. URL: https://zaxid.net/rosiya_vikradae_ukrayinskih_ditey_masshtabi_naslidki_n1551501 [in Ukrainian].
[Бодняк О. Викрадачі душ. *Zaxid.Net*. 26.10.2022. URL: https://zaxid.net/rosiya_vikradae_ukrayinskih_ditey_masshtabi_naslidki_n1551501 (дата звернення: 10.09.2023)].
22. Bergman, J. Hitler and the Nazi Darwinian Worldview: How the Nazi Eugenic Crusade for a Superior Race Caused the Greatest Holocaust in World History. Kitchener (Canada): Joshua Press, 2012. 595 p.
23. Piatova, I. Takyka terorystiv — prykryvatysia zhyvym shchytom. *Holos Ukrainy*. 07.05.2014. URL: <http://www.golos.com.ua/article/23171> [in Ukrainian].
[П'ятова І. Тактика терористів — прикриватися живим щитом. *Голос України*. 07.05.2014. URL: <http://www.golos.com.ua/article/23171> (дата звернення: 29.08.2023)].
24. Khlan, S. Khersonshchyna. Z deiakykh pansionativ Arabatskoi Strilky vyikhaly rosiiski viskovi. 26.01.2023. URL: <https://www.facebook.com/sergey.khlan/posts/pfbid0j54cupGhngdSiLNNevmJJpKaQBSHwp2rkymBEcwi7MfTswRsQuF66DMaE6fhY9qq1> [in Ukrainian].
[Хлань С. Херсонщина. З деяких пансіонатів Арабатської Стрілки виїхали російські військові. 26.01.2023. URL: <https://www.facebook.com/sergey.khlan/posts/pfbid0j54cupGhngdSiLNNevmJJpKaQBSHwp2rkymBEcwi7MfTswRsQuF66DMaE6fhY9qq1> (дата звернення: 18.08.2023)].
25. Za blokadnym koltsom: Vospominaniya. Avt.-sost. I.A. Ivanova. Saint Petersburg, 2007 [in Russian].

- [За блокадним кільцем: Воспоминання. Авт.-сост. И.А. Иванова. Санкт-Петербург: ИПК «Вести», 2007. 640 с.].
26. Zdorovylo, T. Na Luhanshchyni okupanty zmushuiut zhinok “shpyhuvaty”, trymaiuchy ditei v zaruchnykakh. *Ukraina moloda*. 26.04.2022. URL: <https://umoloda.kyiv.ua/number/0/2006/165883> [in Ukrainian].
[Здоровило Т. На Луганщині окупанти змушують жінок «шпигувати», тримаючи дітей в заручниках. *Україна молода*. 26.04.2022. URL: <https://umoloda.kyiv.ua/number/0/2006/165883> (дата звернення: 20.08.2023)].
27. Tarasov, O. “Susid po kameri namahavsia sebe vbyty”. Syn holovy Zaporizkoi RVA pro try misiatsi u poloni rosiian — interviu. *NV.ua*. 15.07.2022. URL: <https://nv.ua/ukr/world/countries/vladislav-buryak-sin-golovi-zaporizkoji-rva-pro-90-dniv-u-rosiyskomu-poloni-novini-ukrajini-50256693.html> [in Ukrainian].
[Тарасов О. «Сусід по камері намагався себе вбити». Син голови Запорізької РВА про три місяці у полоні росіян — інтерв'ю. *NV.ua*. 15.07.2022. URL: <https://nv.ua/ukr/world/countries/vladislav-buryak-sin-golovi-zaporizkoji-rva-pro-90-dniv-u-rosiyskomu-poloni-novini-ukrajini-50256693.html> (дата звернення: 10.09.2023)].
28. Berezovska, P.L., Diachenko, N.I. Dvichi stracheni — vichno zhyvi: Istoryko-dokumentalna povist. Kyiv, 2006 [in Ukrainian].
[Березовська П.Л., Дяченко Н.І. Двічі страчені — вічно живі: Історико-документальна повість. Київ: Український центр духовної культури, 2006. 621 с.].
29. Okupanty vykradaiut rodychiv ukrainskykh viiskovykh — v tomu chysli ditei. HUR *Minoborony*. 24.07.2022. URL: <https://gur.gov.ua/content/okupanty-vykradaiut-rodychiv-ukrainskykh-viiskovykh-v-tomu-chysli-ditei.html> [in Ukrainian].
[Окупанти викрадають родичів українських військових — в тому числі дітей. ГУР *Міноборони*. 24.07.2022. URL: <https://gur.gov.ua/content/okupanty-vykradaiut-rodychiv-ukrainskykh-viiskovykh-v-tomu-chysli-ditei.html> (дата звернення: 10.09.2023)].
30. Lysohor, A. Luhanska OVA 22.08.2022. *Telegram*. URL: <https://t.me/luhanskaVT-SA/5181> [in Ukrainian].
[Лисогор А. Луганська ОВА 22.08.2022. *Telegram*. URL: <https://t.me/luhanskaVT-SA/5181> (дата звернення: 14.09.2023)].
31. Na Chernihivshchyni rashysty vykorystovuiut ditei, yak zhyvyi shchyt. *Gazeta.ua*. 01.04.2022. URL: https://gazeta.ua/articles/np/_na-cernigivschini-rashisti-vikoristovuyut-ditej-yak-zhivij-schit/1079811 [in Ukrainian].
[На Чернігівщині рашисти використовують дітей, як живий щит. *Gazeta.ua*. 01.04.2022. URL: https://gazeta.ua/articles/np/_na-cernigivschini-rashisti-vikoristovuyut-ditej-yak-zhivij-schit/1079811 (дата звернення: 20.09.2023)].
32. Saburov, O. Vidvoiovana vesna. Kyiv: Ukraina [in Ukrainian].
[Сабуров О.М. Відвоювана весна. Київ: Україна, 2008. 736 с.].
33. Savchyn, M.P. Tysiacha dorih. *Litopys UPA*. Т. 28. Toronto; Lviv, 1995 [in Ukrainian].
[Савчин М.П. Тисяча доріг. *Літопис УПА*. Т. 28. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 1995. 600 с.].
34. Ishchuk, O. Dity u pidpilnii i povstanskii borotbi. *Zbruch*. 15.10.2017. URL: <https://zbruch.eu/node/71874> [in Ukrainian].
[Іщук О. Діти у підпільній і повстанській боротьбі. *Збруч*. 15.10.2017. URL: <https://zbruch.eu/node/71874> (дата звернення: 19.08.2023)].
35. Viatrovych, V.M. Ukraina: Istoryia z hryfom “Sekretno”. Kharkiv: Klub simeinoho dozvil-lia, 2023 [in Ukrainian].
[В'ятрович В.М. Україна: Історія з грифом «Секретно». Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2023. 516 с.].

36. Nykolaïenko, M. Masova praktyka: mer Melitopolia rozpoviv pro vykradennia liudei ta sumy vykupu. *Sobodni*. 22.06.2022. URL: <https://war.segodnya.ua/ua/war/zhizn/massovaya-praktika-mer-melitopolya-rasskazal-o-pohishcheniyah-lyudey-i-summah-vykupa-1628061.html> [in Ukrainian].
[Ніколаєнко М. Масова практика: мер Мелітополя розповів про викрадення людей та суми викупу. *Сьогодні*. 22.06.2022. URL: <https://war.segodnya.ua/ua/war/zhizn/massovaya-praktika-mer-melitopolya-rasskazal-o-pohishcheniyah-lyudey-i-summah-vykupa-1628061.html> (дата звернення: 22.08.2023)].
37. Kobzar, Yu. Ukrainskykh ditei deportuiut do RF zarady kvartyr ta vyplat vid derzhavy — ZMI. *UNIAN*. 31.05.2023. URL: <https://www.unian.ua/russianworld/u-rosiji-pridumali-shemu-zarobitku-na-deportovanih-ukrajinskih-dityah-zmi-12277005.html> [in Ukrainian].
[Кобзар Ю. Українських дітей депортують до РФ заради квартир та виплат від держави — ЗМІ. *UNIAN*. 31.05.2023. URL: <https://www.unian.ua/russianworld/u-rosiji-pridumali-shemu-zarobitku-na-deportovanih-ukrajinskih-dityah-zmi-12277005.html> (дата звернення: 23.08.2023)].
38. Lykhohliad, K. "Vony — natsiia, a my — nikhto": rozpovidi ukrainskykh ditei, vyvezenykh okupantamy. *Radio Svoboda*. 07.02.2023. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/dity-deportatsiya-okupatsiya-save-ukraine/32256533.html> [in Ukrainian].
[Лихогляд К. «Вони — нація, а ми — ніхто»: розповіді українських дітей, вивезених окупантами. *Радіо Свобода*. 07.02.2023. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/dity-deportatsiya-okupatsiya-save-ukraine/32256533.html> (дата звернення: 16.12.2023)].
39. Osupchuk, I. Kolaborantka zi svoim kokhantsem, rosiiskym soldatom, vykrala moiu dytynu i brekhala, shcho Alina syrota: matir poikhala v rosiuu i povernula donku. *Fakty*. 16.05.2023. URL: <https://fakty.ua/419738-kolaborantka-so-svoim-lyubovnikom-rossijskim-soldatom-pohitila-moego-rebenka-i-vrala-cho-alina-sirota-mat-uehala-v-rossiyu-i-vernula-doch> [in Ukrainian].
[Осипчук І. Колаборантка зі своїм коханцем, російським солдатом, викрала мою дитину і брехала, що Аліна сирота: матір поїхала в росію і повернула доньку. *Факти*. 16.05.2023. URL: <https://fakty.ua/419738-kolaborantka-so-svoim-lyubovnikom-rossijskim-soldatom-pohitila-moego-rebenka-i-vrala-cho-alina-sirota-mat-uehala-v-rossiyu-i-vernula-doch> (дата звернення: 21.12.2023)].
40. Bychai, R. Donku viiskovoi ZSU vyviz u Rosiiu yii prorosiyskyi brat — istoriia Oksany Lebedenko z Kharkivshchyny. *Radio Svoboda*. 23.01.2023. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/donku-viyskovoyi-zsu-vyviz-v-rf-yiyi-prorosiyskyu-brat-istoriya-z-kharkivshchyny/32235939.html> [in Ukrainian].
[Бичай Р. Доньку військової ЗСУ вивіз у Росію її проросійський брат — історія Оксани Лебеденко з Харківщини. *Радіо Свобода*. 23.01.2023. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/donku-viyskovoyi-zsu-vyviz-v-rf-yiyi-prorosiyskyu-brat-istoriya-z-kharkivshchyny/32235939.html> (дата звернення: 18.12.2023)].
41. Naidenko, Yu. Neprostyi shliakh do mamy. Try prytulky, ekspertyza u hinekoloha i Radbez OON: istoriia povernennia ukrainkoï divchynky z Rosii. *NV.ua*. 07.11.2023. URL: <https://life.nv.ua/ukr/socium/13-richna-ukrajinka-veronika-vlasova-rozpovila-yak-zhila-v-pritulka-i-bula-pid-slidstvom-v-rosiji-50366452.html> [in Ukrainian].
[Найденко Ю. Непростий шлях до мами. Три притулки, експертиза у гінеколога і Радбез ООН: історія повернення української дівчинки з Росії. *NV.ua*. 07.11.2023. URL: <https://life.nv.ua/ukr/socium/13-richna-ukrajinka-veronika-vlasova-rozpovila-yak-zhila-v-pritulka-i-bula-pid-slidstvom-v-rosiji-50366452.html> (дата звернення: 20.12.2023)].
42. Bilous, S. Na Khersonshchynu povernuly shche 11 ditei, yakykh nezakonno vyvezly rosiiski viiskovi. *Suspilne. Novyny*. 01.09.2023. URL: <https://suspilne.media/563785-na-her-sonsinu-povernuli-se-11-ditej-akih-nezakonno-vivezli-rosijski-vijskovi/> [in Ukrainian].

[Білоус С. На Херсонщину повернули ще 11 дітей, яких незаконно вивезли російські військові. *Суспільне. Новини*. 01.09.2023. URL: <https://suspilne.media/563785-na-her-sonsinu-povernuli-se-11-ditej-akih-nezakonno-vivezli-rosijski-vijskovi/> (дата звернення: 25.12.2023)].

43. Katyshev, K. "Plan vtechi z Rosii": istoriia 16-richnoi Valerii, yaku batko ne vidpuskav do materi v Ukrainu. *Hromadske radio*. 04.11.2023. URL: <https://hromadske.radio/publications/plan-vtechi-z-rosii-istoriia-16-richnoi-valerii-iaku-batko-ne-vidpuskav-do-materi-v-ukrainu> [in Ukrainian].

[Катишев К. «План втечі з Росії»: історія 16-річної Валерії, яку батько не відпускав до матері в Україну. *Громадське радіо*. 04.11.2023. URL: <https://hromadske.radio/publications/plan-vtechi-z-rosii-istoriia-16-richnoi-valerii-iaku-batko-ne-vidpuskav-do-materi-v-ukrainu> (дата звернення: 20.12.2023)].

Надійшла / Received 29.12.2023

Volodymyr HINDA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
Department of Military Historical Research,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
ginda@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-8373-148X>

RUSSIAN KIDNAPPING IN UKRAINE: TYPES AND MOTIVES

The purpose is to show the nature of Russian kidnapping during the Russia's war against Ukraine, based on international humanitarian law and the existing source base. To single out its types and motives for its implementation in the temporarily occupied territories of Ukraine. **The research methodology** is based on the principles of historicism and systematicity. The author intensively used historical-comparative, analytical, logical, and source research methods. Thanks to them, it was possible to select the necessary material for the first time to distinguish several types of kidnapping. **The scientific novelty** consists in determining the types of kidnapping used by the rashists in the war against Ukraine. The motives of the Russian political elite, the armed forces, and civilians are highlighted, and the discrepancies in the numbers of kidnapped children and the methods of their assimilation by the Kremlin are indicated. **Conclusions.** During the research, it was found that Russian kidnapping in modern war should be divided into three types: state, military, and civilian. Each of them has its own features and is used for different reasons on the territory of Ukraine. The state kidnapping is carried out in the interests of the Kremlin; military — for the Russian armed forces to achieve certain military successes in certain territories, for blackmail and intimidation of parents and the local population, and for financial enrichment; civil — in the interests of individuals who, by abducting Ukrainian children and moving them to the territory of the Russian Federation, hope to obtain material and domestic benefits by establishing guardianship or adopting the abducted children; family — due to the political motives of the family members.

Keywords: *Russia's war against Ukraine, minors, kidnapping, abduction, evacuation, forced displacement, genocide, propaganda, identity.*

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: СУЧАСНІ ТА ІСТОРИЧНІ КОНТЕКСТИ, КОМПАРАТИВНІ РЕТРОСПЕКЦІЇ, ПОВСЯКДЕННІ ПРАКТИКИ

Повсякдення російсько-української війни: усна історія

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.02.039>

УДК 94(477.51Полісся):355.48(470+571:477) «2022» (047.53)

«Я БОЯЛАСЯ, ЩО ЯКЩО ПЕРШУ МЕНЕ ВБ'ЮТЬ, ТО ХТО БУДЕ БАТЬКУ ЇСТИ ВАРИТИ»: РОЗПОВІДЬ МЕШКАНКИ с. ПОЛІССЯ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ ПРО ЖИТТЯ В ОКУПАЦІЇ

Інтерв'ю записав та підготував до друку О. Васянович

Мета — формування джерельної бази усноісторичних свідчень про особливості життєвого устрою цивільного населення Чернігівщини під час повномасштабної війни Росії проти України, зокрема у с. Полісся Городнянської територіальної громади Чернігівської обл. Опинившись у тилу російських військ, мешканці села не стикалися з жорстоким поведінням окупантів, як це було в інших прифронтових районах, але також мусили пристосовуватися до нових умов життя. Основний **метод** — інтерв'ювання за апробованим у 2022—2023 рр. запитальником, який складається з питань про особливості воєнного повсякдення та стратегії виживання жителів. Інтерв'ю містить свідчення про численні зустрічі з окупантами, взаємодопомогу у селі, психоемоційну напругу та способи її подолання тощо. **Наукова новизна**. В науковий обіг уводяться усноісторичні свідчення про життя в окупації, облозі та в умовах активних бойових дій на Чернігівщині від кінця лютого до початку квітня 2022 р. **Висновки**. Задокументовані матеріали є важливою складовою джерельної бази новітньої історії України, зокрема щодо сегменту свідчень про особливості самоорганізації населення в умовах воєнного повсякдення.

Ключові слова: *війна Росії проти України, усна історія, окупація, самоорганізація населення, воєнне повсякдення, Чернігівщина, с. Полісся.*

Цитування: «Я боялася, що якщо першу мене вб'ють, то хто буде батьку їсти варити»: Розповідь мешканки с. Полісся на Чернігівщині про життя в окупації (інтерв'ю записав та підготував до друку О. Васянович). *Український історичний журнал*. 2024. № 2 (575). С. 39—55. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.02.039>

© Видавць ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 2 (575)

Від моменту відкритого вторгнення російської армії в Україну активізувалися ініціативи з документування свідчень про війну. У цьому напрямі розпочали роботу дослідники, громадські активісти, журналісти, правозахисники, митці тощо. Кожна ініціатива, відповідно до поставлених цілей і професійних навичок її виконавців, має на меті зафіксувати інформацію від мешканців деокупованих територій, внутрішньо переміщених осіб, біженців, військовиків та ін. Спеціалісти з усної історії зазначають, що зібрані матеріали неправомірно називати «усноісторичними», оскільки війна ще триває, але документувати події потрібно [1].

Чимало зафіксованих дослідниками інтерв'ю вже оприлюднено у фахових виданнях. Зокрема впродовж останніх двох років в «Українському історичному журналі» в рубриці «Повсякдення російсько-української війни: усна історія» було опубліковано низку усних свідчень про життя в окупації мешканців Чернігівщини. Вийшли друком книжки, які на основі документальних свідчень розповідають про повномасштабне збройне протистояння [2—9]. В міжнародному інтелектуальному часописі «Україна модерна» запроваджено рубрику «У вирі війни», де містяться дослідження, нотатки, щоденники, інтерв'ю тих і про тих, хто опинився у вирі історичних подій [10]. Окрему групу видань складають опубліковані щоденники [11—12]. Це далеко не повний перелік публікацій, які формують потужну джерельну базу ще не завершеної війни. Сьогодні надзвичайно важливо при оприлюдненні свідчень не забувати про безпеку респондентів і записувачів. Особливо це стосується персональних даних, непоширення інформації про військовослужбовців, їхніх рідних та близьких. Цей аспект нині є одним із найбільш дискусійних на різних як вітчизняних, так і європейських наукових майданчиках. Дослідники також зазначають, що ще рано робити аналітичні узагальнення, проте поступово з'являються статті, які містять наукові рефлексії щодо окремих аспектів воєнного повсякдення, антропології війни тощо [13—16].

Від травня 2022 р. в рамках проекту «Гуманітарні аспекти російсько-української війни: історико-культурні візії та сучасні стратегії виживання» триває документування свідчень про воєнні події на Чернігівщині (переважно обласний центр й околиці). За результатами першого року було проведено круглий стіл і видано збірник матеріалів [17]. У 2023 р. завдяки грантовій підтримці від «Documenting Ukraine» удалося розширити географічні межі дослідження та окреслити нові аспекти, продиктовані особливостями роботи з усноісторичними свідченнями «по гарячих слідах».

Улітку 2023 р. команда дослідників здійснювала фіксацію воєнного досвіду на Городнянщині. Населені пункти Городнянської тергромади Чернігівської обл. з перших днів російського вторгнення опинилися в тилу окупантів, що позначилося на особливостях побуту мешканців, котрі практично не зазнали бомбардувань та артилерійських обстрілів, не відчували тривалої відсутності електроенергії, тож не займалися облаштуванням елементарних укриттів, не переймалися забезпеченням жител, не збирали «тривожні валізки».

У пропонованій публікації — емоційна розповідь мешканки с. Полісся Чернігівського р-ну Чернігівської обл., яка з 24 лютого 2022 р. опинилася в но-

вих реаліях. Попри постійний рух через село ворожих військ вона продовжувала ходити на роботу в магазин, де працювала продавчиною. Записане в липні 2023 р. інтерв'ю містить інформацію про початок захоплення Чернігівщини, про спроби місцевих жителів пристосуватися до життя в умовах, що склалися, про численні зустрічі з окупантами, про різноманітні форми спротиву ворогові. Цінними є свідчення про взаємодопомогу у селі, де староста, місцеві підприємці та небайдужі сусіди гуртувалися задля забезпечення мешканців продовольством. Респондентка згадувала про страхи і психоемоційну напругу під час окупації, розповідала про способи їх подолання, зокрема через читання книжок, співи. Крізь усе інтерв'ю червоною ниткою проходять переживання за рідних та близьких: 90-річного батька, 87-річну тітку, хворого чоловіка, дітей. І все це — у супроводі сліз, сміху й неодмінної віри в нашу перемогу.

Ці свідчення, так само, як і всі попередні, записані під час реалізації усно-історичного проекту «Гуманітарні аспекти російсько-української війни: історико-культурні візії та сучасні стратегії виживання», позначені однією виразною рисою, а саме почуттям гідності респондентів і респонденток, незалежно від ситуації, в якій вони опинилися. Особливо яскраво ця риса проступає в тих фрагментах оповіді, де йдеться про зустрічі з окупантами, спілкування з ними, відмову брати їхні пайки тощо. Ця вражаюча риса проступає тим чіткіше, якщо врахувати, що всі наші співрозмовники та співрозмовниці добре усвідомлювали — перед ними був ворог, незалежно від віку, військового звання чи етнічної належності. Він прийшов на їхню землю зі зброєю в руках не «визволяти» від міфічного «київського режиму», а нищити Україну й усе, що з нею пов'язане.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Pecherskyi, A. Usna istoriia nezavershenoi viiny tse nasampered pytannia etyky i metodolohii — Helinada Hrinchenko. URL: https://armyinform.com.ua/2023/10/18/usna-istoriya-nezavershenoyi-viiny-cze-nasampered-pytannya-etyky-j-metodologiyi-gelinada-grinchenko/?fbclid=IwAR1Bs2pgGHCz9yM8bcy-WbDdvT1KpRraOOsAzCgdo-iAztLQ_mY_sGNQQGw [in Ukrainian].
[Печерський А. Усна історія незавершеної війни це насамперед питання етики й методології — Гелінада Грінченко. URL: https://armyinform.com.ua/2023/10/18/usna-istoriya-nezavershenoyi-viiny-cze-nasampered-pytannya-etyky-j-metodologiyi-gelinada-grinchenko/?fbclid=IwAR1Bs2pgGHCz9yM8bcy-WbDdvT1KpRraOOsAzCgdo-iAztLQ_mY_sGNQQGw (дата звернення: 16.11.2023)].
2. Bura, D., Podobna, Ye. Liutyi liutyi 2022. *Svidchennia pro pershi dni vtorhnennia*. Kharkiv, 2022 [in Ukrainian].
[Бура Д., Подобна Є. Лютий лютий 2022. *Свідчення про перші дні вторгнення*. Харків: Фоліо, 2022. 192 с.]
3. Hrytsiuk, O. Chernihiv-2022: Viina tsyvilnomy ochyma. Kharkiv, 2023 [in Ukrainian].
[Грицюк О. Чернігів-2022: Війна цивільними очима. Харків: Ранок, 2023. 256 с.]
4. Zhyvi istorii viiny. Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
[Живі історії війни. Київ: Ліпа-К, 2022. 154 с.]
5. Podobna, Ye. Fogrost Okhtyrka. Kharkiv, 2023 [in Ukrainian].
[Подобна Є. Форпост Охтирка. Харків: Фоліо, 2023. 224 с.]

6. Podobna, Ye. Mista zhyvykh, mista mertvykh: Istorii z viiny u Buchi ta Irpeni. Kharkiv, 2023 [in Ukrainian].
[Подобна Є. Міста живих, міста мертвих: Історії з війни у Бучі та Ірпені. Харків: Фоліо, 2023. 224 с.]
7. Telypska, O. Bihty ne mozhna zalyshytysia: Istorii ukrainskykh bizhentsiv u vlasnii kraïni. Kharkiv, 2022 [in Ukrainian].
[Телипська О. Бігти не можна залишитися: Історії українських біженців у власній країні. Харків: Фоліо, 2022. 224 с.]
8. Novorukha, I. Plakhta. Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
[Говоруха І. Плахта. Київ: Саміт-Книга, 2022. 393 с.]
9. Paprauskaite, M. (Comp.). 77 dñiv liutoho: Ukraina mizh dvoma symbolichnymu datamy rosiiskoi ideolohii viiny. Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
[77 днів лютого: Україна між двома символічними датами російської ідеології війни. Упоряд. М. Папраускайте. Київ: Лабораторія, 2022. 224 с.]
10. U vyri viiny. *Ukraina moderna*. URL: <https://uamoderna.com/war/> [in Ukrainian].
[У вирі війни. *Україна модерна*. URL: <https://uamoderna.com/war/> (дата звернення: 16.11.2023)].
11. Verstiuk, V. Dumky z pidvalu (Dumky ta refleksii voiennoi doby: Diariush istoryka. Vstupne slovo Hennadiia Boriaka). Kyiv, 2022. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0016524 [in Ukrainian].
[Верстюк В. Думки з підвалу (Думки та рефлексії воєнної доби: Діаріуш історика. Вступне слово Геннадія Боряка). Київ, 2022. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0016524 (дата звернення: 16.11.2023)].
12. Buyskykh, Ju. War Notes (the First Month of War). *Ukraina moderna*. URL: <https://uamoderna.com/war/war-notes-the-first-month-of-war/> (дата звернення: 16.11.2023).
13. Berezovska, O. "Strashno, koly dity khochut yisty, a ty ne mozhesh nichoho daty": dytiache povsiakdennia v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny. *Ukraina moderna*. 30.06.2023. URL: <https://uamoderna.com/war/strashno-koly-dity-khochut-isty-a-ty-ne-mozhesh-nichoho-daty-dytiache-povsiakdennia-v-umovakh-rosiisko-ukrainskoi-viiny/> [in Ukrainian].
[Березовська О. «Страшно, коли діти хочуть їсти, а ти не можеш нічого дати»: дитяче повсякдення в умовах російсько-української війни. *Україна модерна*. 30.06.2023. URL: <https://uamoderna.com/war/strashno-koly-dity-khochut-isty-a-ty-ne-mozhesh-nichoho-daty-dytiache-povsiakdennia-v-umovakh-rosiisko-ukrainskoi-viiny/> (дата звернення: 16.11.2023)]
14. Vorobiei, O. "Vorozhi hrymasy" rosiiskoho okupanta: pivnich Ukrainy. *Ukraina moderna*. 23.01.23. URL: <https://uamoderna.com/new/war/vorozhi-hrymasy-rosiyskoho-okupanta-pivnich-ukrayiny/> [in Ukrainian].
[Воробей О. «Ворожі гримаси» російського окупанта: північ України. *Україна модерна*. 23.01.23. URL: <https://uamoderna.com/new/war/vorozhi-hrymasy-rosiyskoho-okupanta-pivnich-ukrayiny/> (дата звернення: 16.11.2023)].
15. Vorobiei, O. (Ne)novi hastronomichni praktyku chernihivtsiv v umovakh blokady ta okupatsii. *Ukraina moderna*. 23.05.2023. URL: <https://uamoderna.com/war/ne-novi-hastronomichni-praktyku-chernihivtsiv-v-umovakh-blokady-ta-okupatsii/> [in Ukrainian].
[Воробей О. (Не)нові гастрономічні практики чернігівців в умовах блокади та окупації. *Україна модерна*. 23.05.2023. URL: <https://uamoderna.com/war/ne-novi-hastronomichni-praktyku-chernihivtsiv-v-umovakh-blokady-ta-okupatsii/>]

- tronomiczni-praktyky-chernihivtsiv-v-umovakh-blokady-ta-okupatsii/ (дата звернення: 16.11.2023)].
16. Lytvynchuk, N. Hospodarskyi prostir ukrainsko-rosiiskoho porubizhzhia v realiakh povnomasshtabnoi viiny. *Narodna tvorchist ta etnologii*. 2023. 3 (399): 35-42 [in Ukrainian]. [Литвинчук Н. Господарський простір українсько-російського порубіжжя в реаліях повномасштабної війни. *Народна творчість та етнологія*. 2023. № 3 (399). С. 35—42].
17. Makhovska, S. (Ed.). Viina, nauka ta emotsii: (ne)novi kontseptsii i pidkhody: Zbirnyk materialiv kruhloho stolu (m. Chernihiv, 21—22 liutoho 2023 r.). Kyiv, 2023 [in Ukrainian]. [Війна, наука та емоції: (не)нові концепції і підходи: Збірник матеріалів круглого столу (м. Чернігів, 21—22 лютого 2023 р.). Ред. та упоряд. С. Маховської. Київ, 2023. 120 с.].

Олександр ВАСЯНОВИЧ

кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи,
Державний науковий центр захисту культурної спадщини
від техногенних катастроф (Київ, Україна)

guru_v@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-9360-6447>

Oleksandr VASLANOVYCH

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Deputy Director for Scientific Work
State Scientific Center for Protection of Cultural Heritage
against Technogenic Disasters (Kyiv, Ukraine)

guru_v@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-9360-6447>

* * *

О. В.: Скажіть, будь ласка, чи були у вас передчуття, що почнеться повномасштабна війна?

Н.: Е-е-е... Як вам сказати... 23-го лютого сестра, у нас тут батьки, ми забрали, і вона приїжджає на вихідні, вона працювала тут, допомагала. 23-го ввечері ми вечеряли, і шось зайшла розмова про війну, і вони — чоловік і сестра: «Та шо, треба бути оптимістом. Війни не буде». Я кажу: «Хочете, щоб не було, але війна буде». Це 23-го ввечері так...

О. В.: А чому ви все ж таки вирішили, що буде війна?

Н.: Не знаю... Таке відчуття. Це було, я не знаю о котрій годині, після шостої (18-ї год. 23 лютого — О. В.), син біжить з онуком. «Чого це ви так?». — «А Даня (онука респондентки — О. В.) додому захотів». Я кажу: «Ну, так зранку вам на роботу». — «Не знаю. Даня захотів додому. Ми заберемо. Завтра вранці привеземо». Ну, добре. Ми повечеряли. Полягали спати. Не знаю...

О. В.: Чи не снилися вам чи комусь із ваших знайомих віщі сні перед початком повномасштабного вторгнення?

Н.: Не, не, нікому. Нікому нічого [...]. Я не знаю, о котрій годині, ще, мабуть, п'ятої не було [...]. Я вийшла на вулицю [...]. Не то грім, я взагалі не можу зрозуміти, що це є. Я кажу: «Міша, що це таке?». Я даже подумати у той мо-

мент не могла, подумати, що це почалась війна. Я звоню до подруги в Сеньківку (село, прикордонний пункт із Білоруссю та Росією — *О. В.*): «Ніна, що в вас там таке?». Вона каже: «Н., обстріляли, вікна повилітали, собаку вбило, трактор, — у їх Т-25, — воно посікло, де що попадали, хто куди під стіни, хто куди. Війна» [...]. Страху... Мабуть, був той тормоз такий, страху не було (*сміється*) [...]. Я не знала, що робить.

О. В.: Чи готували ви тривожну валізку?

Н.: А її ніхто не складав, ту валізу [...].

О. В.: Документи?

Н.: Нічого не складали. Вони як лежали у серванті, так воно лежить і зараз.

О. В.: Через ваше село їхали російські війська?

Н.: Уже потім. Уже це вже я прийшла на роботу на дев'ять годин. Я вже прийшла на роботу [...]. Я пам'ятаю, як зайшли. Прийшов староста. Кажуть: «Там ідуть військові, руські!», «Руські ідуть!», «Руські ідуть!».

О. В.: Як у вас називали росіян?

Н.: Хто як, хто що. Сперва «рашисти» не казали. Ми були в магазині. Ідуть. «Он, солдати ідуть». «Он, ваенніе ідуть». І я старості кажу: «Ви ж не йдіть. Я боюсь» (*сміється*). Він каже: «Не бійся, я тебе не залишу». Ми удвох були в магазині. Зайшли два молоді. Два. Молоді. Зовсім молоді хлопці. «Здрасьте». — «Здрасьте». — «Можна щось у вас купити за рускіє деньгі?». Гаварю: «Не, токі українські. У нас не». — «А за рускіє?». Я гаварю: «Не». Гаварю: «А що ви хателі?». Він подивився. Гаварю: «Ви шо, галодніе?». — «Та не». — «Так а шо ви хателі?». — «Нічого». Раз уже ж грошей нема — нічого. Це ж і він стоїть, староста. Я питаю, гаварю: «Хлопці, а ви адкуда самі?». А він... Адін мавчав, а другий каже: «З Сібірі». Гаварю: «А шо ви тут делаєте?». — «А у нас ученія». — Гаварю: «Як ученія? Ви знаєте, шо це Україна?». — «Не». — «Ну так ви ж праежжалі граніцу і всьо». Я в ступорі. Я не боялася, я просто питала, а потім думаю: «Так в лоб — шах і всьо». Просто я гаварю: «Ви знаєте, шо вже ідут баі. Уже і ваші палеглі, і наші». Я от не пам'ятаю — це перший день чи другий. Я вам точно не скажу. «Да не, мол, не в курсі». — «Так у нас, у Гародні. Шо ж вам тут розказувать? Це уже, — кажу, — хлопци, вайна». Він так на мене дивиться. Я кажу: «А шо ти мамі кажеш, звоніш, шо ти мамі кажеш?». А він каже: «Нічого не кажу. Я не званию». — «А чога?». — «У нас забрала телефони». Один не пам'ятаю, в шо був взутий. А один точно пам'ятаю — резинові чоботи. Це те, шо я точно пам'ятаю. Він питає: «А у вас вадаправоди є?». Я гаварю: «У нас його і не було». Так, як ми разгаваруем, він на руском, я так, як у нас розмовляють. Я кажу: «У нас його і не було». — «А памицца де? А бані?». — «Бані, — кажу, — нема у нас. Хто де як». Ну шо я скажу, шо я тебе приглашаю у душ? У кого і є там душ, душева кабіна чи шось. Люді уже началі обживаться. «Та бані старіе. Ми там шлі — баня стаїть». — «Стаїть баня старая, но вани, там хата нежилая». Я просто знаю, де вани. «Там хата нежилая, хлопци, я даже не знаю,

вам що сказати. Вадаправада у нас нема». Вони оце пабулі і пашлі. Нічого. Ні харошого, ні паганого. Просто. Я ж кажу: я задала вапрос, він каже: «Я з Сібірі». Воно ж зе-ле-не! Зе-ле-не! (*показує, що не голиться*). Я бачу, що він зовсім... Ну, діти, діти, ви розумієте... А потім через день, на другий день шось уже було, що вони прийшли, мабуть, чоловік вісім. Тоже на роботі ми були. Люди були. Вони йшли звідти, пішки, ніяким транспортом, всі були озброєні. Вони тут ходили, дивилися, там постали по периметру, там постали. Шо вони хотіли? Це був вихідний. Вони хотіли у сільраду, але були двері замкнеті. Ну, вони, правда, не ламали нічого. Ні двері не ламали, нічого. Ні флаг не знімали, нічого. Но їх було, мабуть, вісім чоловік. Точно я вже не пам'ятаю. Вони походили, подивилися, попитали за старосту. Я не знаю, хто там шо казав. І пішли. Потім техніка ж ішла, канешно. Шок у всіх. Був шок. Подзвонити не можна було. Залазили на горище. Шукали зв'язок. Шукали. На роботу ходили. Ну, як ходили, — йшли. Приходили. Люди сразу почали розбирати те, шо і не нада. Не знаю... Якось так, шоб сказати, шо я дуже боялась — не. Я просто боялась за дітей. Боялась. Може це і грех, я боялась, шоб мене не першу (вбили — *О. В.*), бо батько з ким залишиться (*плаче*). Він тут чужа людина. Розумієте, ми їх забрали. Я просто переживала: «А шо потім буде? Батько буде...». Їсти варимо. Дев'яносто один рік чоловіку. Він ходить в туалет. Він там шось би собі протоплював би грубку, піч, всьо... А їсти? То я йому принесла то мівіни, то кансерви, які були з дому. Всьо. І води наносили.

О. В.: Він окремо живе?

Н.: Да, він окремо. Я попереджала, шо якщо я не прийду, то у вас буде запас ежи хоть трохи (*плаче*). Чоловек з спиною, мабуть, через нерви, він майже лежав. Потім, я дітям не казала, не сказала, шо він лежав (*плаче*). Я просто не признавалася. «Шо батько?».. Вони знали, шо в його... Я кажу: «Добре. Нічого. Ходить». Він приходив, як великі морози були, він сюди приходив пратапити. Хлопці то збираються тудою, принесуть дров, шоб, ета, шоб можна було... Вдома він практично лежав. Вже думали, шо він не підніметься. Не, слава Богу, попустило вже потім. А просила, шо в медпункті було — забрала, уколи якіе обезбалюючие... Потім староста ездив по хлеб, Пошенко, він перший начав. Хлеб перший начав возити староста наш. Перший. Пробивав дорогу, їхав, питав, брав гроші в магазині. Понятно, люди шо покупали, гроші були в магазині, забрав гроші. Перший почав возити хлеб. Їздив своєю машиною. Возив на Бутівку, на Здряговку, на Слободу, привозив сюди. Або тут була (в магазині — *О. В.*), сама боялась сидіть, він приїжджав, забирал мене, бегом вигружали хлеб, ділили на людей. Спочатку, як там получалось. Іде він (староста — *О. В.*) перший і я його просила, він ставав у чергу і привозив ліки. Калола дома чоловіка. Потім уже попустило, слава Богу...

О. В.: Чи були у вас проблеми з доставкою продуктів?

Н.: Не, нікто нічого. Потім розібрали. У нас спочатку були проблеми. У нас сільхозпідприємець, Сашко Пошенко, у його пшениця, там різні сорти, він так трохи займається. То він з твердих сортів пшениці моллов муку людям, і пекли хлеб.

О. В.: Самі?

Н.: Як не хватало, то да, то пекли хліб. А шо... Закваску — десь у когось залишилися дрожжі сухі — закваску зробив і тоді вже вистачало. Володя Міхеєнко, у нього, я не знаю [...], три корови, мабуть, чи я не знаю, скіки було на той момент, чи три, чи чотири. Люди приходили... Картошку Пошенко давав, староста. Ну, давали... Люди, були такі сім'ї, шо, ну, знаєте, жили від соціальної до соціальної допомоги. Там якось хтось шось... То їхні проблеми, як вони жили. Але на даний момент стало: пенсії не було, не було ніяких виплат. Люди давали, шо в кого було. Ділилися.

О. В.: Хліб, який привозили, продавали чи роздавали?

Н.: Не, продавали, продавали. Но ціна була дуже... Ціни не піднімали. Ото, шо привезли, як відпускалося. Ви ж розумієте, шо хлібзавод так не може дати. І так по тій ціні і продавали. Там було, шо і півтори хлібини, кому дві. Ну, старались, скільки хліба було. А потім воно стало в норму. Перший почав возити, страшно — не страшно, но поїхав староста. А потім уже давай бізнесмени возити.

О. В.: Ви ходили на роботу постійно? Чи був період, коли магазин не мав, чим торгувати?

Н.: Весь час. Ну там кое-шо позалишалось, то таке... То гвіздки. Продукти не за один день розібрали. Десь, мо', неділі і дві було, шо ще і цукерки залишалися, і печиво залишалось. Спиртне. Спиртного у нас мало було, його мало брали. Отак вітрина: пиво там трохи було. Ну, це сказали знять з вітрини. Ми зняли. Но його ніхто і не питав. З наших ніхто не ета. І ще ж так, я ж кажу, неділі дві, мабуть, були цукерки і всього потроху. Люди брали, брали. І уже, коли залишилося, шо таке: то каструля, то тарілка, то шось — всьо равно (я йшла — *О. В.*) на роботу (*сміється*). Ні, ніхто нікого не заставляв. Ви ж розумієте. Просто йшли, приходили. У нас будинок, бачите, так, наче на гору піднімаєшся, а в нас так сюди. І у нас там зв'язок поганий, у нас інтернет там поганий. От там зібралися в магазині, Сашко Пошенко, у нього будинок там, будинок више, приходить, каже: «Так, там уже калона збирається. Давайте разходиться, бо вже скоро будуть ехать». І ми вже знали — калона йде там у стіки-то чи в стіки-то. Ми вже знали, коли вранці.

О. В.: Вони в один і той самий час ішли?

Н.: Не в один, ну, десь так.

О. В.: Приблизно.

Н.: Десь так приблизно в один. І ми вже або закривали двері, вже старались менше ходити. А на роботу всьо равно. Люди приходили. Люди комусь шось треба поговорити. Хто додзвонився, хто не дозвонився. Вже стараєшся, колона йде, я на чердак залажу туда. Там дочка звонила, чи невістка, чи сестра: «Шо ві там?». Я, якшо був зв'язок, то на громкую связь, і чутно було, яка техніка йшла і всьо. Ёсти варила, батьку ж треба ести, батьку, і його сестра, вона інвалід дитинства. Значить я всьо приготувала: воду там, ежу, всьо-всьо-всьо. На сумки, на велік, — біля хвірточки стою. Стоїм і слухаєм, щоб не йшла колона. Він (чоловік — *О. В.*) одкриває, з палочкой доходив до хвірточки, відкриває мені хвірт-

точку, я бігом на велосипед і їду. Бігом ускакую, як ще потім там (*сміється*). «І це так всьо (використовуйте — *О. В.*) еканомна, вада еканомна. Буде, я ж привезу вам воду», — бо з колодца він (батько — *О. В.*) не принесе сам. Це ж таке. Їду і було не раз: або туди колона йде, або туди. Тоже ж слухаєш. І вже колона пройшла. Він відкриває хвірточку. Я виїжджаю і вже доїжджаю до батькавого двору, назустріч мене (їдуть російські солдати — *О. В.*), сидять звичайно з аружием. Я так еду і дивлюсь, і думаю: «Чи батько сьгодні поєсть чи не поєсть». Еду. А шо робить? Він (російський солдат — *О. В.*) сидить у машині — водій і він. З автаматам, — я ж не знаю, з чим. Дивиться у очі мене, а я йому.

О. В.: У вас у селі є газ чи ви готуєте на грубці?

Н.: Не, газу у нас нема. Балонний газ.

О. В.: То ви їсти варили на балонному?

Н.: Да, і зараз так варимо. Не, взимку п'єч топили (*сміється*). Сльози і смех! Потім мені цього Саші Пошенки жінка Валька, вона така прикольна, а в їх так видно через поле: «Вот, сматрю, стаю, — а вона з Новгород-Сіверського району, — калона ідьот, Надька печ топіт, дим шурует» (*сміється*). Кажу: «Валька!». — «О, сматрю». А воно зима, дерева голі і в їх видно, наш будинок видно. Так, як у нас на горище залізи і з балкона дивитись, льоджії, так у нас зроблено, видно їхня хата. «О, сматрю, калона ідьот, Надька печ топіт, дим шурует» (*сміється*). Ой!..

О. В.: А часто їсти варили?

Н.: Кожен день [...]. Двоє свиней, уже підсвинки добрі, кури були, корова. В нас яка робота? Яка зарплатня в селі? Всі тримають корови [...]. Хазяйство. Підсвинки два були такі здорові. А шо? Всьо. Кудись треба було всьо ета. Приносила молоко в магазін. То в пляшки поналиваю: «Беріть, кому треба». Яйця приносила: «Беріть, кому треба». Я ж вам кажу, Саша, Володя той взагалі там з відрами ходили. Я не знаю, чи три, чи чотири в їх корови було. Ну куди?.. Жалко ж вилити... Люди — у кого корова була, у кого ж і не було. Бо вже корів мало. Люди роздавали. Давали картошку, давали... Це не то, шо я так... Бо у нас одна корова. Я не могла всім дати. Як у його чотири, то люди приходили з відрами. І він давав. І Саша давав муку, молов і люди пекли хліб. Ви розумієте... У кого свої запаси там, консервація. А у кого ж... Люди різні були [...]. Людям треба їсти. Вже на то ніхто не дивився. Прийшли з відром, значить відро і наливав молока. Він не жалів.

О. В.: Так гуртувалися?

Н.: Да-да-да. Люди виручали одне одного.

О. В.: Чи готувався ваш староста до повномасштабного вторгнення?

Н.: Може десь там шось він людям ходив по селу, я цього не знаю. [...]. Я і він на цю тему, ми не говорили.

О. В.: Ваше село було в окупації чи через нього тільки проходили російські війська?

Н.: Вони десь були там за селом. Там стояли — блокпост, там поляна, там стояли. Казали, ходили по селу. Я думаю, що вони ходили. Но іменно у нас у селі не жили. Не, там десь вони були, бо стаяли, там ходили, там ходили. Я понесла батьку їсти. Вихожу і думаю: «А що це воно?». А в нас жінка молода, інвалід, і їй дали такий скутер, вона каляска ця, електрокаляска. Думаю: «Катя їде». Там її мама. Думаю: «Катя тудою поїхала. Шо то воно таке?». А то дрони були [...]. І вони отут за городами, казали, запускали і дивилися. І ходили. І там, казали, стояли, у ту вулицю, у ту вулочку стояли. Но іменно, шо у когось у хаті, шо забирали там, — ні, не було. Не було. Цього не було. За селом, де вони там стояли, блокпост там був же ж [...]. Но в нас вони не жили. Калони йшли. Вже ж слухали, знали, значить закривали маґазін. А потім бігом старалися. На роботу тут по кругу ездила [...]. А потім, я не знаю, як було, коли скільки часу вже пройшло, шо я була в магазині. Я була сама. Збиралася я додому. Но ми робили дві-три години. Ну, до обіду, до часу. Всьо. Після обіду ніхто не приходив. Всі знали, шо це ета... І я вже збиралась додому, і пішла колона [...] (*сміється*). Я збиралась додому, а шо вони їхали туди, потім давай їхати звідси. І ось зараз жінка, вона працює, там у них біля двору розверталися. І, мабуть, вони їм сказали чи шо, і отут вони давай розвертатись. Я в магазині. Я двері закрила. Ніде нікого. Думаю: «Ну всьо!». Вони сюди-туди, тут разварачуються. Думаю, шо там забор упаде. І ніде нікого. Я отак лягла на стіл і думаю: «Боже, тіки б зразу, — я думаю, — Госпаді, хоч би він (чоловік — *О. В.*) не йшов мене шукати (*плаче*). Бо заре возьме ту палку і буде йти мене шукати». Бо, кали хліба ото довго не було, шо довго чекали хліб, він міг просто брати велік і йти з велікам мене шукати. Госпаді, хоть би він не йшов мене шукати. А вже якшо, то шоб тіки одразу... Но не. Ніхто не заходив, не стріляв. Просто і танки, і техніка вся, і вони так разварачуються. І я так як лежала на столі, так і лежу. А потім, як вони всі перешли, сусідка, отут зелений забор, бежить: «Н., ви шо тут, живіє?». Гаварю: «Жива, Алла». — «Та я думала прибегти». Я гаварю: «Мазги вклячи. Куди?! Шоб і ти?!». — «Та я ж бачу, шо ви ще не пішли. Я бачу». Кажу: «Алла, даже якшо шо, ти ніколи не біжи, патаму шо, ну, шо ти зробиш?! Шо є, то є... Шо буде, то буде». Приїхала, а він весь аж білий: «Я вже думав йти». — «Я рада». — «А шо так довго було?».

О. В.: Як ваші тварини реагували на стрілянину?

Н.: (*Сміється*). А собаки тіки очі з будки тирчали [...] От зара, як начинає гепать, навіть як ми не чуємо, чоловік уже не дочуває, та і я. Там десь скрип, там десь ляп, там десь ета... Собака всьо... Якшо собака сидить і тіки очі з будки, значить десь там шось є...

О. В.: Ваше село не обстрілювали?

Н.: Не. Не було. Чутно там такий гул, кананада, чутно. Ну, і всьо [...].

О. В.: Чи заклеювали ви скотчем вікна?

Н.: [...] За окна не, нехто не думав. У падвал воду муж адньос, соль, макарони. Ну, ми ні разу там не начевали. Перина була. Ми туду аднесли на всякій

пажарний. Тюки з сенам. Но ми тудя ні разу не хаділі. Спалі не раздіваяючись, не раззуваяючись. Ну, сапаги там (знімали — *О. В.*), наскі всегда (не знімали — *О. В.*). Спалі, но хадіть не хаділі. Нікуда не шлі [...].

О. В.: Чи була можливість помитися?

Н.: Канешна. Не, першу недељу не. А потім (*сміється*)... Я вже не могла... Душ. Всьо як положено [...]. Двері не замикали, а потім уже... Взагалі якось ми так жили. Я не знаю, мабуть, усе село так, а може... Хвирточка на вулицю у нас ніколи не замикалася. А потім уже десь, може, через місяць чи пізніше, не знаю, як він почав трохи ходити, може, більше. Почали трошки адаптуватись [...]. Першу недељу, я не знаю, як вам сказати, а потім мились, стірали. Всьо як положено. Хазяйство, всьо.... Мав іти робити, йти на роботу, я мала наварити. Їв не їв собі, но туди їсти я мала наварити. Бо дві людини. Вони самі нічого того не зроблять. Розумієте... І всьо. Він (чоловік — *О. В.*) дивився телевизор. Я телевизор дивиться не могла. Я знайшла всі книжки, які були (*сміється*). Всьо. Потім ще сходила до подруги, там набрала. Я читала. Всьо перечитала. Всьо, шо було: Джека Лондона, Дюма. Потім набрала там ще. Всьо. Я перечитала всьо по-новому. Потім мені сестра покійна подарувала мені набор, там п'ять томів Гансовській Север, дуже гарний. Я всьо по-новому перечитала. Я сиділа і читала. Як не на роботі, то я отак: читала, читала, читала... Це шо було, я не могла. Шоб не думать за дітей [...]. Я думаю, чи я була дурна, чи я, може, того не до-ро-зу-мі-ла. Страх. Ну, він був. Він був якийсь не такий страх. Ужас прийшов... (*плаче*) [...]. Ужас прийшов потім, як вони вийшли. Як почали показувати Бучу, Гостомель. Ото, ото прийшов ужас... То прийшов. Я не знаю, шо то було. Я воппце не могла спати. Я тоді спала. У мене сон, — я, як хворію там чи шось, мені треба, я сплю, сплю, сплю... А коли вони вже всі вийшли і ото показали всьо то... Я сиділа. Я бачила тих всіх людей, шо показали нігті повиривані. Я сиділа. Я воппце ніч сиділа отак. Як показували, як розказували за цих, шо за Чернігавам, люди в падвалі, як вони там, скільки їх було. Я даже, я даже не знаю, як вам розказати... Я просто не знаю. Я тоді сиділа. Я боялася дивиться телевизор, я не дивилася інтернет. Я воппце не могла. Я просто не знаю, як вони те все переживали... Я думаю: «Боже, хто у нас отут народився в сорочці, Боже, шо ми то пережили так». Я розумію, шо нелегко. [...]. Я не ходок до церкви. Колись і бабця казала, і мама, шо Бога треба мати в душі. Я тоді впала на коліна, кажу: «Боже, наша сторона. Я не знаю». Молоді люди залишилися: дівчата, діти. І Городня так само. Тоді прийшов, канешно, ужас, як ото всьо показали. Побачили. Як далі начали показувати. Я думаю: «Господі...». Ми були у магазині, та жінка, шо зара працює ще, молодий хлопець. Уже збиралися тоже додому. І хтось виходив і не закрив отак двері. Ми, звичайно, їх закривали, шоб у нас закриті. Хоть хто їде. ФСБ, машина ФСБ весь час сюда-тудя. І збирались іти, і хоп, звідти зразу, я не знаю, скільки машин підлетіло. Я гаварю: «Алег, двері закрій». Він вискакує закривать двері і вони йдуть. Чотири чоловіки зайшли. А світло... Це ж зима,

шось перед тим три дні світла не було. Я не знаю. А потім було. І я прийшла, воно, лампочка мігає-мігає, я віклучила і не включаю. І він двері закрив, но всьо равно ж вони заходять — чотири чоловіки. Зразу ж отак стали, всі ж (*сміється*) вооружени. І ми втрюх. Я так у вікно дивлюсь: там стоять. І там ще магазин відкритий був. І казали дівчата, шо вони кругом стояли по периметру, кругом стояли. Зразу повискакували, кругом (стали — *О. В.*) і всьо. Це чотири чоловіки зайшли. Адин такий невисокий, обличчя не видно, потому шо він стоїть спиною до вікна, світла не було. І він оце ж питає, зайшов: «Староста?». Гаварю: «Не наш день. У нас староста тока два дня. В його четири села». — «А где его можна найті?». — «Хто його знає. Він не адчитується. Він не должен сидеть у сельсавете. В старости работа така, шо він пашов і пашов, і пашов. Його нема. Где його шукать, трудно сказать». Ше шось спитали. Я вже не пам'ятаю. Він і каже: «Может вам прадукти занести?». Ну, правда, агресії такої, як агресії, не було. Кажем: «А ми не галодние. Хлеб возять через два, наверно, на третій день. Хлеб возять. Картошка єсть. Кансервація є. У кого малако, у кого яйцо. Квасоля є. Люди делятца друг з другом. Ми не галодние пака шо ше». А шо казать?! Люді вааружонние. Две женщины і мужчина. З чим? З големи руками? І шо казать? Він: «Ну, може, у вас там якіє малаімушіє? Може ми всьо-такі занесьом?». Шо я скажу: не занось? Не, ну так?! Кажу: «Як хочете». І вони занесли шесть пакетав. Шесть. «Може аддадіте, хто малаімушій». І паставілі. Патом уже... Брать ніхто не брав. Ну, проста не хателі. Чесна казать. Не здорова. Не ета (*сміється*). І патом падумалі з делаводом, рєшілі: ну куда? Там такі, шо вапше нічого, ну, нічого. І їм аддалі. Проста аддалі і всьо. Сестра міласердія хаділа, там такая женщина є, їй уже за дев'яносто, вона старша за мого бацька, а дочка в єє тоже старша мене, но вона лежача. А пенсії ж не було. Жилі ж то за пенсію. Туда аддалі. Там іще такіє тоже, шо...

О. В.: Ви дивилися, шо було в тих пакетах?

Н.: (*Сміється*). Сперва їх ніхто не трогав — не хателі. А патом уже, кагда паадавали, дак казалі, де сматря шо було, у яком пакеті. Макарони... Це у разних було па-разнаму: макарони булі, крупі булі якієсь, олія була, якієсь кансерви, не знаю, які булі, печенне було і канфети булі, наверна. Це то, шо я помню, шо казалі. А, і ще вродє би вода була. Так от не знаю, чи пітна, чи мінеральна. Я не магу вам казать. Патаму шо трогать ми їх не трогалі (*сміється*). Чесно. Патом уже, як аддалі... Патом казалі, шо було [...].

О. В.: Чи були серед місцевих ті, хто з радістю зустрівав російські війська?

Н.: Не знаю такого нікого. Не знаю. Ну, в душу кожному... Ну, не знаю. Ні про кого нічого паганого казати не могу [...].

О. В.: Чи зникала у вас електроенергія під час окупації?

Н.: [...] Пропадала. Скіки не було днів? Ну, мабуть, на п'ятий день уже було світло. А так майже весь час було. А ото шось, шо там було, не знаю... Тому шо, камера морозільна, то я понакривала її, і там Бог милував. Так воно всьо ета... Ото п'ять днів не було. Так було шось. У нас електрика була майже весь час [...].

Мобільний — дуже паганій. Глушили. Шо ото тільки заліз на горище — колона йде. Мабуть, глушили. Не знаю. Я не знаю. Дозвонювались дуже... Ви знаєте, легше було мені (подзвонити — *О. В.*) до дочки в Польщу. Або вона, або я, я могла просто позвонити по «Київстару». Це їх там шось роумінг був [...].

О. В.: Чи розказував вам чоловік новини, які чув з телевізора?

Н.: Він у мене такий більше мовчун (*сміється*). Це я можу там багато балакати, а він більше мовчун. Я то шось питаю... Він розказував. Но я старалась менше питать. Отак шось дивилася. Но він дуже важко це все переносив. Мало того, шо він майже не ходив... [...]

О. В.: Чого ви найбільше в той період боялися?

Н.: За дітей. За внуків [...]. Я не вмерти боялася. Я боялася, шо якщо першу мене вб'ють, то хто буде батьку їсти варити [...]. Боялась за дітей [...]. Першу неділю я в душ іти не могла. В хаті заметеш і всьо. Не хотілося ото убирати всьо-всьо-всьо. Я бачила, оно уже пилюка, я бачу ото всьо. Але цього не хотілося робити. Ви розумієте... А потім уже — трохи давай. Спочатку трохи пов'язали там шось, одіяла там, одяг чи шо. Воно так і лежало. Оце, шо я спершу зв'язала, потім лежало. Документи були там усі, ліки були у сумке весь час. Вони у мене отут. Там і шприци. Сумка так і стояла. Документи — як там лежали у серванті, так вони і зараз лежать. А потім оте, шо він (чоловік — *О. В.*) там заніс — оце воду, сіль, макарони, там ше шось. А то так у кухні і лежало. У кухні через то всьо спотикаєшся. Воно валялось, валялося... Ото ув'язане. А потім я його розібрала і положила назад. Ну, як положила? Кинула. А уже, коли вийшли рашисти, то вже потім порозкладала. Оце так. А на роботу прийдеш — про шо? Розмови — то десь там шось гєпає, то там Чернігів стоїть чи не стоїть... Всьо було, як тіки до кого додзвонишся: «Шо там? Чернігів стоїть? Шо там? Чернігів стоїть?» [...]. — «Стоїть. А ви там шо?» — «А ми шо? Слухаєм, чи стаїть Чернігів». Оце так. Прийдеш і це там шось поробив, по хазяйству поробив, їсти зварив шо там, і всьо. І шо? Значить, а вікна закривали, шоб светамаскіровка. Запальничка з фанариком — ото читаю, читаю. І він читав. [...]. Молиться, само собою.

О. В.: Які молитви читали?

Н.: Всі, які знала. І шо сама, і шо мама. Коли мама молитви вчила, про це навіть і мови не було. Як уміла, так сама і молилася [...]. «Оче наш» — це у першу чергу. І про Ангела-охоронця [...]. Ангел мой, хранитель мой, будь всегда со мной. Там разніе. Там багато є. І до святого Георгія [...]. І сама від себе. Я ж кажу, мамина мама — вона до церкви тоже мало ходила. І мамин батько [...] казав, шо молитись треба просто від душі [...].

О. В.: Співати не хотілося?

Н.: А звідки ви знаєте? [...] Ви вгадали на сто процентів. Це було ше до війни. Я пам'ятаю, я ніколи нікому цього не казала (*сміється*). Ви перший [...]. І я ото так тихенько сама собі в душі шось співаю. Якщо мені дуже болюче, то я сама собі. В мене нема ні голосу, ні слуху (*сміється*). Але я сама собі [...]. Співала тоді

«...там соловейко щебетав... віть-віть-віть...». Оце, розумієте, «віть-віть-віть, тьох-тьох-тьох» — і це воно мені весь час. Я не знаю... Мені соромно про це казати. Але як мені отут болить, то це в мене... Іменно оце, що «віть-віть-віть, тьох-тьох-тьох». Я не знаю, чого воно, що воно, як воно... Як сестра вмерла, ото тоже так. Оце вже, як ото мене тягне на пісні, шось отак хочеться, отут воно вивирається, то вже знаю, що шось буде [...].

О. В.: Чи були у вас у селі партизани? Можливо, дерева валяли, щоб перекрити дорогу?

Н.: Не. У нас у селі не. Тому що у селі не повалите, а за селом у нас... Розмови були, що треба шось робити. Розмови були. Але у нас траса широка. Навіть якщо повалити... Там до лісу взагалі нема нічого, а в лісі стояли. В нас нема, де що повалити. Розмови були. І кума звонила, потім кума звонила, я до її звонила в Дирчин Великий, а там між Великим Дирчином і Конотопом, як їхать, там дуже вузькі дороги. Ну, я там росла, там виросла. Зараз там взагалі позаростало. Вона казала, що отам, кума, пам'ятаєш, отам за мостом, отам воно заросло. Вона така, дорога, дуже вузька. Ну, так машина проїде, розминуться важко. І воно заросло. І вони виваляли. Ну там що? Верби там, воно таке. Вона казала: «Як начали ці колони йти, то повалили дуже багато». Але що? Воно мілке (тонке — *О. В.*) і вони (російські війська — *О. В.*) просто перемолотили. Розумієте... А там, що кормсовхоз, були, що повалили. І я не знаю, наскільки це правда чи неправда, чи що, но сказали, щоб убрали, інакше розрахуються люди. І трохи там, не знаю, хто що убрав. Ну, а у нас у селі було, що переложили, вінки з могілок (кладовища — *О. В.*) принесли і переложили дорогу [...]. Но я поки прийшла на роботу, вже не було, вже було убрано. Хто? Шо? Куди воно зникло? Шо? Я прийшла — вже не було. Но я не бачила цього. А в нас, ви їхали, бачили, що його не положиш ніде. А навіть як положиш, то воно хіба що тіки вершиною дістане. От і всьо [...].

О. В.: Чи з'явилися у вас нові фрази з початком вторгнення росіян?

Н.: О, тоді всі! Ішли, заходили в магазін, всі казали: «Слава Україні!» — «Героям слава!». Всьо! Тепер — да. Це йшли і казали. Да, це йшли (*сміється*). Як почали... Не з першого дня. Я ж не кажу, що з першого, а вже так з часом — і пішло воно. Розумієте... Це пішло, да [...].

О. В.: Чи снилися вам в той період сни?

Н.: [...] Снилось наче ліс. Кусок лісу якийсь, і десь наче ліс вивалений, виваляють. Там з одного боку хтось, я не знаю, хто його той ліс валяє. А потім з другого боку. [...] Ялось отак, так дуже незрозуміло. Я дивлюся — і ліс багато вивалений. Я знаю, що це хтось чужий. А кажуть... І хтось мені каже: «Он уже наші хлопці прийшли, зараз одсюда начнуть валить — і вже всьо. І вже довалять». Оце так. Не знаю. І шось іще снилося. Я не пам'ятаю. Ну, тоже шось. Думаю: «Рано-пізно вивалять, вивалять» [...]. Я просто чекала цього кожного дня. Не було у мене відчуття, що сьогодні, завтра, післязавтра. І це коли два дні

ці виходили, ніхто не ходив нікуди. Ніхто. Я просто отак сіла на кроваті. Він (чоловік — *О. В.*) там з того боку спальні, а я з цього. Так штори були зашторені і так відсунула. А він каже: «А ти думаєш, вони тебе не бачать?». Я так просто сіла і тупо дивилася. Тупо дивилася. А у нас вулиця так далі тако буквою ескою, наче поворотик. І вони ж... Мені видно туди до батька аж до самого. І всі оці стоять отак зігзагом, і наставлено (дуло — *О. В.*) на вікно, на хату. Каже: «Він щас лупане — побачиш». А, лупане, то лупане, що робить... І пройшла колона. Це вже вони як два дні виходили [...]. От вони їхали, стали, везли там шось, шось тягли. Шось вони були повкриті, холодно, воно таке — мряка, слякоть, дощ. Мокрі. Дивлюся, такими одіялами цими повкриті, позаматувані. Потім вони постали. Декілька раз ставали. Вони постали, там гріли собі їсти. Шось повикидали, коробочки. Ну, в двір не заходили. Я не буду казати [...].

О. В.: Чи вивозили росіяни щось із собою?

Н.: Шо воно було понакривате? Мені кажеться... Зір не дуже. Ну, інтернет зір садить, звичайно. Казали, шо то... Я говорю: «Шо то вони таке везли?». Я спочатку подумала, шо то брезенти оті, шо вони накривають там ото. А кажуть: «Та то паласи везли». Ну, воно було, розумієте, мокре, слякоть, отак. І я здорово (не роздивилася — *О. В.*). Не до того було. Везли. Багато шось там везли, тягли. Шо вони там везли — хрен його знає.

О. В.: Українські війська в село не заходили?

Н.: Не. Не було нічого. Вони вийшли і було тиша. Як людям було? Я не можу за кожного сказати. От як вони вийшли — тиша — ніде нікого, а потім хто? Приїхав Юра, да, Юра. Двері були відімкнені, але він стукає, я вийшла, кажу: «Шо таке, Юра?». — «А там якісь ящики у вас під магазином стоять. То мо', в вас винесли?». Я гаворю: «А шо двері від, ета, відбиті?». — «Не, не відбиті». Потім каже: «А там в сільраді двері вибиті. То ваш дядько (чоловік — *О. В.*) як, ходить чи не ходить?». І куди йти? І шо за ящики стоять? Може, там вибухівка? «Я поїду». — «Ні, поки не їдь. Хай побачим шо. Може, я поїду». — «Ні, я поїду». — «Міш, ну, як ти з палкою?». — «Не». Він взув резинові чоботи, бо мокро було. Знаю, шо в резинові чоботи. І він поїхав. Вже, каже, прийшов староста, були вже люди тут. Двері були в сільраді не вибиті, а замок... Там такий замок був. Вони якось так там шось підвернули, шо вони ночували там, топили. Шо вони там, не знаю. Там шось пропало трохи. Я не знаю, шо там точно. Я вже не пам'ятаю шо, бо були зіставлені столи, мабуть, їли. Коробку, ту, шо залишки, поскладали. І у сараї, де дрова, був відірваний замок — протоплювали, мабуть, холодно було. І стільці були зставлені так, тіпа, шоб полежати. А там, коли ще соціальні робітники привозили, там гуманітарку людям, там які пальта пооставалися, там воно не замикалося, так тоже, мабуть, шо підстилали. Шось там, я не знаю, шось у когось пропало. Точно я вам не скажу. Це треба питати в дівчат. Бо, розумієте, це було все на нервах. Магазин нічого. Так, як кума розказувала, шо в Дирчині, вони там заблукали, і вони з Малого Дирчина йшли на Великий

Дирчин вночі, бо люди не виходили. Вони просто вирвали двері залізні. В нас ніхто нічого.

О.В.: Що в тих ящиках було?

Н.: Шось вони, банки якісь їхні, вони покидали. Чи консервація, чи борщові заправи. Я не знаю точно, бо я не ходила, не дивилася. І був там, коли їхала на роботу, макарони були розсипані. Мабуть, як розсипалось, впав мішок і розсипались макарони. Такий невеличкий мішечок оцей бумажний. Ото, як знаєте, як фасують. І він просто там лежав. Оце так. А шо там було, я навіть не знаю.

О.В.: Якої речі вам найбільше тоді не вистачало?

Н.: Телефон (*плаче*). Ждала, шо позвонять, напишуть. Боялась за дітей.

О. В.: Як ви думаєте, що далі нас чекає в цій війні?

Н.: Не знаю. Того, шо було, вже не буде ніколи [...]. Перемога буде. Перемога буде, но спокою не буде [...]. Ви ж бачите, шо робить... Це вже всьо. Це вже всьо! (*Плаче*). Ну чого їм не хватало?! Ну чого?! Люди жить почали. Люди почали воду проводити, поставили душеві кабінки, люди почали шось купляти [...]. Люди почали обживатися. Люди почали купляти хтось якусь машину, техніку, трактори. Розумієте, люди почали... Воду попроводили, стіралки покупляли. Люди почали жити. Хто хотів працювать, хто хотів шось трохи робить. Всьо. То машину, трактор, техніку... Чого вам не хватало? Чого? [...]. Увійшли, кагда первие зайшли, прішли, пад'ехала машина, отут стала. Я в магазині була. Зашлі два у ваеннам. «Не бійтесь, ми свої». Я не знаю, як вам це передать. Я вам цього передать не могу. Не знаю. Уже потім боялися, усі, це не тока я, лучше нехай тут паложать [...]. Баялісь. Всі баялісь...

О. В.: Як зустрічали наших солдатів?

Н.: (*Сміється*). Ну як зустрічали?! Я не знаю, як вони зайшли. «Хлопці, ну шо вам дать? Хлопці, ну шо?» — «Да в нас все є. Нам не треба». Я пам'ятаю. Я вам не за цей час скажу як. Чотирнадцятий рік. Коли там Донбас, заваруха, всьо, людей ще було багато... І їхали, йшли наші танки, всьо-всьо. Люди вискакували. Зайшли вони в магазин, люди, хто шо міг, то купляв, то давав. То плакали, то... Я не знаю, як вам розказать. Я не вмю. Я не знаю. Емоції зашкалювали. Я не вмю вам цього розказати. Я просто не вмю. Чи є такі слова, щоб можна було це? Є? Я думаю, шо нема. Тим паче, шо я не вмю так розказувати, як люди пишуть. Читать багато читаю, а я розказать так не могу [...]. Хтось переживає мовчки. Хтось емоційно більше.

Записано 9 липня 2023 р. у с. Полісся Чернігівського р-ну.

Респондентка 1962 р. нар.

Шифр експедиції: Е7/Чернігів-2023 (08.07.2023 — 09.07.2023).

Записав та підготував до друку О. Васянович

Надійшло / Received 03.02.2024

“I WAS AFRAID THAT IF THEY KILLED ME FIRST,
THEN WHO WOULD COOK FOR MY FATHER”:
THE STORY OF THE RESIDENT OF POLISSIA VILLAGE,
CHERNIHIV REGION, ABOUT LIFE UNDER THE OCCUPATION

The purpose is to form a source base of oral historical evidence about the peculiarities of the life conditions of the civilian population of Chernihiv region during the full-scale Russia's war against Ukraine, in Polissia village of Horodnianska territorial community of Chernihiv region. Finding themselves in the rear of the Russian troops, the village inhabitants did not face the cruel treatment of the occupiers, as it was the case in other front-line areas, but they also had to adapt to new living conditions. **The main method** is interviewing based on a questionnaire tested in 2022—2023, which contains questions about the peculiarities of military everyday life and survival strategies of Ukrainians. The proposed interview contains an account of numerous meetings with the occupiers, mutual assistance in the village, psycho-emotional stress and ways to overcome it, etc. **The scientific novelty** consists in the introduction into the scientific circulation of oral historical evidence about life in the occupation, siege, and conditions of active hostilities in the Chernihiv region from the end of February to the beginning of April 2022. **Conclusions.** The documented materials are an important component of the source base of the modern history of Ukraine during the period of the Russia's war against Ukraine, in particular, regarding the segment of evidence about the peculiarities of the self-organizing of the population in the conditions of military everyday life.

Keywords: *Russia's war against Ukraine, oral history, occupation, self-organizing of the population, military everyday life, Chernihivshchyna (Chernihiv region), Polissia village.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.02.056>
УДК 342.515(477) «XVI—XVIII ст.»

Наталія СТАРЧЕНКО

докторка історичних наук, старша наукова співробітниця,
Інститут історії України НАН України, Інститут української археографії
та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (Київ, Україна)
interregnum@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-4129-3255>

ЗАКОНОДАВЧІ ІНІЦІАТИВИ КІНЦЯ XVI — ПОЧАТКУ XVII ст. В РЕЧІ ПОСПОЛІТІЙ ЯК ЗМІЦНЕННЯ МОНОПОЛІЇ НА ЛЕГІТИМНЕ НАСИЛЬСТВО

Мета — на широкій джерельній базі (статутові норми, сеймові конституції, судові матеріали Волинського воєводства) дослідити зміни у ставленні до злочину в Речі Посполитій на зламі XVI і XVII ст. У полі уваги будуть не лише юридичні приписи, які запроваджувалися з центру для всього шляхетського стану держави (та символізували зміни), а й реакції шляхти одного з воєводств на них, що досліджуються на основі судових актів. Різномасштабний матеріал вимагає відповідної **методології**, яка розробляється передусім у сфері нової соціальної історії та історичної антропології. Дослідницька оптика зміщується зі сталих об'єктів / структур на процес їх творення і постійної трансформації; від погляду «згори», з позицій влади / культури, що змушує, до «знизу», тих, хто не лише підкорюється, а й видозмінює владні проекти та реальність навколо, себто чинить опір у різних формах; урешті з конфліктів влада — піддані на моменти їх взаємодії. Через недослідженість низки вказаних тем на ширшому українському матеріалі, стаття виступає певною дослідницькою пропозицією, що формулює питання і пропонує попередні результати. **Висновки.** Низка проаналізованих явищ знаменує зміни у трактуванні злочину: не лише як кривди постраждалого, тобто справи приватної, а й як порушення

Цитування: Старченко Н. Законодавчі ініціативи кінця XVI — початку XVII ст. в Речі Посполитій як зміцнення монополії на легітимне насильство. *Український історичний журнал*. 2024. № 2 (575). С. 56—76. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.02.056>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

базових шляхетських свобод та замах на публічний порядок, відповідно злочин проти суспільства. Ці процеси в Речі Посполитій загалом тотожні тим, що відбувалися у Західній Європі. Частина дослідників державотворення тлумачать їх як утвердження монополії держави на легітимне насильство, отже посилення самої держави й королівської влади. В Речі Посполитій натомість вони, щонайменше частково, були ініційовані шляхетськими спільнотами, принаймні матеріал Волинського воеводства демонструє, як на місцях шляхта трансформувала норми під себе, пристосовуючи їх до культурних потреб. Правова сфера була полем активних переговорів, де перетиналися інтереси різних гравців — індивідуальні, корпоративні, державні. Це вимагає суттєвого перегляду уявлень про ранньомодерну державу та її роль у зменшенні насильства.

Ключові слова: право, сейм, конституції, Литовські статутути, Волинь.

Від початку становлення історіографії Речі Посполитої утвердилася думка, що «узурпація» шляхтою королівської влади призвела до тотальної відсутності контролю над рівнем беззаконня, зокрема й через брак підпорядкованого монархові урядницького апарату. Низький рівень централізації та бюрократизації державних інститутів у поєднанні з позірною слабкою королівською владою й магнатським «усевладдям» на місцях до сьогодні для частини дослідників (рідше на інструментальному рівні, частіше — як елемент не конче усвідомлених ідеологічних настанов) служать симптомами нехтування права та повсюдної анархії, узурпації індивідом чи групами властивої сучасній державі монополії на насильство¹. Однак залежність рівня правопорушень у суспільстві від збільшення державного регулювання судової системи, ширше від змін у самій ранньомодерній державі, тобто «централізації справедливості» — не настільки однозначне, як ще недавно видавалося. Не менш важливим був соціальний контекст функціонування судової системи: існування в локальних спільнотах усталених практик поладження конфліктів; участь широкого кола осіб у підтриманні порядку; тяжіння до врегулювання напруження через відшкодування кривд потерпілого, а не покарання винного; застосування спільнотою примусу щодо кривдника задля добро-

¹ Маю на увазі насамперед певні традиції в українській історіографії, котра від початку прийняла ці припущення як аксіоматичні. Попри різні підходи до написання історії, найвидатніші історики XIX — початку XX ст. (М. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський) були єдиними у своїй ворожості щодо Речі Посполитої та шляхти як її політичного народу. Комплексне бачення українського минулого, запропоноване М. Грушевським, до сьогодні забезпечує рамки для певного сегменту академічної науки, тож консервуються й певні підходи до дослідження низки тем з історії Речі Посполитої. Польська історіографія, однак, теж до недавнього часу поклала на шляхту всю відповідальність за зникнення Речі Посполитої, тому негативно ставилася до політичних інститутів і самоврядних ініціатив шляхти (див.: [1, С. 11—12]). З іншого боку, в польській історіографії закорінені погляд на шляхетську культуру як анархічну, сповнену насильства, а судову систему — як недієву (див., напр., розділ «Prawo i przestępczość» у праці М. Богущької [2, С. 173—193], де авторка доходить такого висновку: «Судочинство — один із найтемніших аспектів старопольських звичаїв. Звикали до безправ'я власне в ті часи, коли в інших країнах спільноти проходили суворе, але продуктивне тренування в повазі до права в межах абсолютних монархій» [2, С. 192—193]).

вільного визнання ним своєї провини, де примус значною мірою ґрунтувався на страху порушника суспільного спокою втратити свою честь і «добру славу». Тож зміни, що ініціювалися з центру, мали пройти через «чистилище» культурних практик регіонального масштабу, мали бути прийняті спільнотами і стати фактом консенсусу різних індивідів та груп. Правові норми були не кінцевим продуктом, а початком — від самих спільнот залежало, на який спосіб вони будуть реалізовані й чи будуть реалізовані взагалі. Домінантна роль шляхти у процесі засвоєння, переосмислення, видозміни правових норм забезпечувалася розвиненою культурою участі в підтриманні порядку, властивою для шляхетських корпорацій усієї Європи ранньомодерного часу [3, С. 23]. Тож із цієї перспективи важливо досліджувати не лише законодавчі ініціативи, прийняті на сеймах чи затверджені у статутах Великого князівства Литовського, а й аналіз поведінкових моделей, які задавали інтерпретаційні рамки правових норм.

З іншого боку, поняття «державні ініціативи», застосоване до ранньомодерної Речі Посполитої, не є ані простим, ані прозорим, зважаючи на відсутність монополіста, який одноосібно володів би правом на насильство та становлення самого права, тобто існувало кілька репрезентантів легітимної влади, а водночас і їхніх квазілегітимних «партнерів» / конкурентів. Безпосередня включеність шляхетських локальних спільнот у владні відносини різного рівня на практиці означала, що саме вони часто ініціювали низку змін, котрі на позір можуть сприйматися як маркери зміцнення державного регулювання та централізації правосуддя.

Тож метою цієї статті є дослідження змін у ставленні до злочину на підставі аналізу низки нових і трансформації вже існуючих норм у Речі Посполитій на зламі XVI і XVII ст. Ці зміни характеризувалися певним зсувом у сприйнятті правопорушення — від традиційної приватної «кривди» потерпілого до переступу проти суспільства. В першому варіанті йшлося передусім про *справедливість*, як її розуміли люди того часу — віддати кожному, що йому належить, себто відшкодувати втрати скривдженого. Водночас для самоврядних спільнот важливо було відновити порушену рівновагу — «покой посполитий» — через замирення учасників конфлікту за допомогою приятелів обох сторін. Другий варіант, до якого еволюціонували ранньомодерні держави, передбачав утвердження *правосуддя* — визначення злочинця та покарання його з усією суворістю закону, чим зазвичай опікується держава. У своєму дослідженні зосереджуся на тих змінах, які в історіографії пов'язують зі збільшенням втручання держави у процес підтримання порядку: збільшення правопорушень, за які було передбачене ув'язнення (тракувалося як покарання за суспільний переступ); регламентація та поширення «шкрутинії» (*scrutinium*) — слідства з ініціативи й за участі суду в тяжких кримінальних злочинах; регламентація та криміналізація тих елементів шляхетської (*рицарської*) культури, які були важливою складовою ритуалу ворожості й підштовхували сторони до позасудового поагодження конфлікту — оголошення про помсту («одповідь») та поєдинку. Джерелами дослідження будуть сеймові конституції, а також II (1566 р.) і III (1588 р.) Литовські статuti — правові кодекси Великого князівства Литовського, що дозволить виявити

зміни на рівні юридичних норм. Низка паралелей у новаціях між III Литовським статутом, запропонованим литвинами до затвердження на коронаційному сеймі 1588 р., і рядом конституцій, що стосувалися змін у судочинстві (близько 30 параграфів), ухвалених для Польського королівства на тому ж сеймі, свідчить про можливий вплив статуту на роботу коронних законодавців [4].

Звісно, для аналізу засвоєння шляхетськими спільнотами нових норм та їх впливу на усталені повсякденні практики потрібні детальні дослідження на рівні окремих судово-адміністративних одиниць чи регіонів, чого на сьогодні бракує. Тож скористаюся матеріалами судових книг Волинського воєводства як пілотним варіантом [5]. Ця адміністративно-територіальна одиниця, щоправда разом зі ще двома воєводствами — Київським і Брацлавським, мала свої особливості й щодо правової ситуації Корони, до складу якої вони входили від Люблінської унії 1569 р., та щодо Великого князівства Литовського, де вони доти перебували. Населення цих воєводств судилося правом, відмінним від решти коронних територій, а саме II Литовським статутом. Натомість у Великому князівстві Литовському на зміну йому в 1588 р. прийшов III, а доповнений окремими конституціями II Статут, продовжував діяти в модифікованому вигляді лише на території Волині, Київщини, Брацлавщини, де отримав назву «Волинського». Тож у судовій практиці Волині досить химерно поєднувалися норми статуту й конституції, що дозволяло шляхті цих теренів розширювати інтерпретаційні рамки права, можливо, активніше за інших [6—7].

За межами свого тексту я залишу низку важливих постанов з дисциплінування шляхетської спільноти — ще одного маркера змін, серед яких: посилення уваги до охорони суду, сеймиків та інших публічних зібрань; серія заборон носити «нерицарську» зброю (рушниці, луки, чекани тощо) й посилення відповідальності за їх використання; регулювання кількості супроводу, з яким шляхтич приїздив до суду, на сеймик чи сейм; спроби обмежити неконтрольовані міграції населення та очистити міста від осіб, що мешкали без служби («свавільних людей», «гультяїв», циган), скажімо, через заборону приймати на службу осіб нешляхетського стану без листа-дозволу від попереднього господаря. Частина конституцій мала загальнокоронний характер, однак значна доля належала до ініціативи шляхти окремих воєводств і діяла на обмеженій території, з часом поширюючись на інші воєводства за бажання місцевої шляхти.

Також окремої розмови потребують конституції, які мали на меті дисциплінувати урядницьку мережу регіонів, зокрема через вимогу обов'язкової присяги навіть для тих її членів, котрі отримували свій уряд не від короля, а з руки інших урядників (воєвод, старост, підкоморіїв) як заступники чи помічники (підстарости, підписки, підвоєводи). До цієї ж категорії потрапляють і норми, що передбачали покарання урядників за недбалство чи зловживання своїм становищем, а також регулювали їхню платню [8]². Аналіз «згорі», від законодавчої бази, може

² Див. конституції про обов'язкову присягу для гродських писарів Великопольщі (1565 р.), про присягу підкоморія (1588 р.), про обов'язкову присягу для підвоєводи, який обирав-

створити ілюзію дисциплінарних заходів із боку держави, реалізації певного укладеного «плану», натомість ішлося про досить суперечливе усвідомлення потреб і змін на різних рівнях та в різних владних осередках, самоврядних зокрема. Скажімо, волинський матеріал засвідчує, що в дисциплінуванні урядників велика роль належала ініціативі місцевих спільнот. Саме вони через постійний контроль за присягою урядників, від котрих значною мірою залежала «справедливість», та за їх осілістю, через домагання на різних майданчиках, часто через конфлікт, усталення рамок їхніх повноважень, творили нові практики й норми [9].

Варті уваги також широкі ініціативи, спрямовані на покращення роботи судочинства та кодифікації права в Польському королівстві, які припадають саме на цей період: жвава зацікавленість шляхти юридичними проблемами, оприявлена у сеймикових актах; робота учасників рокошу Зебжидовського над «поправою» права; створення на сеймах комісій, що мали працювати над кодифікацією права; правничі проекти [10—16].

Співвласники права на насильство: легітимні партнери й тіньові гравці

Правотворча функція, утвердження нових норм та «поправа» старих, належала лише до компетенції сейму Речі Посполитої як сукупності його складових частин — короля, сенату та посольської ізби (шляхетських представників воеводств / земель) [1, С. 257—265]. Шляхта окремих адміністративних одиниць, що ухвалювала заходи із забезпечення «покою посполитого» на своїй території, мала їх легітимізувати через схвалення сеймом (сеймові конституції). Це стосувалося й тих воеводств, які за умовами Люблінської унії ввійшли до Корони, але продовжували судитися II Литовським статутом, чинним у Великому князівстві (Волинське, Київське, Брацлавське воеводства). Їм гарантували не лише збереження старого права, а й його недоторканність: зміни до статуту могла ініціювати лише сама шляхта цих територій, однак затверджував їх король на сеймі³. Юридичні ініціативи загальнодержавного характеру (*ius commune*) для отримання нормативного статусу мали схвалити представники (посли) всієї шляхти. Скажімо, протестація волинських, київських і брацлавських послів проти запровадження загальнокоронної

ся самим воеводою з числа своїх слуг і клієнтів (1631 р.). За конституцією 1553 р. судові урядники могли пропустити судові засідання лише через хворобу, війну та мор, тож у випадку відсутності мали присягою підтверджувати правдивість причин. Із приводу регулювання платні урядників див. окремі конституції: 1601 р. — для депутатів на Трибунал; 1607 р. — із приводу платні серадзьких і велюньських урядників; 1611 р. — для кам'янецьких і летичівських канцеляристів; 1613 р. — перелік платні за різні операції для гродських і земських урядників Корони; 1616 р. — встановлення покарань за здрістство возних (для Великого князівства Литовського).

³ «Wszakoz dajemy im moc na sejmikach powiatowych, za listy Naszymi złożonych, tego statutu litewskiego artykułow poprawiać i wedle potrzeby przyczyniać albo ujmować a do Nas na sejm walny koronny przynosić» (див.: Volumina Constitutionum. T. II: 1550—1609. Vol. 1: 1550—1585. Przyg. S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak. Warszawa, 2005. S. 224).

норми 1588 р. — кари за нелегітимне ув'язнення шляхтича — означала, що цей параграф конституції не поширюватиметься на їхні воєводства (найімовірніше, на підставі відсутності такої норми у II АС). Ця норма набуде чинності в указаних воєводствах за понад 10 років за згодою місцевої шляхти, підтвердженою окремою конституцією 1601 р.⁴ Ті ж таки воєводства в 1613 р. добилися заборони використання «візії» (коронного елементу процесу) у своєму судочинстві на тій підставі, що її не було у II АС⁵. Показовими є й дебати у волинських гродських судах із приводу можливості застосування шкрутинії, що не передбачена II АС [17]. Цей елемент судового процесу широко ввійде у судочинство трьох українських воєводств лише після ухвалення загальнокоронної конституції 1588 р.

Деякі правові норми, що приймалися окремими воєводствами для внутрішнього користування та отримували схвалення на сеймі (у вигляді конституцій), згодом могли поширюватися й на інші адміністративно-територіальні одиниці. Для цього шляхта окремих воєводств / земель мала на сеймику ініціювати приєднання до попередньо ухвалених конституцій, а їхні послы на сеймі — просити про затвердження клопотань. Із часом ці локальні правові ініціативи могли прийматися як загальнодержавні. Так, у 1611 р. було ухвалено, що конституція 1598 р. із забезпечення порядку, прийнята для Плоцького, Равського, Мазовецького, Підляського воєводств на час від'їзду короля до Швеції, а також «Про вбивство з рушниць» для тих самих воєводств⁶, поширюється «за згодою всіх станів» на Корону та ВКЛ⁷. У 1601 р. цю конституцію прийняли для себе Волинське, Київське, Брацлавське воєводства⁸. Чинність конституції 1593 р. «Про гультаїв», затвердженої для Каліського й Познанського воєводств, у 1601 р. на прохання шляхти розповсюдили на Ленчицьке, Серадзьке, Плоцьке, Мазовецьке, Белзьке⁹, а в 1638 р. до цього клубу приєдналося й Сандомирське воєводство¹⁰. Перелік подібних практик був досить широким [1, С. 275—278].

Волинське, Київське та Брацлавське воєводства зазвичай пропонували до схвалення спільні конституції, що свідчить про попереднє їх узгодження. Однак нерідко ці воєводства виступали й цілком самостійно, долучаючись до раніших пропозицій шляхти інших регіонів. Скажімо, на сеймі 1611 р. київська шляхта приєдналася до конституції «O rozwach complicum bannitorum», яку 1607 р. ухвалило для себе Підляське воєводство¹¹. А в 1638 р. до волинської конститу-

⁴ Ibid. Vol. 2: 1587—1609. Przym. S. Grodziski. Warszawa, 2008. S. 275. Більше про правові норми, які запроваджувалися на той час у руських воєводствах та про їх сприйняття серед волинських шляхтичів, перейнятих захистом «своїх» прав, див.: [5, 7].

⁵ Ibid. T. III: 1611—1640. Vol. 1: 1611—1626. Przym. S. Grodziski, M. Kwiecień, A. Karabowicz. Warszawa, 2010. S. 137.

⁶ Ibid. T. II: 1550—1609. Vol. 2: 1587—1609. S. 252—253.

⁷ Ibid. T. III: 1611—1640. Vol. 1: 1611—1626. S. 14—15.

⁸ Ibid. T. II: 1550—1609. Vol. 2: 1587—1609. S. 282.

⁹ Ibid. S. 275.

¹⁰ Ibid. T. III: 1611—1640. Vol. 2: 1627—1640. Przym. S. Grodziski, M. Kwiecień, A. Karabowicz. Warszawa, 2013. S. 333.

¹¹ Ibid. T. II: 1550—1609. Vol. 2: 1587—1609. S. 353—354; T. III: 1611—1640. Vol. 1: 1611—1626. S. 24.

ції 1616 р. про «контумації» у кримінальних справах долучилася шляхта Брацлавського, Київського, Чернігівського воєводств¹². Значний інтервал приєднання до конституцій, котрі ухвалювалися як суто локальні, представників інших воєводств засвідчує велику увагу шляхти до законотворчих процесів. Можливо, цьому сприяли й адвокати, які формували «портфелі» з різних норм і могли виступати ініціаторами правових новинок на місцевих зібраннях.

Отже повноправними партнерами репрезентантів центральної влади у творенні нового права і трансформації старих приписів були регіональні шляхетські корпорації. Очевидно, що низка таких ініціатив могла мати ситуативний характер та відображати інтереси окремих осіб чи груп, або бути реплікою на якісь конкретні події в регіоні, однак ці припущення не скасовують загальних тенденцій. Спротив послів чи воєводських шляхетських корпорацій ухваленню окремих конституцій, себто «кухня» роботи сеймів і сеймиків, є дуже важливою, а водночас напрочуд складною темою для дослідника. Вона потребує ретельних джерельних пошуків — «виловування» протестацій, принагідних згадок у сеймових щоденниках, серед листування тощо [1, С. 511—531; 18; 19].

Окрім шляхетських корпорацій, які ухвалювали для себе право, а водночас мали обов'язок чинити тиск на винуватця, треба згадати і їхніх тіньових партнерів — окремих шляхтичів та їхніх родичів, приятелів, котрі бралися власною рукою встановлювати *справедливість*. Існування помсти як квазілегітимної форми відновлення рівноваги, порушеної переступом, означало, що суспільство толерує приватну справедливість. Ознакою існування помсти в ранньомодерний час служить такий ритуал конфлікту, як *одповідь* — публічне оголошення про готовність учинити насильницькі дії над ворогом, аж до вбивства. Законодавці у своїх спробах обмежити насильство тим часом не намагалися скасувати *одповідь*, а з нею й помсту. Вони прагнули регламентувати ритуальні погрози, взяти їх під контроль та не допустити насильства, звертаючись до колективної відповідальності й активно використовуючи можливості судової системи. Описуючи варіанти застосування *одповіді*, конституція 1588 р. легітимізувала помсту як приватний спосіб отримання справедливості, хоч і в обмежених рамках. Водночас у конституції непрямо вказано на дієвий спосіб вирішення кризових стосунків — через замирення сторін конфлікту з ініціативи й за участі представників спільноти [5, С. 165—195; 20]. Так повсякденні практики провадження суперечок та їх позасудового вирішення чинили тиск «знизу» на утвердження правових норм.

До процесу творення права, отже, було залучено низку гравців як найвищого рівня, так й індивіда — окремого представника політичного народу-шляхти, з чийм способом життя та культурними пріоритетами мали рахуватися інші репрезентанти держави. Культура участі шляхти передбачала не лише творення, засвоєння і трансформації правових норм, а й застосування квазілегітимних шляхів у пошуку справедливості. Варта серйозної уваги пропозиція С. Гіндлі —

¹² Ibid. Т. III: 1611—1640. Vol. 1: 1611—1626. S. 203; Vol. 2: 1627—1640. S. 333.

підходити до ранньомодерної держави не стільки як до інституту, скільки як до процесу врядування, низки ініціатив багатьох учасників, які дебатують, домовляються й узгоджують свої інтереси та бачення *загального блага* в різних місцях і точках соціальної системи [3, С. 23].

Маркери змін у ставленні до злочину

Зміни у ставленні до злочину від сприйняття його як приватної «кривди» до трактування як порушення суспільного порядку — поступовий і тривалий процес. Історики зазвичай рідко вдається зафіксувати момент, коли відбувається злам, такий собі «хрускіт суглобу» між пошуками *справедливості* та утвердженням *правосуддя*¹³. В дослідника Речі Посполитої другої половини XVI ст. у цьому сенсі, щоправда, комфортна ситуація — можливість порівняти правові кодекси Великого князівства Литовського як одного з двох членів Речі Посполитої. Між статутами 1566 і 1588 рр. часовий відтинок лише 22 роки, а проте зміни дуже суттєві. Порівняймо для початку кількість згадок про ув'язнення та увагу до влаштування таких місць покарання [22]:

- збільшується кількість норм, де фігурує покарання ув'язненням: у I АС (1529 р.) згадується 3, у II АС (1566 р.) — 30, у III АС (1588 р.) — понад 40 разів; кара «вежі» з'являється й там, де попередньо йшлося лише про грошові виплати, зокрема як симетричне покарання за образу (III АС, розд. 11, арт. 27);
- збільшується кількість покарань, де фігурує ув'язнення «на дні вежі», не лише за рахунок появи нових норм, а й через посилення відповідальності за ті правопорушення, за які у II АС передбачене було сидіння «на горі вежі»;
- збільшується термін ув'язнення за ті самі переступи у II і III АС;
- з'являються нормативні приписи, які стосуються питань облаштування місць ув'язнення й містять заборону старостам полегшувати умови «сидіння у вежі» чи на її дні (III АС, розд. 4, арт. 31—32), зокрема за сприяння злочинному звільненню ув'язненого передбачено смертну кару та інфамію;
- ув'язнення як «публічна кара» для злочинця, винного у тяжкому злочині, залишається навіть у випадку, коли сторони замирювалися на полюбовному суді, що підкреслює суспільну складову покарання;
- вводиться покарання за приватне ув'язнення шляхтича, якого у II АС не було.

Однак якщо якісні зміни окремих приписів та поява нових у статутах були результатом переважно ініціативи інтелектуалів-законодавців, то сеймові конституції ставали зазвичай прямою відповіддю на суспільні виклики. Конституції, що стосувалися ув'язнення, засвідчують тотожність статutowих тенденцій із коронними. Так, у королівському привілеї 1550 р. актуалізувалася норма, за якою вбивця

¹³ Критичне обговорення твердження М. Фуко про те, що виникнення тюрем пов'язане з державними реформами епохи Просвітництва, див. у праці П. Спренбурга [21]. Автор підкреслює, що в ранньомодерний час існували і страти, й ув'язнення, та пропонує досліджувати різні види позбавлення волі. Всіх їх слід умістити у соціальний контекст.

мав сидіти на дні вежі 1 рік і 6 тижнів без права короля скасувати ув'язнення; також передбачалося покарання старост за допомогу засудженому¹⁴. За конституцією 1563—1564 рр. засуджені до кари ув'язнення, які відмовлялися виконувати декрет нововведених апеляційних судів, мали бути страчені¹⁵. Конституцією 1578 р. «Siedzenie głowników» встановлювався штраф для старост і їх намісників, які полегшували умови перебування в ув'язненні покараних за вбивство¹⁶. В конституції 1588 р. в кількох параграфах акцентувалося на ув'язненні як публічній карі. Зокрема обов'язковою умовою «поєднання» родичів убитого з убивцею оголошувалося ув'язнення винуватця. Відмова «сісти у вежу» або свавільне скорочення терміну ув'язнення загрожували винуватцеві смертною карою й позбавленням честі (інфамією). Якщо ж родичі, поєднавшись усупереч конституції зі вбивцею, звільняли його від сидіння у вежі, тоді гродські урядники мали ініціювати процес проти злочинця, а для призвідника поєднання передбачалося покарання¹⁷. Старост і королівських намісників зобов'язали облаштувати вежі для ув'язнення до найближчого свята Св. Михайла (29 вересня) під загрозою судового процесу в разі невиконання і штрафу у 200 гривень¹⁸. Власне, питання авторства сеймових ухвал, дія яких поширювалася на всю Корону, вимагає дослідження. Однак знакові норми, ухвалені конституцією на коронаційному сеймі 1588 р., найочевидніше, були результатом роботи шляхти щодо «поправи» права під час безкоролів'я, зокрема й у спеціальній комісії, яка працювала на конвокаційному та елекційному сеймах.

Деклароване через низку правових норм розширення частки монополії центральної влади на насильство стикалося з усталеними практиками регіональної шляхти. На противагу законодавчим зусиллям «сидіння у вежі» практично відсутнє у судовому повсякденні Волинського воєводства до 1620-х рр., натомість воно продовжувало активно використовуватися в механізмі приватного замирення як «покута» за «гріх» переступу, символічне відшкодування скривдженному. Тривалість ув'язнення цілком залежала від його волі та інколи зводилася до кількох днів чи й символічних кількох годин. Так, Ян Жоравницький за угодою з Балтазаром Гнівошем мав висидіти три години¹⁹, Якуб Дибовський за побиття слуги Яроша Семашка — один день «зі всією строгістю закону»²⁰, а слуги Ждана Білостоцького мусили впродовж засідань гродського суду сидіти по годині в день у замковій брамі в ланцюгах, а на запитання про причини ув'язнення відповідати: «Невинне пана Андрия Олізаровського зле а нецнотливе с паном своимъ зранили и збили, и шкоды починили»²¹. Схоже, що на рівні шляхетського загалу зло-

¹⁴ Volumina Constitutionum. T. II: 1550—1609. Vol. 1: 1550—1585. S. 24.

¹⁵ Ibid. S. 133.

¹⁶ Ibid. S. 412.

¹⁷ Ibid. Vol. 2: 1587—1609. S. 67—68.

¹⁸ Ibid. S. 69.

¹⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДАІАК України). Ф. 28. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 748—748 зв.

²⁰ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 459. Арк. 21.

²¹ Там само. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 122 зв. — 123.

чин у досліджуваний період продовжував трактуватися як приватна «кривда». З часом, проте, «сидіння» у замку за трибунальськими декретами стає звичною справою, а серед шляхетських заяв зустрічаються скарги на тих осіб, які замирювалися з убивцею без обов'язкового ув'язнення як *roena publica*.

Другим важливим маркером змін у ставленні до злочину була шкрутинія (*scrutinium*), як називали на Волині процедуру слідства, що провадилася судовими урядниками з їхньої ж ініціативи. В Речі Посполитій судовий процес мав змагальний характер: на суддів покладалася лише функція оцінити вагомість запропонованих сторонами аргументів. Вони практично не втручалися у сам перебіг процесу, тож забезпечення доказової бази цілком перебувало в руках сторін конфлікту. Шкрутинія як слідчий інструмент судової влади, що його мали використовувати зазвичай у тяжких злочинах (де винуватцеві загрожувала смертна кара та / чи втрата честі, переважно за кримінальне вбивство), з'являється в коронному процесі в кінці XV ст. Початково ініціювати її мав сам король, потому за конституцією 1556—1557 рр. воеводи на вічовому суді, врешті гродські й земські судді. До судочинства Великого князівства Литовського шкрутинія була введена спеціальною конституцією 1578 р., якою «поправлявся» II АС як чинний на цій території кодекс. Завершення її основних рис відбулося паралельно для Корони та ВКЛ у 1588 р., однак шкрутинія в обох частинах Речі Посполитої мала свої особливості. Принципова різниця полягала в тому, що за III АС вона провадилася на місці злочину гродськими урядниками для подальшого розгляду справи у гродському суді; позивач й обвинувачений у слідстві участі не брали. Натомість у Короні шкрутинія зводилася до опитування на суді свідків, яких забезпечували самі сторони, для передачі зафіксованих писарем свідчень до вищої інстанції — Трибуналу чи сейму.

Судова практика Волині подає багатий матеріал для аналізу, як сприймалося і трансформувалося видиме розширення втручання урядників у судовий процес — публічний поєдинок за допомогою риторики між конфліктуючими сторонами. На практиці не судові урядники призначали слідчу процедуру (шкрутинію), а сама сторона просила про дозвіл на її проведення. Натомість супротивник у відповідь започатковував розлогі дебати щодо доцільності її застосування згідно з правовими нормами. Подібні дискусії були спрямовані на обмеження впровадження шкрутинії у судовий процес. З іншого боку, функції судових урядників під час опитування свідків у суді в перебігу так званого «виведення шкрутинії» розширювалися. Порівняймо їх зі звичайним змагальним процесом, де свідчення зазвичай готувалися самою зацікавленою стороною й відображали максимально сприятливу для неї опцію, а судді не мали повноважень деталізувати картину²².

²² Зазвичай свідками виступали особи, що склали приятельське та родинне коло сторони процесу, які не конче були очевидцями події. Левова частка свідчень зводилася до переказування чуток і того, про що оповів сам позивач / відповідач. Свідки були речниками спільноти, її настроїв та бачення ситуації, водночас вони підтверджували символічний капітал учасника процесу, адже «вагомість» аргументів визначалася й за кількістю тих, хто готовий був свідчити на користь певної особи.

Невідомо, як на практиці відбувалося опитування свідків під час виведення шкрутинії та наскільки активною була в ньому роль судових урядників, однак записи кількох шкрутиній, внесені до гродських книг, засвідчують — ініціатива переважно залишалася в руках самих сторін процесу. На цьому наголошували й учасники судових дебатів, порівнюючи шкрутинію з традиційними доказами з допомогою свідків²³. У підсумку можна визнати, що шкрутинію як інквізиційний елемент, який уводився з метою розширення повноважень суду, практично трансформували в один з елементів змагального судочинства [17].

Уважається, що збільшення державного нагляду над насильством чи не найяскравіше помітне на прикладі виділення найтяжчих злочинів (переважно убивств) у категорію кримінальних і вилучення приватних осіб від ініціювання таких справ (або значні обмеження для них). Для Франції, Англії та земель Священної Римської імперії германської нації такі зміни припадають на першу половину XVI ст. [23]. У Речі Посполитій поняття кримінального вбивства (з умислом, без попередження, із засідки, з рушниці тощо) виразно фіксується у III Литовському статуті та конституції 1588 р. Кодексом передбачено, що за цей злочин убивця має позбутися честі та життя через ганебне четвертування або спалення (III АС, розд. 11, арт. 16—17)²⁴. У конституції увага передусім зосереджена на забороні звільнення вбивці від публічної кари (ув'язнення на дні вежі) навіть у випадку його замирення з родичами жертви²⁵. Себто поряд із приватними обвинувачами символічно з'являлися й суспільство / держава, для яких принципово важливим було публічне покарання вбивці.

У волинських гродських судах на зламі XVI—XVII ст. сторони провадили затяті суперечки з приводу того, що таке «кримінальна справа». Зазвичай оскаржений у тяжкому злочині (не конче, втім, умотивовано) намагався перекваліфікувати звинувачення на більш м'яке, представляючи кримінальний переступ (який йому інкримінували) на «кривду просту». Це була спроба апеляції до традиційного сприйняття правового злочину як приватної кривди потерпілого, що може бути відшкодована й поза судовим простором. Такі дебати, очевидно, варто розглядати не лише як голу прагматику звинуваченого (спрямовану на затягування або припинення справи з формальних причин), а й як претензію місцевої спільноти на власне бачення легітимного / нелегітимного. Утім зазвичай обидві сторони використовували ті ресурси, які їм пропонували правові норми. Тож, з одного боку, такими дебатами піддажувалася понадлокальна влада, а з іншого — проговорювалися деталі правової норми та закріплювалися серед тих, хто слухав та обговорював. Проаналізуємо ці процеси на прикладі двох шляхетських елементів приватного провадження конфлікту — відповіді та поєдинку.

Оголошення про помсту (*odpowiedź*) представляло собою дуже поширений ритуал «рицарської» культури ворожості, який мав виконувати кожен

²³ Там само. Спр. 28. Арк. 40—40 зв.; Спр. 38. Арк. 943—943 зв.

²⁴ Див. працю А. Закшевського [24], а також статтю А. Монюшка [25].

²⁵ Volumina Constitutionum. T. II: 1550—1609. Vol. 2: 1587—1609. S. 68.

«пристойний» шляхтич перед застосуванням насильства щодо ворога. *Одповідь* провадилася за певними правилами й мала розгалужені функції у тривалих шляхетських конфліктах, важливим результатом яких було примноження чи втрата їхніми учасниками своєї честі. З допомогою *одповіді* шляхтич демонстрував свою силу та можливість щодо мобілізації родичів і приятелів, завдавав образ супротивникові, зганьблюючи його, залякував та намагався змусити його до певних поступок. Оголошення про помсту могло бути й черговим актом ворожості під час тривалих конфліктів. Попри свій позірно агресивний характер, *одповідь* сприяла зменшенню втрат у конфлікті, учасниками якого були озброєні особи, що заявляли про свою готовність відстоювати честь ціною смерті ворога. *Одповідь* не лише дозволяла перевести фізичне насильство у площину риторичних поєдинків чи символічних актів, а й сприяла в підсумку полагодуванню конфлікту. Після публічного (рідше письмового) оповіщення супротивника про готовність мститися за заподіяну образу, той уживав належних заходів безпеки, а поінформована таким чином спільнота вважала своїм обов'язком втрутитися і спробувати залагодити суперечку.

Конституція 1588 р. «О odpowiedzi» вводила досить детальні правила, за якими мало чинитися оголошення про помсту, та регламентувала обставини, за яких шляхтич міг удатися до цього акту. *Одповідь* постає як варіант захисту честі особи, звинуваченої у кримінальному злочині. Оскаржений у невластивому для порядного шляхтича вчинку міг подати обвинувачеві через возного і свідків письмову *одповідь*, відтак оповістити гродських урядників про цей факт та вписати текст до судових книг, після чого оголошувався мораторій на застосування насильства впродовж шести тижнів між ворогуючими сторонами, який надавав їм час для замирення. Запроваджувалися штрафні санкції для особи, котра нехтувала цими правилами²⁶. Тож ритуальне оголошення про помсту — важливий елемент шляхетської культури ворожості як альтернативи судовій системі в отриманні шляхтичем справедливості — виявилось активно залученим у правове поле [5, С. 165—195].

А от поєдинок за конституцією 1588 р. і III Литовським статутом став об'єктом криміналізації. Лаконічна конституція «De duellis» забороняла приватні двобої без спеціального дозволу короля та запроваджувала покарання за непослух — піврічне ув'язнення і штраф у 60 гривень²⁷. Натомість спеціальний артикул III АС про заборону дуелей (розд. 11, арт. 14 «О забитье за повабеньем або вызваньем на руку») містив низку цікавих моментів, що стосувалися ширшого культурного тла цього явища. У преамбулі наголошувалося, що шляхтичів змушують ставати на бій, ображаючи словами, які шкодять їхній честі й добрій славі. Тож віднині особа, яка звернеться до суду замість стати на поєдинок, залишатиметься при своїй честі. В іншому разі провина покладалася на обох дуелянтів як порушників суспільного порядку, однак відповідальність детально

²⁶ Ibid. S. 66.

²⁷ Ibid. S. 67.

регламентувалася залежно від заподіяної шкоди під час поєдинку. Відповідно, з одного боку, продовжувала діяти стара настанова «ніхто не мусить за рани терпіти», а з іншого — статутова норма вводила новий принцип: урядники як представники королівської влади перебирали на себе від регіональних спільнот функції регуляторів честі її членів, а держава через право встановлювала ієрархію цінностей та накидала певну модель поведінки.

Згадки про виклики на поєдинок у судових книгах Волині й Київщини традиційно фігурують поміж скарг на *одповіді*, словесні образи та напади, що дозволяє всі ці акти розглядати у сукупності як квазіпоєдинок (а чи оголошення про помсту). Вони незгірш від класичної дуелі дозволяли ображати честь супротивника й підтверджувати свою, головне — «абы то было с пожиткомъ и доброю славою»²⁸. Після ухвалення конституції 1588 р. кількість таких скарг не зменшилася. Однак у цих текстах з'являються згадки про заборону таких дій із посиланням на конституцію, а також можна зустріти записи про судові процеси з приводу виклику на поєдинок. Тобто у цьому випадку конфліктували дві моделі поведінки — звичаєва, що була тісно зав'язана на рицарських ідеалах, і правова, де поєдинок через заборони криміналізувався, перетворювався на переступ. Тим самим регулювання конфліктною сферою збільшувалося, вторгаючись у святу святих шляхетської культури насильства [5, С. 199—234].

Правові новації, що з'явилися на зламі XVI і XVII ст., виразно засвідчували зосередження каральної влади в офіційних судах та в компетенції осіб, наділених владними функціями з руки короля. Творцями цих змін тим часом виявлялися самі самоврядні спільноти, які водночас пристосовували прийняті норми до традиційних механізмів підтримання порядку. Зміни відбувалися, але еволюційно, з опертям на звичні правила життя та культурні пріоритети, маскуючи новації під традицію.

Дещо про суд

Чи означала ця відпорність шляхти на зміни та «повзучий» спротив дисциплінуванню, яке запроваджувалося значною мірою з їхньої ж ініціативи, анархію й беззаконня? Чи означали подібні трансформації правових норм, що поєднувалися з практичною відсутністю виконавчої влади, яка забезпечувала б реалізацію судових ухвал, недовіру судової системи? Довгий час уважалося, що так. Однак ретельний аналіз судових книг суттєво підважує ці на позір аксіоматичні твердження [26], які насправді виявляються радше результатом логічного конструювання, в основі якого — телеологічний підхід до розвитку суспільства. Віддалена у часі «іншість», між тим, не конче означала недосконалість чи відсутність. Натомість вона вимагає оцінювати роботу суду не з висоти сучасних дефініцій держави, а з тих функцій, які він виконував, та соціальних потреб, які забезпечував, у певний час і в певному місці.

²⁸ ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 411.

Судові матеріали засвідчують, що для шляхетської спільноти в підсумку важливішим було не правосуддя, а справедливість, якої неможливо було досягнути лише покаравши винного відповідно до правових приписів. До того ж будь-яка кривда сприймалася також як образа для честі потерпілого, відповідно для сатисфакції бракувало лише матеріального відшкодування. Водночас судовий процес / декрет плямував честь кривдника, що не лише не припиняло ворожнечі, а часто призводило до її ескалації. Таким чином бажаного «публічного миру» через суд у шляхетських конфліктах досягти практично не вдавалося. Натомість його досить успішно забезпечував третейський / приятельський суд, у рамках котрого через тиск представників спільноти зазвичай досягався компроміс — готовність кривдника відшкодувати втрати супротивника та перепросити його за образу, а скривдженого — погодитися на певні поступки й вибачити. Варто також пам'ятати, що до офіційного суду ворогуючі сторони часто потрапляли тоді, коли за плечами і скаржника, й обвинуваченого тягнувся шлейф взаємних кривд та образ, порахунок яких не входив у компетенцію суддів. А от спільні приятелі якраз і займалися вирівнюванням образ та сатисфакції.

З іншого боку, не варто применшувати значення суду у суспільстві, де дієвим і поширеним чинником збереження миру було саме приятельське замирення. Третейський суд виступав лише елементом у складних комбінаціях полагодження конфлікту, де тісно співіснували судові процедури й позасудові механізми. Адже для досягнення компромісу потрібна була готовність супротивників, якої досягти на піку конфлікту було практично неможливо. До процесу замирення приступали тоді, коли попередні спроби силового домінування однієї зі сторін, порозуміння на нерівних позиціях чи швидке отримання сатисфакції через суд не вдавалися. Втім насильство використовувалося сторонами й у процесі переговорів із метою поліпшити своє стратегічне становище. А саме позасудове судочинство могло використовуватися для тиску на слабшу сторону, затягування з вирішенням суперечок, для відновлення владних стосунків, підважених конфліктом.

Тож суд відігравав роль майданчика, де сторони могли висловити претензії та почути аргументи супротивника, використати риторичні засоби у словесному поєдинку, зважити свої та «його» перспективи. Судовий процес вимагав мобілізації родичів і приятелів — як неофіційний супровід та як свідків у процедурі доведення. Тож сторони могли продемонструвати свій символічний капітал, утілений у кількості тих, хто готовий був стати по той чи той бік. А водночас це була можливість порівняти свої позиції у спільноті й відповідно до цього виробити подальшу стратегію. Як зауважив певний шляхтич під час суперечки: «Я кращий від тебе, бо я маю з ким, а ти не маєш»²⁹. Себто він прямо вказав на залежність ваги у суспільстві від включеності особи у систему зв'язків різного рівня.

Отже судочинство значною мірою було вмонтоване у хід полагодження стосунків між членами спільноти. Воно підштовхувало їх до замирення, яке зазвичай ставало не одноактною дією, а досить тривалим процесом. Упорядкова-

²⁹ Там само. Спр. 34. Арк. 835 зв. — 836 (подвійна нумерація: 924 зв. — 925).

не функціонування соціуму за цих умов забезпечувала сама «всевадна», або, іншими словами, самоврядна одиниця. І цілком успішно.

Нижче спробую запропонувати ширший історіографічний контекст для студіювань насильства на наших теренах. Як дають собі раду дослідники решти європейських обширів із цим специфічним матеріалом? Які дослідницькі стратегії й інтерпретації застосовують?

Про творців ранньомодерної держави (перспективи та попередні висновки)

Базовою характеристикою держави, згідно з традиційним її визначенням, є монополія на насильство (М. Вебер), себто виняткове право застосовувати фізичне насильство для підтримання порядку й обмежувати нелегітимне насильство приватних осіб. Проте в досить великій на сьогодні літературі про творення модерної держави автори передусім досліджують фактори, що цьому сприяли — мілітарні реформи (так звану мілітарну революцію), постання сучасної фіскальної системи. Саме такий образ державотворення видається найочевиднішим³⁰. Тим часом

³⁰ Подібний підхід тим часом містить небезпеку телеологічного ставлення до минулого, де дослідження державотворення має наперед визначений результат — постання централізованої держави в європейській історії. Про проблеми у студіюванні минувшини сучасних національних держав, які тривають упродовж тридцяти років, див.: [27]. Про нелінійність процесу державотворення говорить Дж. Коллінз, указуючи, що він супроводжувався постійними переговорами між королем та елітами, й наголошуючи на необхідності перегляду усталених у ХІХ ст. «аксіом», які до сьогодні опосередковують наші погляди на європейський нобілітет. Адже боронячи свої привілеї, цей «відсталий» стан, що нібито «гальмував» наперед визначений напрям прогресу, водночас творив і захищав суспільство, вибудоване на громадянському представництві та республіканських цінностях [28]. Натомість значну частину відповідальності за кризу ХVІІ ст. можна покласти саме на центральну владу, а цілісність території держави, часто всупереч династичним інтересам королів, захищали саме стани [29]. Автор, утім, у своїх висновках практично постулює варіант телеологічного підходу до проблеми державотворення: «концентрація державної влади над країною та її населенням у руках однієї особи чи органу», влада, яка за феодалізму й навіть корпоративної держави була розпорошена, чи в кожному разі обмежена, — це найважливіший напрям розвитку ранньомодерної держави, впродовж відповідного періоду та далі до сьогодні [29, С. 327]. Щодо проблематичності такої централізації, однак, ідеться у праці Н. Геншелла, котрий наголошує на необхідності перегляду поняття «абсолютизм» як невідповідного до європейських ранньомодерних реалій, адже монархічна влада ніде в Європі не була абсолютною, деспотичною, не стримуваною правом [30]. Й. Меллер підкреслює, що європейські держави своїм раціонально-правовим характером зобов'язані «середньовічному комуналізму», себто існуванню самоврядних одиниць, чий права були закріплені та визнані. Саме існування станів із виробленими традиціями самоврядування, які не допускали узурпації королівською владою своїх прав і змушували «центр» до постійних переговорів, сприяло «творенню» ранньомодерної держави в Європі не «згори вниз», а «знизу вгору», через усвідомлення станами потреби у централізації [31].

фахівці, котрі займаються історією насильства, переважно торкаються питання держави принагідно, зазвичай у дослідженнях історії злочинів (зокрема вбивств) та їх обмеження³¹. Центральною дискусійною темою виступає визначення факторів, які призводили до скорочення насильства у тривалій перспективі. Частина авторів притримуються теорії Н. Еліаса про культурне дисциплінування еліти, її навчання добрих манер — стримування емоцій замість застосування сили, що так чи так було пов'язане з постанням держави нового типу [33—34]. Ті ж, хто опонує такому підходу, не заперечують впливу цих факторів на обмеження насильства, однак зауважують нелінійність процесу модернізації та розмаїття різних європейських регіонів (а водночас обмеженість і похибки достатистичних джерел, на підставі яких досліджується зниження насильства) [35—36]. Як зауважує С. Керролл, модернізаційні теорії «пояснюють усе й нічого», адже вони прийнятні лише як загальні міркування, натомість на рівні емпіричного матеріалу їх важко верифікувати. До того ж коливання рівня насильства могли відбуватися впродовж одного покоління, що ставить під сумнів трансформацію людини як фактору впливу на пом'якшення міжособистісних стосунків, зростання чутливості до жорстокості чи зміни в манерах поведінки [37]. Періоди кількісного зростання особливо тяжких злочинів фіксуються від кінця XVI ст. і практично до останнього десятиліття XVII ст. Скажімо, кількість убивств в Англії між кінцем 1570-х і 1620-ми рр. зростає у 2—3 рази й повернулася до рівня середини XVI ст. лише в останньому десятилітті XVII ст. Різкий спад насильства, отже, неможливо пояснити через процеси державотворення [38, С. 3—5]. Водночас конфлікти, під час яких сторони вдавалися до застосування нелегітимного насильства (аж до вбивства), залагоджувалися самими спільнотами через полюбовні суди аж до XVIII ст. включно. А це означало підваження монополії королівської влади та королівських судів відділяти прийнятні дії від тих, які кваліфікувалися як неправові. Полюбовні судді, замиряючи сторони, підмінюючи суворі кари ритуалами впокороення і прощення, по суті надавали злочинам квазілегітимного характеру, а спільнотам та їхнім членам — самим визначати межу дозволеного³². Схоже, цьому не стали на перешкоді й чітке розведення кримінального та цивільного судочинства й позбавлення приватних осіб можливості ініціювати / провадити кримінальні справи.

Тож на сьогодні в історіографії сформована цілком поважна пропозиція — не намагатися вкладати ранньомодерну державу у «прокрустове ложе» сучасних визначень, відповідно — не розводити як бінарні опозиції державу

³¹ М. Локвуд пропонує зосередитися на безпосередній функції держави — монополії на насильство — та досліджувати централізацію влади саме у сфері судочинства. Він розглядає діяльність уряду коронера, що провадив слідство у випадках насильницької смерті, та пов'язує з ним як слідчим елементом поступовий процес здобування державою монополії на насильство [32].

³² Тема полюбовного залагодження конфліктів — невід'ємна частина розмови про ворожість як соціальне явище в ранньомодерному суспільстві, а водночас про специфіку суду в той час. На сьогодні таких праць досить багато (див., напр., монографію, присвячену цій темі: [39]).

й суспільство. Адже держава не була віддаленим «королівським механізмом», який централізує, дисциплінує, карає, інколи милує, а загалом прагне розширити свою владу через низку планованих заходів. Активними творцями держави були самі спільноти, котрі виробили розвинену культуру участі. Відсутність у держави монополії на насильство, отже, не означало беззаконня, оскільки судова система спиралася на широку участь тих, хто ініціював процес, приватно провадив слідство й чинив примус на винуватця для виконання ним судового декрету, а також ухвалював закони, втім не завжди їх виконуючи. Порядок передусім тримався на можливості спільноти припинити ворожнечу, погодити інтереси конфліктуючих сторін, водночас зберігши їх обличчя³³. Регіональні владні осередки й урядницькі мережі, своєю чергою, не можна звести винятково до функцій інструменту впровадження політичних інтересів Корони, адже вони значною мірою були зорієнтовані на інтереси самих спільнот.

Криміналізація окремих моделей поведінки, посилення покарань і можливостей для примусу, поширення пріоритетності права та збільшення регулювання багатьох сфер життя — заходи, які традиційно пов'язують зі зміцненням держави й централізацією, не були цілеспрямованим державним будівництвом і не являли домінування центру над периферією. Вони радше витворювали поступові модернізаційні процеси, що відбувалися через тиск усередині політичної системи, здійснюваний інколи цілком автономними осередками [40]. Тобто держава розширювала свої повноваження не коштом суспільства, а тому, що суспільство як частина держави цього потребувало й активно включалося в політичний процес [3, С. 16—17]. А це передбачає зміщення дослідницького фокусу на різні типи влади, на конкуренцію між ними, маніпуляції поняттями авторитету, суспільного блага та цінностей. Тож варто зосередити увагу на тому, як влада працює в конкретних ситуаціях, як вона обговорюється та виконується, яких форм набуває в мінливих обставинах повсякдення [41].

Така дослідницька перспектива, з одного боку, дозволяє розглядати Річ Посполиту не як унікальну державу на тлі решти Європи, а як один з її інваріантів, цілком порівнюваний з іншими. Зокрема процеси, що відбувалися тут в аналізований період, хронологічно збігаються з аналогічним перебігом становлення держави сучасного типу у Західній Європі. А це зайвий раз демонструє сумнівність схем, що пов'язують поступ чи не винятково зі зміцненням держави. Спільні процеси в утвореннях із різним устроєм — у період становлення абсолютизму й монархічно-республіканського характеру (якою була Річ Посполита) — свідчать, що процеси із дисциплінування спільноти, які традиційно пов'язуються зі зміцненням держави ранньомодерного часу, могли натомість бути відповіддю на виклики самих самоврядних одиниць, до сьогодні недооцінених.

³³ Нові підходи в розумінні природи ворожості як соціальної практики, що не лише руйнувала усталений соціальний порядок, а й регулювала конфліктні стосунки та забезпечувала почуття справедливості скривджених, С. Керролл називає «Коперниковою революцією» в історіографії [38, С. 15].

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Lewandowska-Malec, I. Sejm walny koronny Rzeczypospolitej obojga narodów i jego dorobek ustawodawczy (1587-1632). Kraków, 2009 [in Polish].
2. Bogucka, M. Staropolskie obyczaje w XVI-XVII w. Warszawa, 1994 [in Polish].
3. Hindle, S. The State and Social Change in Early Modern England, 1550-1640. Palgrave Macmillan, 2000.
4. Moniuszko, A. III Statut a próby kodyfikacji prawa koronnego za panowania Zygmunta III. *Lietuvos Statutas ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajoriškoji visuomenė*. Vilnius, 2015. 63-74 [in Polish].
5. Starchenko, N. Chest, krov i rytoryka: Konflikt u shliakhetskому seredovyshchi Volyni: Druha polovyna XVI — pochatok XVII st. Kyiv, 2014 [in Ukrainian].
[Старченко Н. Честь, кров і риторики: Конфлікт у шляхетському середовищі Волині: Друга половина XVI — початок XVII ст. К, 2014].
6. Starchenko, N. II Statut Litewski versus konstytucje sejmowe: Województwa ukrainne w walce o „swoje” prawo na sejmach i w praktyce sądowej na przełomie XVI i XVII w. *Sejm Królestwa Polskiego i Rzeczypospolitej Obojga Narodów a europejskie reprezentacje stanowe*. Warszawa, 2019. 126-156 [in Polish].
7. Starchenko, N. Volynska shliakhta u borotbi za «svoie» pravo: vtraty i zdobutky (1569 r. — pochatok XVII st.). *Fenomen multykulturnosti v istorii Ukrainy i Polshchi*. Kharkiv, 2016. 116-130.
[Старченко Н. Волинська шляхта у боротьбі за «своє» право: втрати і здобутки (1569 р. — початок XVII ст.). *Феномен мультикультурності в історії України і Польщі*. Харків, 2016. С. 116—130].
8. Starchenko, N. Dochody czy służba: Zabezpieczenie urzędników sądowych: II Statut litewski a rzeczywistość Wołynia końca XVI — początku XVII w. *Rocznik Lituanistyczny*. Warszawa, 2022. VIII: 113-141 [in Polish].
9. Starchenko, N. Grodski uriadnyky: sluchy starosty — chleny shliakhetskoi spilnoty — «ahenty» derzhavy (Volyn ostannoii tretyny XVI st.). *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*. Kyiv, 2016. 16: 128-156 [in Ukrainian].
[Старченко Н. Гродські урядники: слуги старости — члени шляхетської спільноти — «агенти» держави (Волинь останньої третини XVI ст.). *Україна в Центрально-Східній Європі*. Т. 16. Київ, 2016. С. 128—156].
10. Lewandowska-Malec, I. Postulaty reformy procesu sądowego w okresie rokoszu sandomierskiego (1606—1609). *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*. Prace Prawnicze. Kraków, 1992. 141: 53-69 [in Polish].
11. Lewandowska-Malec, I. Postulat reformy prawa ziemskiego w okresie panowania Wazów. *Krakowskie studia z historii państwa i prawa*. Eds W. Uruszczak, D. Malec. Kraków, 2004. 69-77 [in Polish].
12. Zakrzewski, A.B. Paradoxy unifikacji prawa i ustroju Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony XVI—XVIII w. *Czasopismo Prawno-Historyczne*. 1999. T. LI. Z. 1-2: 231-232 [in Polish].
13. Zakrzewski, A.B. Wielkie Księstwo Litewskie (XVI—XVIII w.): Prawo — ustrój — społeczeństwo. Warszawa, 2013. 278-280 [in Polish].
14. Moniuszko, A. Postulaty zmian w ziemskim procesie koronnym a próba jego reformy na przełomie XVI i XVII w. *Zeszyty Prawnicze*, 2005. 5/1: 147-173 [in Polish].
15. Moniuszko, A. Projekty korektury ziemskiego prawa koronnego Jana Januszewskiego — polityczne uwarunkowania. *Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego*. 2013. 16: 59-71 [in Polish].

16. Naworski, Z. Próby kodyfikacji prawa koronnego w Rzeczypospolitej szlacheckiej XV—XVII st. *Prawo i Więź*. 2022. 4 (42): 662-686 [in Polish].
17. Starchenko, N. Scrutinium yak inkvizytsiinyi element u sudochynstvi Volynskoho voievodstva (70-ti rr. XVI — pochatok XVII st.). *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka: Pratsi Istorychno-filosofskoi sekti*. Lviv, 2012. T. CCLXIV: 171-195 [in Ukrainian]. [Старченко Н. Scrutinium як інквізиційний елемент у судочинстві Волинського воєводства (70-ті рр. XVI — початок XVII ст.). *Записки Наукового товариства імені Шевченка: Праці Історично-філософської секції*. Т. CCLXIV. Львів, 2012. С. 171—195].
18. Uchwalanie konstytucji na sejmach w XVI—XVII w. Wrocław, 1579.
19. Łopatecki, K. Uchwały izby poselskiej a działalność legislacyjna sejmku — przykład 1615 r. *Kwartalnik Historyczny*. 2021. 128 (2): 549-575 [in Polish].
20. Starczenko, N. Zapowiedź zemsty na Wołyniu w 2 połowie — na początku XVI w. *Barok: Historia — Literatura — Sztuka*. Warszawa, 2011. XVIII/1 (35): 283-312 [in Polish].
21. Spierenburg, P. The Prison Experience: Disciplinary Institutions and Their Inmates in Early Modern Europe. Amsterdam Univ. Press, 2007.
22. Starchenko, N. Uviazнення shliakhtycha v konteksti stavlennia do pravoporushennia (Volyn ostannoi tretyny XVI — pochatku XVII st.). *Patrimonium: Studii z rannomodernoï istorii Tsentralno-Skhidnoi Yevropy*. Kyiv; Kraków, 2015. T. 1: 72-93 [in Ukrainian]. [Старченко Н. Ув'язнення шляхтича в контексті ставлення до правопорушення (Волинь останньої третини XVI — початку XVII ст.). *Patrimonium: Студії з ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи*. Т. 1. Київ; Краків, 2015. С. 72—93].
23. Langbein, J.H. Prosecuting Crime in the Renaissance England, Germany, France. Harvard University Press, 1974.
24. Zakszewski, A. Ochrona zdrowia i życia w prawie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI—XVIII w. *Życie i zdrowie człowieka w tradycji i kulturze polskiej*. Warszawa. 2004. 37-52 [in Polish].
25. Moniuszko, A. Przestępstwa przeciw życiu i zdrowiu przed płockim sądem ziemskim pod koniec XVI st. *Spółeczeństwo staropolskie: Seria nowa*. Warszawa, 2009. T. II: 11-39 [in Polish].
26. Starchenko, N. Pro efektyvnist sudochynstva na Volyni (na prykladni roboty Luts'koho grodkoho sudu 1598 i 1600 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2011. 5: 4-27 [in Ukrainian]. [Старченко Н. Про ефективність судочинства на Волині (на прикладі роботи Луцького городського суду 1598 і 1600 рр.). *Український історичний журнал*. 2011. № 5. С. 4—27].
27. Brandon, P., Romein, C.A., Heerma van Voss, L. Introduction. The Early Modern State: Drivers, Beneficiaries, and Discontents. *The Early Modern State: Drivers, Beneficiaries and Discontents: Essays in Honour of Prof. Dr. Marjolein't Hart*. Eds. P. Brandon, L. Heerma van Voss, A. Romein. Routledge, 2022. 1-14.
28. Introduction. *Early Modern Europe: Issues and Interpretations*. Eds. J.B. Collins, K.L. Taylor. Routledge, 2006. 299-304.
29. Oestreich, G. From Contractual Monarchy to Constitutionalism. *Early Modern Europe: Issues and Interpretations*. Eds. J.B. Collins, K.L. Taylor. Routledge, 2006. 317-331.
30. Henshall, N. The Myth of Absolutism Change and Continuity in Early Modern European Monarchy. Routledge, 2013.
31. Møller, J. Medieval Roots of the Modern State: The Conditional Effects of Geopolitical Pressure on Early Modern State Building. *Social Science History*. Summer 2018. 42: 295-316.
32. Lockwood, M. Conquest of Death Violence and the Birth of the Modern English State. Yale University Press, 2017.

33. Spierenburg, P. Faces of violence: Homicide trends and cultural meanings: Amsterdam 1431—1816. *Journal of Social History*. 1994. 27: 701-716.
34. Spierenburg, P. Long-term trends in homicide: Theoretical reflections and Dutch evidence, fifteenth to twentieth centuries. *The Civilization of Crime: Violence in Town and Country since the Middle Ages*. Eds. E.A. Johnson, E.H. Monkkenen. University of Illinois Press, 1996. 63-105.
35. Schwerhoff, G. Criminalized violence and the process of civilisation: a reappraisal. *Crime, histoire & sociétés*. 2002. Vol. 6. No. 2: 103-126.
36. Schwerhoff, G. Early Modern Violence and the Honour Code: From Social Integration to Social Distinction? *Crime, histoire & sociétés*. 2013. Vol. 17. No. 2: 27-46.
37. Carroll, S. Violence, Civil Society and European Civilization, 1500—1800. *Cambridge World History of Violence*. Eds. R. Antony, S. Carroll, C. Pennock. Cambridge University Press. Vol. 3: 660-678.
38. Carroll, S. Enmity and Violence in Early Modern Europe. Cambridge University Press, 2023.
39. Kumhera, G. The Benefits of Peace Private Peacemaking in Late Medieval Italy. Brill, 2017.
40. Braddick, M.J. State Formation in Early Modern England c. 1550—1700. Cambridge University Press, 2004. 164-167.
41. Gunn, S. From Hegemony to Governmentality: Changing Conceptions of Power in Social History. *Journal of Social History*. Spring 2006. Vol. 39. No. 3 [Special Issue on the Future of Social History]: 705-720.

Надійшла / Received 01.02.2024

Nataliia STARCHENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Senior Research Fellow,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, M.S. Hrushevskiy Institute
of Ukrainian Archeography and Source Studies of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
interregnum@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-4129-3255>

LEGISLATIVE INITIATIVES IN THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH OF THE LATE SIXTEENTH — EARLY SEVENTEENTH CENTURY AS STRENGTHENING THE STATE MONOPOLY ON LEGITIMATE VIOLENCE

The goal is to explore the changes in the perception of crimes in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the late 16th — early 17th century based on a wide range of sources, including legal norms (the 2nd and 3rd Statutes of Lithuania and diet constitutions) and court records of the Volynian Voivodeship. the research is focused not only on the legal norms adopted in the center and mandatory for the entire noble estate, which symbolized change but also on the response of the nobility from one voivodeship, which was analyzed based on a wide array of court records. The multifaceted research material requires an appropriate **methodology** developed primarily in regard to the new social history and historical anthropology. The research focus shifts from stable objects and structures to the process of their construction and constant transformation, from the top view (the perspective of the power / culture that enforces its will) to the view from below (the perspective of the subjects whose role was not limited to submitting to the will of the authorities: they resisted and adapted the projects enforced by those in

power and the surrounding reality to their needs); lastly, from conflicts authorities — people to their cooperation. **Conclusions.** Several phenomena analyzed in the article signify changes in crimes interpretations. They were no longer seen as an offense against the victim and, therefore, an essentially private matter but as a violation of the basic rights of the Szlachta and an attack on the public order, therefore, as a crime against the public. These processes in the Polish-Lithuanian Commonwealth were generally analogous to similar processes in Western Europe. Some scholars of state formation treat them as the state affirming its monopoly on legitimate violence and, therefore, as the strengthening of the power of the state and the king. Despite that, in the Polish-Lithuanian Commonwealth, these trends were initiated by the Szlachta communities themselves, at least in part; the materials from the Volynian Voivodeship demonstrate that local nobility transformed the legal norms to fit their cultural needs. The legal sphere was the space of active negotiations on the intersection of interests of various players, individual, corporate, and national. This aspect demands a significant reconsideration of our understanding of the early modern state and its role in curbing violence.

Keywords: law, sejm, constitutions, Statutes of Lithuania, Volyn.

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.02.077>

УДК 94(477.82):332.3:347.964.4

Андрій ШЕВЧУК

доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри міжнародних відносин і політичного менеджменту,
Державний університет «Житомирська політехніка» (Житомир, Україна)
shevchuk.istor@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-9023-5214>

Оксана МАРКЕВИЧ

кандидатка історичних наук, доцентка, доцентка кафедри всесвітньої історії,
Житомирський державний університет ім. Івана Франка (Житомир, Україна)
oksanamarkevich@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0457-8697>

СЛУЖБА ЗЕМЛЕМІРА У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ — В ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХІХ ст.: УЛАШТУВАННЯ, КАДРОВИЙ СКЛАД, ДІЯЛЬНІСТЬ

Мета полягає в дослідженні організації та функціонуванні служб губернського й повітових землемірів від кінця ХVІІІ ст. до 1830-х рр., аналізується їх кадровий склад, повноваження, а також особливості діяльності у Волинській губернії. **Методологія** базується на поєднанні загальнонаукових (аналізу, синтезу, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-генетичного, історико-системного, історико-типологічного, просопографічного, інституційного) методів із принципами історизму, системності, науковості, що дозволило зосередитися на функціонуванні землемірів в умовах імперської політики пошуку компромісу з локальною елітою прикордонного регіону. **Наукова новизна.** Досліджується служба землеміра у Волинській губернії, яка займала важливе місце у системі місцевого управління. Визначено принципи формування, особливості кадрового

Цитування: Шевчук А., Маркевич О. Служба землеміра у Волинській губернії наприкінці ХVІІІ — в першій третині ХІХ ст.: улаштування, кадровий склад, діяльність. *Український історичний журнал*. 2024. № 2 (575). С. 77—97. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.02.077>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 2 (575)

складу та основні напрями діяльності: впорядкування державного земельного обліку, розмежування володінь власників, нагромадження й уточнення різного роду інформації, складання карт і планів, участь у судових засіданнях тощо. **Висновки.** Служба землеміра пройшла значну еволюцію та остаточно оформилася під контролем губернатора й губернського правління. Діяльність землемірів на Волині ускладнювалася розмаїттям форм землеволодіння, проживанням єврейського етносу, межуванням церковних володінь та необхідністю брати участь у перерозподілі земельної власності на користь російської держави. Особливості мала кадрова політика призначень на посади. Влада започаткувала підготовку професійних чиновників, а Волинська школа землемірів стала єдиним межовим навчальним закладом в українських губерніях Російської імперії, яка мала забезпечити потребу у професійних службовцях (що дедалі зростала), особливо на теренах колишньої Речі Посполитої, де виконання обов'язків вимагало знання польської мови та місцевої специфіки.

***Ключові слова:** Волинська губернія, губернський і повітові землеміри, імперська політика співробітництва з місцевою шляхтою, кадровий склад, затребуваність роботи землемірів, адміністрування роботи землемірів.*

Із ліквідацією Речі Посполитої для Правобережної України розпочався новий етап в її історії. Замість шляхетської демократії прийшло самодержавство, яке прагнуло тримати всі внутрішні процеси під контролем. Заради здобуття лояльності локальної шляхти на прикордонній Волині було збережено систему аграрних відносин, що включало й володіння / користування маєтками. Для місцевої еліти важливим питанням стало чітке встановлення меж своїх земель. Причому згідно з річпосполитською судовою традицією шляхетська корпорація через підкоморські суди самостійно регулювала ці питання. Проте для Російської імперії регулювання земельних відносин відносилось до стратегічних завдань держави, особливо в модерний період, коли земельна власність служила виміром достатку, гарантувала політичні права та участь у самоврядуванні. У цьому плані Росія дещо відставала від Західної Європи, де ще у XVII ст. земельне законодавство було добре регульованим, а звичним атрибутом держави стали деталізовані мапи й атласи [1, С. 80]. виправити цю невідповідність узялася Катерина II, яка провела генеральне межування та надала імпульс розвитку імперської картографії. Відбулися законодавче оформлення служби землемірів (безпосередньо проводили розмежування землеволодінь, займалися складанням карт різних видів) і правове регулювання їх діяльності. Проте Павло I, прагнучи до бюрократизації та централізації, започаткував політику співробітництва з місцевими елітами. Однією з її складових стало відновлення елементів річпосполитської судової системи, де підкоморський суд самостійно вирішував питання розмежування маєтків. Для землемірів у прикордонній губернії нагальним стало вирішення інших важливих завдань: вивчати місцеву специфіку, вказувати можливості інтегрування приєднаних територій тощо.

Повноваження та діяльність землемірів на Волині не знайшли належної рефлексії в історіографії. Причини цього полягають, на нашу думку, в ряді чинників: запутаність повноважень у прикордонній губернії, великий обсяг фон-

ду 263 («Волинський губернський землемір») Державного архіву Житомирської обл. (2787 справ 1797—1863 рр. у двох описах), відсутність фондів повітових землемірів, «дріб'язковість» посади тощо. З іншого боку, вивченням служби землемірів у російській державі та набутих територіях займалися чимало істориків, дослідників історії права, практиків-землевпорядників, чий науковий доробок доцільно розглянути з поділом на етапи: дорадянський, радянський, пострадянський.

Дорадянські дослідники І. Герман, С. Рудін, Ф. Малиновський, розглядаючи діяльність губернської межової служби, зосереджувалися на політико-правових основах та здійсненні генерального межкування у «внутрішніх губерніях» імперії [2—4]. У підручниках для підготовки техніків і землемірів подавалися історичні нариси розвитку межкування в імперії, проте автори оминули правобережні губернії [5—6]. Радянські автори Б. Галкович та Л. Гольденберг звертали увагу на процес складання карт, зауваживши при цьому політико-адміністративний устрій на українських землях у XVIII ст. та картографування російсько-польського кордону для забезпечення військових потреб [7—8]. Загалом у працях радянських дослідників відсутній акцент на роботі землемірів.

Сучасні студії висвітлюють регіональні особливості у структурі та діяльності губернської межової служби модерного періоду. Її формування й повноваження на півдні України в останній третині XVIII — першій третині XIX ст. розглянула Ю. Коник, указавши, що землемірні роботи та проведення межкування відбувалися одночасно з державною політикою міграційних процесів, спрямованих на швидке заселення й господарське освоєння територій [1]. Це позначилось і на структурі органів — збільшення штатної чисельності службовців [9]. Окремий сюжет присвячено освітньому рівню працівників губернської межової служби, ролі Волинської школи землемірів для підготовки кваліфікованих межових кадрів для півдня України [10]. У цілому авторка відзначила високу мобільність чиновників, прагнення влади застосувати отриманий тут досвід.

Л. Степанова виокремила специфіку діяльності землемірів на теренах Чорноморського козацького війська наприкінці XVIII ст.: вимірювання неосвоєних просторів, установа меж із сусідніми намісництвами, проведення землемірами огляду та опису земель, складання карт, планів, економічних приміток до них, планування навколишніх міст і поселень [11]. Історики приділили увагу діяльності землемірів інших губерній Російської імперії [12—14]. Окремо необхідно зупинитися на використанні верховною владою «на окраїнах» політики врегулювання земельних справ для територіального зростання. К. Іванов, досліджуючи роль корпусу військових топографів у колонізації «російського Туркестану», стверджує, що він забезпечував імперську експансію впродовж півстоліття після наполеонівських війн [15].

А. Шевчук, оцінюючи процес проведення розмежування у правобережних губерніях наприкінці XVIII — в першій третині XIX ст., виокремлює два сценарії заходів верховної влади: у Волинській та Київській губерніях — підкоморські суди й на Поділлі — з 1814 р. запроваджено межову систему. В рамках імперської політики компромісів локальна еліта, формуючи судові органи, са-

мостійно визначала межі своїх партикулярних володінь, але зустрічала спротив при спробах «відрізати» казенні [16, С. 111—132].

Що ж до окремих аспектів діяльності землемірів, то І. Петрова дослідила діяльність межових контор і чиновників в українських історичних регіонах, зосередившись на етапах межування, звітних відомостях, причинах недобросовісності [17]. В губерніях українського Правобережжя проведення топографічних зйомок та складання різного роду статистичних відомостей було зумовлено військовими потребами й доручалося арміяцям [18].

Й. Петровський-Штерн стверджує, що землеміри першими надали змістовну інформацію про життя та господарсько-економічну діяльність місцевих євреїв у штетлах, що впливала на формування центром державної політики. Автор наполягає, що землеміри неодмінно були прибулими чиновниками. Такі висновки зроблено на основі їхніх звітів, бажанні через відомості догодити центральній владі [19, С. 38]. Інформаційну складову в діяльності землемірів виокремили В. Шандра та О. Аркуша. На їхню думку, держава була зацікавлена у визначенні розмірів польського землеволодіння й у підготовці фахівців такого профілю на Волині [20, С. 175].

Улаштування служби землемірів

У Російській імперії служба землемірів формувалася з середини XVIII ст. Правові основи її діяльності заклала Єлизавета Петрівна, котра маніфестом від 1752 р. почала розмежування палацових, церковних, поміщицьких та вотчинних земель. Було розроблено «Інструкцію межовикам» 1754 р., яка запроваджувала межування земель із контролем щодо його перебігу за допомогою військовиків [16, С. 116]. Вагомих результатів досягнуто за правління Катерини II, яка провела в державі генеральне межування. Складені інструкції детально регулювали завдання землемірів. Імперське законодавство про їх діяльність мало особливості — переважна більшість нормативних актів, якими керувалися губернські й повітові землеміри, адресувалися не їм, а межовим конторам [1, С. 77]. У практичній діяльності землеміри користувалися межовою інструкцією від 15 лютого 1766 р., що включала 133 параграфи та стала своєрідним покровоковим планом як діяти в різних ситуаціях [21, С. 560, 580]. Межова інструкція від 25 травня 1766 р. була більш деталізована та закріплювала землемірів як службовців межових контор під юрисдикцією Сенату. В документі йшлося про забезпечення землемірів усім необхідним приладдям, про терміни здійснення ними межування, про звітну документацію, апеляційний процес тощо [21, С. 716]. Межові інструкції залишатимуться найповнішими законодавчими актами, які регулюватимуть діяльність землемірів не тільки під час проведення генерального межування, а й після його завершення та формування губернської межової служби.

Відповідним займаній посаді був статус землеміра, його грошове та матеріальне забезпечення. Під час виконання обов'язків землеміри забезпечувалися жалуванням, необхідним інвентарем (папір, фарби, креслярські інструменти),

житлом тощо. Верховна влада оберігала чиновників від конфліктів із власниками, максимально адмініструвавши їх роботу: визначалися дії при виникненні суперечок, форми присяг понятих і свідків [21, С. 876—909]. Катерина II визначила складну процедуру покарання за хабарництво згідно з Військовим статутом [16, С. 117; 22, С. 83].

Влада зробила спробу європеїзувати адміністративний та судовий апарати через «Учреждения для управления губерниями Всероссийской империи» 1775 р. У кожній губернії призначався губернський землемір, посада якого відповідала 8-му класу (ст. 10, 51), а в кожному повіті — повітовий (ст. 24), без зазначення класу. В питаннях призначення і звільнення вони підпорядковувалися Сенатській межовій експедиції. Таким чином було сформовано губернську межову службу, яка де-юре підлягала столичній межовій канцелярії, але виконувала більше різноманітних завдань та мала широке коло замовників і користувачів картографічної продукції.

У своїй діяльності землеміри продовжували послуговуватися інструкціями часів генерального межування, які поступово доповнювалися. Згідно з «Учреждениями...» 1775 р., визначався обов'язок спільно з повітовим судом оглядати на місці спірні межі, про що зацікавленим сторонам повідомлялося за шість тижнів (ст. 199) [23, С. 229, 246].

Діяльність землемірів відрізнялася специфічним розпорядком, залежним від погодних умов і пори року. З травня по листопад повітові землеміри займалися польовими роботами, здійснюючи огляд та опис маєтків, складали спеціальні плани (відомості про масштаби, розташування та назви озер, рік, річок, урвищ, лугів, лісів, боліт, поселень, сіл, монастирів, млинів) й межові книги, які щомісяця відправлялися до губернської креслярні. Не пізніше грудня всі записи мали бути оброблені з подальшим укладанням мап у креслярнях [23, С. 108].

Складання карт та описів було одним із ключових завдань землемірів. Держава потребувала детальних статистико-економічних і демографічних відомостей, а також атласів, які містили б генеральну географічну мапу кожної губернії з поділом на повіти, плани, описи повітів, плани (а за можливості й мальовані види) губернського та повітових міст, схеми водних комунікацій, поштові карти тощо. Як зазначає Ю. Коник, землеміри за першими запитами повинні були забезпечити примірниками мап і планів низку установ: Межову канцелярію, Головний імператорський штаб, міністерства внутрішніх справ та фінансів, військового й цивільного губернаторів, губернське правління, казенну палату — і це лише стандартне коло замовників [1, С. 81].

Після завершення генерального межування землеміри зосередилися на складанні карт та відправці відомостей. Це вплинуло на бажання Павла I оптимізувати структуру губернської межової служби. 18 лютого 1800 р. було скорочено чисельність землемірів у повітах: у губерніях із кількістю повітів до 10 — 3 штатні одиниці, а більших — від 4 до 5. Для губернського землеміра було збільшено жалування до 500 руб. [24, С. 356—358]. Після зміни влади Олександр I відновив чинність «Учреждений...» 1775 р.

У своїй діяльності губернський та повітові землеміри тісно співпрацювали з губернатором і губернським правлінням, що було регламентовано 31 липня 1828 р. «Настановами губернським і повітовим землемірам». Керівна роль відводилася губернському землеміру, який адміністрував повітових чиновників: щорічно навесні (не пізніше березня) розплановував польові роботи, контролював їх хід, надавав приписи, міг вимагати рапорти та донесення, складав відомості до Межового департаменту Сенату про упушення або нагородження по службі. Повітові землеміри межували приватні (за кошти власників) і державні землі, забезпечувалися інструментами й матеріалами (відомостями, зошитами, транспортом тощо) [25, С. 742—747].

Кадрова політика

Державна політика реалізувалася чиновниками, від професійних та особистісних рис котрих залежав результат. Здійснюючи генеральне межкування, Катерина II спиралася на військовиків і цивільних службовців, яких за результатами іспиту визначала Межова експедиція Сенату [17, С. 88]. При землемірах на польових роботах перебували два чи три помічники, учні, копіисти, канцеляристи тощо. Вони також були кадровим резервом, якщо проявляли старанність і необхідні вміння. До запровадження «Учреждений...» 1775 р. верховна влада не висувала освітніх або кваліфікаційних вимог.

Губернська межова служба на Волині формувалася за загальнодержавним зразком. На думку Ю. Коник, така уніфікація була помилкою, оскільки обсяг завдань на теренах, які мали різні історичне минуле та земельні уклади, був занадто великим для типового штату [9, С. 84]. У 1797 р. для межкування та картографування до Київської, Волинської, Подільської губерній відправили землемірів із півдня України, котрі вже мали досвід подібної діяльності [1, С. 83]. Важко зробити висновок, наскільки владу задовольнили старання прибулих чиновників, але сенатським указом від 7 лютого 1799 р. в разі відсутності повітового землеміра його обов'язки виконували підкоморські суди [26, С. 552]. Такі винятки на законодавчому рівні для правобережних губерній було зроблено тому, що в Речі Посполитій межі землеволодінь установлював підкоморський суд, відновлений Павлом І. У рамках політики компромісу верховної влади з місцевою елітою заради здобуття лояльності останньої можливість вирішувати партикулярні земельні справи було доручено виборним посадовцям судів. Проте «поблажливість» стосувалася лише меж володінь приватних землеволодільців — у випадку розмежування з державними або пожалуваними імперській еліті володіннями апеляційний губернський головний суд захищав інтереси казни та нових власників. Деякі процеси тривали десятиліттями через перевантаженість підкоморських судів і проблеми з професійним складом, що було свідченням їх неефективності [27, С. 29—45].

Справжнім викликом для волинської губернської влади став указ Павла І про скорочення до чотирьох повітових землемірів. Генерал-губернатор О. Беклешов звернувся до губернського землеміра з тим, щоб він визначив найдо-

стойніших кандидатів для схвалення¹. Щодо решти чиновників, то губернська влада не поспішала їх звільняти, а запропонувала залишити за штатом, принаймні до тих пір, поки вони не завершать доручених їм справ².

Для виконання своїх функцій землеміри повинні були мати певний рівень практичних навичок. Олександр І не лише повернув «Учреждения...» 1775 р., але й запровадив ряд нововведень. Згідно з указом від 16 травня 1806 р., від чиновників вимагалася володіння просторовими математичними знаннями, здібності у кресленні та бути «вправними» в «політиці», тобто вміти уникати прямих конфліктів із власниками, які часто виникали при межуванні приватних володінь [28, С. 266—268]. При цьому єдиним навчальним закладом у Російській імперії, що готував землемірів, була Костянтинівська землемірна школа, реорганізована 1819 р. в училище, а 1835 р. — в межовий інститут [10, С. 31—32]. Для прикордонних губерній, ураховуючи високий рівень освіти Волинської гімназії (Кременецького ліцею)³, влада відкрила школу землемірів⁴. Вона стала першим «професійним напрямом підготовки», який запроваджувався через два роки після відкриття гімназії. Ініціатива Т. Чацького була підтримана владою й фінансувалася з урядових фондів — за це випускники мали обов'язково відпрацювати на державних посадах не менше двох років. А. Шмит наголошує, що цих чиновників готували суто для потреб держави, називаючи їх «податковими геометрами». Окрім кар'єрних перспектив випускники також могли продовжити навчання в університетах Росії [31, С. 83—85].

За державний кошт мали навчатися 36 учнів віком від 15 років, які володіли польською та російською мовами. Вони здобували знання з алгебри, геометрії, тригонометрії, креслення, малювання та практичні навички роботи, а також удосконалювали польську й російську мови. Тривалість навчання становила 3 роки, а витрати держави для підготовки одного фахівця — 150 руб. на рік. Здібних випускників першочергово направляли на службу у Волинську, Литовську, Київську, Подільську та Мінську губернії, а також за розпорядженням Межового департаменту Сенату до інших губерній. Учні, які навчалися за рахунок держави, мали відпрацювати чотири роки на посаді землеміра, а за відсутності вакансії — перебувати на іншій державній посаді [28, С. 1224—1226]. Так, І. Рембуртович після закінчення студій вступив до школи землемірів і завдяки відмінним успіхам за поданням керівництва указом Сенату в 1814 р. призначений повітовим землеміром Режицького повіту Вітебської губернії. Проте 1818 р. він за власним бажанням був звільнений і лише 1827 р. поступив на

¹ Держархів Житомирської обл. Ф. 263. Оп. 1. Спр.46. Арк. 1.

² Там само. Арк. 2.

³ Про Волинську гімназію (ліцей) як осередок знань та добре організовану інституцію див. докл.: [29].

⁴ У 1834 р., після закриття Кременецького ліцею, училище землемірів було приєднано до 1-ї Київської гімназії (утворена 5 листопада 1809 р.). В 1846 р. училище землемірів реорганізовано у 3-й Благородний пансіон, а 1851 р. в повному складі приєднано до 2-ї Київської гімназії (див.: [30, С. 37]).

службу до Подільського апеляційного межового суду [32, С. 51]. Зазначимо, що представники польської шляхти йшли на статську службу заради легітимації статусу та кар'єрного зростання. Головною причиною створення школи були висновки, зроблені після межування Ліфляндської та Курляндської губерній, коли відряджені чиновники не могли виконати поставлених завдань: не розуміли мови та специфіки приєданого регіону, робили помилки в географічних назвах. Тож визначальну роль при призначенні землемірів згідно з указом 1806 р. відіграла професійність [28, С. 803—804].

Жалування повітового землеміра становило 297 руб.⁵ Крім цього він міг розраховувати на додаткові виплати від волинського губернатора з коштів, які спеціально виділялися для стимулювання служби [33, С. 49], забезпечувався житлом⁶. До порівняння, жалування повітового справника (9-го класу) становило 1500 руб., виділялися також «квартирні» 300 руб. [34, С. 12—13].

Незважаючи на всі старання влади, заповнити вакантні посади було складно. Відкриття в 1807 р. на Волині школи землемірів дещо покращило ситуацію, але часто їх відправляли у віддалені регіони держави — Тамбовську⁷, Архангельську⁸ губернії, а також у Бессарабію⁹. Так, 1822 р. губернський землемір видав розпорядження про відправлення повітового землеміра Антона Чехова в Кишинів для складання картографічного опису Бессарабії й лише втручання волинського єпископа Стефана зупинило відрядження (він побоювався припинення роботи, адже цей чиновник був задіяний у Комісії про відведення церковних земель)¹⁰. Здебільшого губернський землемір урахував побажання як центральної влади, так і випускників школи про призначення на вакантні посади у Волинській губернії¹¹.

Кадровий склад чиновників

Широкое коло завдань, що їх верховна влада та місцеві адміністратори висували перед землемірами, вимагали виваженої кадрової політики. Нагадаємо, що для обіймання посади кандидат повинен був мати теоретичні та практичні навички, що робило підбір кадрів надзвичайно відповідальним. Аналіз персонального складу корпусу губернського та повітових землемірів здійснено згідно з офіційним виданням¹² за відповідні роки.

⁵ Держархів Житомирської обл. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 304. Арк. 6.

⁶ Там само. Оп. 1 (дод.). Спр. 7. Арк. 2.

⁷ Там само. Оп. 1. Спр. 365. Арк. 1 зв.

⁸ Там само. Арк. 11.

⁹ Там само. Оп. 1 (дод.). Спр. 54. Арк. 3, 44.

¹⁰ Там само. Арк. 39.

¹¹ Там само. Спр. 34. Арк. 54.

¹² Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от Рождества Христова: 1802 г. — С. 264; 1803 г. — С. 300; 1804 г. — С. 41; Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова: В 2 ч. Ч. 2, содержащая в себе роспись чиновным особам, в губерниях обретающимся: 1805 г. —

Перед губернським землеміром відразу ж після утворення Волинської губернії постало завдання організації топографічного розмежування з Австрією зі встановленням прикордонних стовпів, визначення меж губернії, поділів на повіти тощо. Першим губернським землеміром став Арсен'єв, але вже 27 травня 1797 р. призначено колишнього асесора Брацлавської казенної палати (після ліквідації однойменної губернії) титулярного радника Василя Яковича Кудрявцова¹³. Перебував він на цій посаді до 1823 р., і спочатку отримав чин колезького асесора (1804 р.), відтак надвірного радника (1808 р.) й завершив кар'єру колезьким радником (6-го класу), кавалером орденів Св. Володимира 4-го та Св. Анни 3-го ступенів [35, С. 412]. Йому вдалося «передати» посаду своєму синові Андрію, який 1818 р. розпочав статську службу одразу кременецьким землеміром і колезьким реєстратором та 1826 р. був призначений на посаду (отримував почергово чини, 1828 р. — титулярного радника). Востаннє фіксується на посаді губернського землеміра в 1843 р. у чині надвірного радника [36, С. 255].

Аналіз кадрового складу корпусу повітових землемірів Волинської губернії з 1807 до 1834 рр.¹⁴, тобто впродовж періоду так званої політики компромісу (до 1831 р.), дозволяє дійти деяких висновків.

• Корпус чиновників відзначався стабільністю: за період 1807—1834 рр. на посадах перебували 37 осіб. Вісімнадцять років були зазначені вакансії й тому кожен землемір виконував обов'язки у середньому 8,3 роки. Насправді це великий термін, адже на виборно-призначуваній посаді повітового справника це було 2,3 роки [34, С. 17], на призначуваній городничого — 3,3 роки в одному місті, а враховуючи ротатії — 4,6 років [37, С. 41]. Своєрідним «рекордсменом» став старокостянтинівський землемір Алоїзій Корево, який фіксується впродовж 1807—1843 рр., від губернського реєстратора він дослужився до титулярного радника [36, С. 260].

• Вершиною кар'єри повітового землеміра був чин 9-го класу — титулярний радник. Із 37 чиновників його мали всього 6 осіб (16%), при цьому 3 прийшли у цьому чині й лише так само 3 отримали під час перебування на посаді (8%). Насправді, питання з чинами видається складним. Частина, очевидно випускники

С. 320; 1806 г. — С. 464; 1807 г. — С. 486—495; 1808 г. — С. 475—486; 1809 г. — С. 447—458; 1810 г. — С. 461—472; 1811 г. — С. 469—480; 1812 г. — С. 486—499; 1813 г. — С. 484—498; 1814 г. — С. 498—512; 1815 г. — С. 486—500; 1816 г. — С. 494—506; 1817 г. [відсутній том]; 1818 г. — С. 514—525; 1819 г. — С. 519—528; 1820 г. — С. 529—543; 1821 г. — С. 528—543; 1822 г. — С. 392—401; 1823 г. — С. 412—422; 1824 г. — С. 426—436; 1825 г. — С. 439—449; 1826 г. — С. 457—467; 1827 г. — С. 470—481; 1828 г. — С. 476—487; 1829 г. — С. 500—511; 1830 г. — С. 376—385; 1831 г. — С. 382—391; 1832 г. — С. 387—396; Месяцеслов и общий штат Российской империи: 1833 г. — С. 389—397; 1834 г. — С. 400—409.

¹³ Держархів Житомирської обл. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1—3.

¹⁴ Інформація про повітових землемірів з'явилася в «Месяцеслове...» з 1807 р. Вибір верхньої межі обумовлений прагненням зрозуміти, чи відбулися зміни після Листопадового повстання 1830—1831 рр.

школи землемірів або особи, які навчалися в повітового землеміра¹⁵, розпочинали службу без класного чину. Таких було 19, що становило 51 %. І. Горлов, попервах ковельський, згодом володимир-волинський землемір, спочатку сім років перебував без чину, після отримання губернського секретаря (12-го класу) ще вісім років служив. Острозький землемір А. Потоцький 1830 р. здобув перший класний чин — колезького реєстратора після семи років служби. Новоград-волинський землемір Л. Бруцький упродовж 1819—1840 рр. узагалі не мав класного чину. А щодо житомирського землеміра в 1829—1830 рр. Й. Котанського замість чину зазначено просто «дворянин».

• Жоден повітовий землемір не мав відношення до військової служби — не зафіксовано відповідних звань, лише статські. Частина згаданих мали прізвища німецького походження (Федотов, Бєлий, Нєстеров, Курбанов, Захаров), інші — навпаки (Потоцький, Балінський, Вєржбицький). Ураховуючи тривалість перебування на посадах, очевидно, що для представників локальної еліти це була прийнятна кар'єра.

• Ситуація з кадровим складом корпусу повітових землемірів після Листопадового повстання практично не змінилася, що було ознакою лояльності до влади. В 1832 р. з Рівненського повіту до Житомирського (де два роки була вакансія), переведено колезького реєстратора В. Балінського, а на його місце призначено В. Вєржбицького. До Овруцького повіту замість губернського секретаря Й. Шварца, який перебував на посаді з 1816 р., призначено І. Бернатовича.

Отже імперська влада, зацікавлена у професіоналізмі корпусу землемірів, провадила доволі виважену кадрову політику. За умови належного виконання покладених обов'язків чиновники перебували на посадах десятки років. Головну роль у підборі кадрів упродовж 26 років відігравав губернський землемір В. Кудрявцов. Про «особливий характер» стосунків цього чиновника з владою свідчить уже згаданий вище факт передачі посади власному синові, який обіймав її наступні 17 років. Повітові землеміри, за умови успішної роботи, отримували чергові чини, що давало можливість місцевій шляхті «вмонтуватися» до нової держави, ставши частиною нової імперської еліти. Прийнятною видавалася кар'єра і для приїжджих чиновників. Проте лише окремі представники зуміли досягти вершини — чину титулярного радника. Частина землемірів розпочинала службу без класного чину, лише за 6—7 років отримуючи колезького реєстратора. Посада повітового землеміра не була продовженням військової кар'єри, передусім через відсутність достатнього грошового забезпечення та можливості продовжити блискучу кар'єру, як у випадку з городничими / поліцеймейстерами. Натомість претенденти здобували практичні навички під керівництвом землеміра або навчалися у Волинському ліцеї. Після придушення Листопадового повстання корпус повітових землемірів не зазнав суттєвих змін, що можна оцінювати як задоволення своїм статусом.

¹⁵ У 1834 і 1835 рр. навчання у землеміра завершувалося відповідним свідоцтвом про набуття практичних навичок (див.: [16, С. 278].

Діяльність землемірів у Волинській губернії

Волинські землеміри демонстрували достатній професійний рівень, що відобразалося на термінах перебування на посадах. Як і в інших губерніях більшість претензій була викликана порушенням службової дисципліни: повільністю у виконанні завдань, ухилянні від звітувань, невчасному надсиланні відомостей, інколи з помилками. Нечисленні випадки крайньої некомпетентності завершувалися звільненням (у Волинській губернії жоден повітовий землемір не перебував на посаді 1 рік, лише двоє — 2 роки). Кадрова «ощадливість» пояснюється тим, що підготовка професійного землеміра полягала не тільки у закінченні курсів наук, а й у практичних уміннях, для вдосконалення яких землемірові після закінчення навчання потрібно було ще два або три роки¹⁶. Так, наприклад, у справі про складання карти маєтків шляхтича Нововейського влада мусила розбиратися зі взаємними звинуваченнями: землеміра Колесова — проти поляка-землевласника про завдані йому побої¹⁷, а також повіреного Станіслава Борцького — проти землеміра про образи та навмисне затягування роботи¹⁸. Достеменно невідомо, чим завершилася справа, але влада продемонструвала неабияку гнучкість, щоб, з одного боку, не налаштувати проти себе шляхту, а з іншого — зберегти цінні кадри.

На губерньського землеміра влада поклала великі сподівання, оскільки держава швидкими темпами взялася «освоювати» приєднані території, складати статистико-економічні відомості, карти тощо. При цьому не проводилося генеральне межування, як це було на півдні України, — лише картографування й нанесення на плани. Цінними для економіки Російської імперії були ліси, тож їх, аби не допустити самовільного вирубування, прагнули швидко облікувати, залучаючи до цього землемірів¹⁹. Роботу фахівців неабияк ускладнювали ландшафтні умови, розмитість ґрунтів (навіть у травні)²⁰. Про складність реалізації цього завдання свідчило й те, що черговий наказ губерньському землеміру про встановлення кордонів вийшов 16 вересня 1821 р.²¹ Верховна влада вимагала визначити межі Старокостянтинівського, Кременецького, Дубенського, Володимир-Волинського повітів, суміжних з Австрійською імперією, і скласти план річки Буг. Останнє було неможливо зробити без остаточного з'ясування меж Володимир-Волинського повіту з австрійською територією та потребувало узгодженості дій представників різних держав. Урешті місцева адміністрація наказала прикордонним підкоморським і нижнім земським судам відправити своїх членів у розпорядження землемірів Корева, Мондзолевського та Лотоцького для складання мап²².

¹⁶ Держархів Житомирської обл. Ф. 263. Оп. 1 (доп.). Спр. 34. Арк. 38 зв.

¹⁷ Там само. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 3 зв.

¹⁸ Там само. Спр. 117. Арк. 3.

¹⁹ Там само. Оп. 1 (доп.). Спр. 13. Арк. 2.

²⁰ Там само. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 60 зв.

²¹ Там само. Оп. 1 (доп.). Спр. 40.

²² Там само. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 9—11 зв.

Визначення остаточних меж повітів і губерній було непростим процесом. Для зручності управління маєтками, участі у дворянських зібраннях та виборах локальна еліта просила про «переведення» окремих прикордонних маєтків з одного повіту до іншого. Місцеві адміністратори йшли назустріч, демонструючи бажання співпрацювати²³. Так, щодо «переведення» сіл Яблунівка, Синигів, Рилівка, Гута, Бронники із Заславського до Новоград-Волинського повіту звернувся Яблоновський²⁴. На прохання Ю. Грюя село Турія, власність його дружини, було залишено у Кременецькому повіті, хоча за картами воно вже перебувало в Дубенському²⁵. Ані губернський, ані тим більше повітові землеміри не були вповноважені ухвалювати подібні рішення, але саме вони, як свідчать архівні документи, переносили відповідні зміни на мапи²⁶.

На складнощах взаємодії зі шляхтою при складанні планів і розмежуванні ключів²⁷ та юридики²⁸ в Острозі акцентував увагу губернський землемір В. Кудрявцов у рапорті до губернського правління від 2 травня 1804 р.²⁹ Так, повітовий землемір Банковський був відкомандирований для зняття на план юридики в м. Острог, а також у с. Новородчиця. Якщо з юридикою йому вдалося впоратися відносно швидко, то складання плану села затягувалося через саботаж із боку місцевого судді Глембоцького. Генерал Карвицький та поміщик Михайловський не допустили його до розмежування суміжних маєтків, про що землемір повідомив люстраційній комісії. Особлива увага відводилася складанню планів казенних і старостинських маєтків для казенної палати, що вимагалось від губернського землеміра розпорядженням 11 лютого 1798 р.³⁰ Окрім цього, повітові землеміри складали на вимогу плани міст і вигонів при них, розподіляли на частини великі дороги³¹.

Влада вимагала від землемірів найскорішого складання відомостей про відстані між містами та поселеннями в милях і верстах³². Такої інформації потребували різні установи, а губернському землемірові надходили запити навіть з інших губерній. Київська провіантська комісія прагнула дізнатися відстані між містами для визначення вартості перевезення провіанту при забезпеченні військ³³. Волинська поштова контора звернулася по інформацію щодо відстані між поштовими

²³ Там само. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1—5.

²⁴ Там само. Оп. 1 (дод.). Спр. 55. Арк. 17.

²⁵ Там само. Арк. 13.

²⁶ Там само. Арк. 3, 5.

²⁷ Ключ — велика земельна власність, що включала декілька маєтків.

²⁸ Юридика (від лат. *iuridicus* — правовий) — у широкому значенні володіння шляхти, дучівництва, виведені з фінансового й адміністративно-правового підпорядкування місцевої влади, зі власними адміністрацією та судочинством (див. докл.: [38, С. 703]).

²⁹ Держархів Житомирської обл. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 3 зв.

³⁰ Там само. Спр. 30. Арк. 18—18 зв.

³¹ Там само. Спр. 305. Арк. 8—8 зв.; 9—9 зв.; 15—15 зв.

³² Там само. Спр. 56. Арк. 5—5 зв.

³³ Там само. Спр. 3. Арк. 1—10.

станціями, щоб визначити кількість коней, які мали бути на них³⁴. Від землемірів також вимагалися дані про чисельність та демографічну структуру населення. Волинська лікарська управа для формування мережі установ отримала, зокрема, від губернського землеміра такі відомості по повітах³⁵.

Не завжди владні установи могли знайти спільну мову, що призводило до тривалого листування. Для складання земських повинностей і табелів за 1814—1816 рр. у Житомирі, Овручі й Острозі було створено спеціальні комісії. Житомирська просила надати відомості про кількість мостів, гатей, переправ, перевозів на поштових дорогах і трактах, на якій відстані від міста вони знаходяться тощо. Губернський землемір відправив відомості про загальне число, добросовісно виписавши кількість мостів, гатей, гребель, але така інформація не задовольнила установу, оскільки неможливо було скласти табелі розподілу земських повинностей³⁶. Аргументи Кудрявцова про складність і тривалість такої роботи було відкинуто, комісія подала скаргу до Волинського губернського правління про «затягування» та «недбалість». Урешті потрібні дані у вигляді великих таблиць отримали всі три комісії³⁷.

Про обсяги листування свідчить той факт, що з канцелярії волинського губернського землеміра щорічно відправлялося у середньому понад 150 вихідних документів до різних державних установ: більше у квітні — травні (18—24)³⁸, менше восени та взимку³⁹, коли робота зосереджувалася в губернській креслярні.

Одним зі специфічних завдань землемірів було встановлення 50-верстної відстані від кордону, де євреям заборонялося проживати та займатися шинкарством. Це викликало незадоволення поміщиків-поляків, котрі втрачали прибутки від цих їхніх занять. У 1818 р. розпочалося резонансне провадження за позовом землевласників Міловського, Жабокрицького, Слевінського, Фелонського, Грохольського й Подгородецького, які оскаржували виявлене у ході ревізії сенатора Ф. Сіверса порушення щодо проживання євреїв ближче згаданої відстані до австрійського кордону⁴⁰. За розпорядженням Волинського губернського правління дубенський повітовий маршал спільно із землеміром визначали відповідну межу. Останній у деталізованих звітах керівництву скаржився, що здійснити точні виміри було складно через непрохідні ліси й болота, до того ж неабияк перешкождали роботі травневі дощі та грози⁴¹. Врешті

³⁴ Там само. Спр. 66. Арк. 21 зв.

³⁵ Там само. Спр. 56. Арк. 10 зв.; Спр. 66. Арк. 1.

³⁶ Там само. Спр. 387. Арк. 1—5 зв.

³⁷ Там само. Арк. 17—19 зв.

³⁸ Там само. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 31—73.

³⁹ Там само. Спр. 66. Арк. 1—20.

⁴⁰ Сенатор Ф. Сіверс був відправлений верховною владою для з'ясування правомірності скарг на губернатора М. Комбурля. У ході детальної ревізії виявлено різні упущення по службі, а також зроблено відповідні висновки про діяльність усіх губернських установ (див. докл.: [39, С. 69—70]).

⁴¹ Держархів Житомирської обл. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 419. Арк. 12—19 зв.

висновок було зроблено не на користь позивачів і доведено, що поселення⁴² справді розташовувалися на ближчій, ніж дозволяла влада, відстані до кордону. У справі також указується, що поміщики неодноразово намагалися підкупити землемірів, а місцеві чиновники «не помічали» подібних порушень.

Складним виявився процес межкування церковних земель. У поліетнічному та поліконфесійному регіоні верховна влада розглядала православне духівництво як свою опору. Відразу розпочалося швидке відновлення церковно-адміністративної структури православної церкви з наступом на унійну [40, С. 14]. Для з'ясування стану справ сенатським указом 4 лютого 1815 р. від Волинської духовної консисторії вимагалися детальні відомості про землеволодіння церков. За наявності спірних земель наказувалося для вирішення питань відряджати повітових землемірів⁴³. 27 листопада 1817 р. врегулювання проблеми було продовжено: сенатським указом у Волинській губернії створювалися спеціальні комісії з делегатів від місцевих жителів і від духівництва, які спільно з землемірами повинні були розмежовувати орні землі, сінокоси та інші угіддя. При виникненні непорозумінь до розгляду залучали волинського єпископа Стефана, губернатора й губернського маршала [41, С. 894].

Процес межкування церковних земель був тривалим і супроводжувався численними судовими розглядами. Для їх забезпечення повітові суди потребували відповідних картосхем, що забезпечувалося повітовими землемірами за розпорядженням губернського⁴⁴. Навіть за відсутності конфліктів, як це було в Острозькому ключі, де полюбовно врегульовано межі п'яти церков, землеміри укладали реєстр церковних земель, їх план та опис і відправляли відомості до Волинської духовної консисторії й губернського правління⁴⁵. Нерідко такі завдання були тривалими та могли перериватися іншими терміновими викликами⁴⁶. Плани виконувалися на доволі високому рівні, мали умовні позначення, в додатках розшифровувалися масштаби і скорочення, землеміри їх підписували із зазначенням дати складання⁴⁷.

Найскладнішим і найбільшим за обсягом виконаних робіт був проєкт складання статистичної карти Волинської губернії. На думку Ю. Коник, такі амбітні задуми здійснювалися задля демонстрації верхівній владі успішності правління місцевих адміністраторів [1, С. 80]. Першим, хто здійснив спробу його реалізувати, став волинський губернатор М. Комбурлей (1806—1815 рр.), котрий користувався великим кредитом довіри як центру, так і місцевих установ [39, С. 66]. Створення статистичного опису вимагало взаємодії судів, справників, повітових землемірів, які надсилали до канцелярії губернського землеміра відо-

⁴² Несвищ — 30/45 верст від кордону, Коршов — 30/45, Білосток — 30, Воютин — 30, Подбердове — 30, Одерад — 30, Чать — 35, Городок — 25/30, Парк — 25/35.

⁴³ Держархів Житомирської обл. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 398. Арк. 1—4.

⁴⁴ Там само. Арк. 5—8 зв.

⁴⁵ Там само. Арк. 19—19 зв.

⁴⁶ Там само. Арк. 44—44 зв.

⁴⁷ Там само. Арк. 54 зв. — 57.

мости. Проте обробка та структурування інформації по повітах зіштовхнулися зі скаргами судових установ і справників щодо неможливості її вчасно підготувати та відправити⁴⁸. Можна лише здогадуватись, який опір чинили поміщики-поляки, а нижні земські суди і справники формально відписувалися про неабияку складність реалізації поставлених завдань. Не виключено, що за іншого губернатора це спрацювало б, але М. Комбурлей сприйняв справу особистим дорученням, тож повідомлялося про стягнення в разі невиконання завдань⁴⁹. Справу статистичного опису все ж так і не вдалося довести до логічного завершення через слідство над губернатором, тож праця містила інформацію про сім повітів та про два міста (Рівне, Радзивилів).

* * *

Служба землемірів пройшла значну еволюцію: від чиновників, які здійснювали межування до остаточного підпорядкування губернаторові та губернському правлінню. У своїй діяльності землеміри користувалися катерининськими інструкціями 1766 р., які вдосконалювалися, уточнювалися та доповнювалися. Корпус землемірів виконував важливі завдання: впорядковував державний земельний облік, проводив розмежування володінь власників, складав карти, якими користувалися різні установи, брав участь у судових засіданнях тощо. Розвиток служби землемірів мав позитивний вплив на імперське картографування, сприяючи широкому використанню атласів.

Діяльність землемірів Волинської губернії регламентувалась як загальними, так і спеціальними нормативно-правовими актами. Серед найскладніших завдань було встановлення точних кордонів з Австрійською імперією та Царством Польським, розмежування губерній і повітів. Відомостей із канцелярії губернського землеміра потребували інші губернські установи, в тому числі спеціально створені. Розмаїття форм землеволодіння на приєднаних територіях, проживання єврейського етносу, межування церковних володінь ускладнювали завдання землемірів. Проте, на відміну від внутрішніх губерній, повітові землеміри не здійснювали розмежування приватних маєтків, натомість згідно з політикою співробітництва з місцевими елітами цю функцію було покладено на відновлені підкоморські суди (1797—1832 рр.), на Поділлі з 1814 р. було створено межову систему. Складання планів і карт виступало незмінним інструментом контролю та інтегрування, тому вже 1814 р. відбулася спроба створення першої повної статистичної мапи Волинської губернії. І хоч цю справу до кінця так і не було доведено, виконання подібного завдання свідчило про бажання адміністрації володіти найповнішою інформацією для розбудови державної стратегії.

Здійснюючи кадрову політику, влада відійшла від призначення землемірами військовиків, зосередившись на підготовці професійних чиновників, котрі здобували на практиці необхідні вміння, а згодом почала готувати ква-

⁴⁸ Там само. Спр. 312. Арк. 1, 13—18.

⁴⁹ Там само. Арк. 2.

ліфіковані кадри. Волинська школа землемірів, що стала єдиним межовим навчальним закладом в українських губерніях Російської імперії, мала забезпечити зростаючу потребу у професійних спеціалістах, особливо на теренах колишньої Речі Посполитої, де належне виконання обов'язків вимагало знання в тому числі польської мови й місцевої специфіки. Окрім навчання у школі претенденти на посаду набували практичних знань під керівництвом досвідчених землемірів. Кар'єра землеміра виявлялася прийнятною для представників місцевої шляхти, які таким чином включалися до імперської еліти, та для переведених з інших губерній чиновників. Зміни в політиці центру в регіоні, що мало наслідком припинення співробітництва з локальними елітами, не відобразилося на корпусі землемірів, представники якого продовжували виконувати свої обов'язки.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Konyk, Yu. Skladannia heneralnykh kart i planiv yak napriamok diialnosti hubernskoi mezhovoi sluzhby Pivdnia Ukrainy v ostannii tretyni XVIII — pershii tretyni XIX st. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2011. 3: 74-94 [in Ukrainian].
[Коник Ю. Складання генеральних карт і планів як напрямок діяльності губернської межової служби Півдня України в останній третині XVIII — першій третині XIX ст. *Український історичний журнал*. 2011. № 3. С. 74—94].
2. German, I.E. Istorii mezheвого zakonodatelstva ot Ulozheniia do generalnogo mezhevaniia (1649—1765). Moscow, 1893 [in Russian].
[Герман И.Е. История межевого законодательства от Уложения до генерального межевания (1649—1765). Москва, 1893. 381 с.].
3. Rudin, S.D. Mezhevoe zakonodatelstvo i deiatelnost mezhevoi chasti v Rossii za 150 let. 19 sentiabria 1765 g. — 1915 g. Petrograd, 1915 [in Russian].
[Рудин С.Д. Межевое законодательство и деятельность межевой части в России за 150 лет. 19 сентября 1765 г. — 1915 г. Петроград, 1915. 547 с.].
4. Malinovskii, F.L. Istoricheskii vzgliad na mezhevanie v Rossii do 1765 g. St. Petersburg, 1844 [in Russian].
[Малиновский Ф.Л. Исторический взгляд на межевание в России до 1765 г. Санкт-Петербург, 1844. 168 с.].
5. Nekrasov, F.G. Mezhevanie zemel v Rossii (Mezhevye zakony): Konspekt. Moscow, 1915 [in Russian].
[Некрасов Ф.Г. Межевание земель в России (Межевые законы): Конспект. Москва, 1915. 141 с.].
6. Kavelin, S.P. Mezhevanie i zemleustroistvo: Teoreticheskoe i prakticheskoe rukovodstvo. Moscow, 1914 [in Russian].
[Кавелин С.П. Межевание и землеустройство: Теоретическое и практическое руководство. Москва, 1914. 339 с.].
7. Halkovych, V.H. Kartohrafichni dzhherela ta yikh zastosuvannia dlia vyvchennia istorii Ukrainy XVIII st. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1971. 9: 138-145 [in Ukrainian].
[Галкович В.Г. Картографічні джерела та їх застосування для вивчення історії України XVIII ст. *Український історичний журнал*. 1971. № 9. С. 138—145].
8. Goldenberg, L.A. Razvitie otechestvennoi istoricheskoi kartografii. *Voprosy istorii*. 1974. 7: 33-48 [in Russian].

- [Гольденберг Л.А. Развитие отечественной исторической картографии. *Вопросы истории*. 1974. № 7. С. 33—48].
9. Копук, Ю. Evoliutsiia hubernskykh mezhovykh ustanov pivdnia Ukrainy ostannoï tretyny XVIII st. — pershoï tretyny XIX st.: vid Novorosiiskoi mezhovoi ekspeditsii do Khersonskoi hubernskoi kresliarni. *Pivdennyi arkhiv. Ser.: Istorychni nauky*. 2009. 30: 77-85 [in Ukrainian].
[Коник Ю. Еволюція губернських межових установ півдня України останньої третини XVIII ст. — першої третини XIX ст.: від Новоросійської межової експедиції до Херсонської губернської креслярні. *Південний архів. Сер.: Історичні науки*. 2009. Вип. 30. С. 77—85].
10. Копук, Ю. Osvitnii riven pratsivnykiv hubernskoi mezhovoi sluzhby pivdnia Ukrainy u 1760—1830-kh rr. *Istorychni arkhiv: Naukovi studii*. Mykolaiv: ChDU im. Petra Mohyly, 2011. Vyp. 7: 28-32 [in Ukrainian].
[Коник Ю. Освітній рівень працівників губернської межової служби півдня України у 1760—1830-х рр. *Історичний архів: Наукові студії*. Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. Вип. 7. С. 28—32].
11. Stepanova, L.G. Deiatel'nost zemlemerov na zemle Chernomorskogo kazachego voiska v kontse XVIII v. *Istoricheskii zhurnal: Nauchnye issledovaniia*. 2019. 6: 77-87 [in Russian].
[Степанова Л.Г. Деятельность землемеров на земле Черноморского казачьего войска в конце XVIII в. *Исторический журнал: Научные исследования*. 2019. № 6. С. 77—87].
12. Akmanov, A.I. Pervyi opyt organizatsii massovykh zemelnykh izmerenii Orenburgskoi gubernii v kontse XVIII v.: kadrovoe i materialnoe obespechenie Generalnogo mezhevaniia. *Rus, Rossiia. Srednevekove i Novoe vremia*. 2013. 3: 394-399 [in Russian].
[Акманов А.И. Первый опыт организации массовых земельных измерений Оренбургской губернии в конце XVIII в.: кадровое и материальное обеспечение Генерального межевания. *Русь, Россия. Средневековье и Новое время*. 2013. № 3. С. 394—399].
13. Kationov, O.N. Kartograficheskie raboty zemlemerov v Iakutii v XVIII—XIX vv. *Geo-Sibir*. 2008. 2: 265-271 [in Russian].
[Катионов О.Н. Картографические работы землемеров в Якутии в XVIII—XIX вв. *Гео-Сибирь*. 2008. № 2. С. 265—271].
14. Kashaeva, Iu.A. Raporty kak istochnik izucheniia gosudarstvennoi sluzhby uездnykh zemlemerov pervoi poloviny XIX v. (po materialam Permskoi gubernii). *Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i iuridicheskie nauki, kulturologiia i iskusstvovedenie: Voprosy teorii i praktiki*. 2013. 3-1: 81-83 [in Russian].
[Кашаева Ю.А. Рапорты как источник изучения государственной службы уездных землемеров первой половины XIX в. (по материалам Пермской губернии). *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение: Вопросы теории и практики*. 2013. № 3-1. С. 81—83].
15. Ivanov, K. Rol voennykh topografov v kolonizatsii russkogo Turkestana. *Ab Imperio*. 2020. 1: 91-129 [in Russian].
[Иванов К. Роль военных топографов в колонизации «русского Туркестана». *Ab Imperio*. 2020. № 1. С. 91—129].
16. Shevchuk, A.V. Sudova vlada v zhytti suspilstva Pravoberezhnoi Ukrainy (kinets XVIII — persha tretyna XIX st.). Zhytomyr, 2022 [in Ukrainian].
[Шевчук А.В. Судова влада в житті суспільства Правобережної України (кінець XVIII — перша третина XIX ст.). Житомир, 2022. 580 с.].

17. Petrova, I.V. Opysovo-statystychni dzherela z istorii Ukrainy ostannoï chverti XVIII — pershoï polovyny XIX st.: Doct. diss. of the hist. s. Zaporizhzhia, 2020 [in Ukrainian]. [Петрова І.В. Описово-статистичні джерела з історії України останньої чверті XVIII — першої половини XIX ст.: Дис. ... д-ра іст. наук. Запоріжжя, 2020. 651 с.].
18. Petrova, I.V. Istoriiia provedennia topografichnykh ziomok ta trianhuliatsiinykh robit u Podilskii, Kyivskii ta Volynskii huberniiah (persha polovyna XIX st.). *Humanitarnyi zhurnal*. 2013. 3: 11-19 [in Ukrainian]. [Петрова І.В. Історія проведення топографічних зйомок та триангуляційних робіт у Подільській, Київській та Волинській губерніях (перша половина XIX ст.). *Гуманітарний журнал*. 2013. № 3. С. 11—19].
19. Petrovskiy-Shtern, Y. Shtetl: zolota doba yevreiskoho mistechka. Kyiv: Krytyka, 2019 [in Ukrainian]. [Петровський-Штерн Й. Штетл: золота доба єврейського містечка. Пер. з англ. Я. Стріхи. Київ: Критика, 2019. 394 с.].
20. Shandra, V., Arkusha, O. Ukraina v XIX st.: liudnist ta imperii. Kyiv: Akadempriodyka. 2022. <https://doi.org/10.15407/akadempriodyka.461.436> [in Ukrainian]. [Шандра В., Аркуша О. Україна в XIX ст.: людиність та імперії. Київ: Академперіодика. 2022. 436 с. <https://doi.org/10.15407/akadempriodyka.461.436>].
21. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoj imperii. Izd. 1-e. T. XVII. St. Petersburg, 1830 [in Russian]. [Полное собрание законов Российской империи. Изд. 1-е. Т. XVII. Санкт-Петербург, 1830].
22. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoj imperii. Izd. 1-e. T. XVIII. St. Petersburg, 1830 [in Russian]. [Полное собрание законов Российской империи. Изд. 1-е. Т. XVIII. Санкт-Петербург, 1830].
23. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoj imperii. Izd. 1-e. T. XX. St. Petersburg, 1830 [in Russian]. [Полное собрание законов Российской империи. Изд. 1-е. Т. XX. Санкт-Петербург, 1830].
24. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoj imperii. Izd. 1-e. T. XLIV. St. Petersburg, 1830 [in Russian]. [Полное собрание законов Российской империи. Изд. 1-е. Т. XLIV. Санкт-Петербург, 1830].
25. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoj imperii. Izd. 2-e. T. III. St. Petersburg, 1830 [in Russian]. [Полное собрание законов Российской империи. Изд. 2-е. Т. III. Санкт-Петербург, 1830].
26. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoj imperii. Izd. 1-e. T. XXV. St. Petersburg, 1830 [in Russian]. [Полное собрание законов Российской империи. Изд. 1-е. Т. XXV. Санкт-Петербург, 1830].
27. Shevchuk, A.V. Sudove vregulivannia pozemelnykh vidnosyn u Pravoberezhnii Ukraini (1797—1840 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2020. 4: 29-45 <https://doi.org/10.15407/uhj2020.04.029> [in Ukrainian]. [Шевчук А. Судове врегулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1797—1840 рр.). *Український історичний журнал*. 2020. № 4. С. 29—45. <https://doi.org/10.15407/uhj2020.04.029>].
28. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoj imperii. Izd. 1-e. T. XXIX. St. Petersburg, 1830 [in Russian].

- [Полное собрание законов Российской империи. Изд. 1-е. Т. XXIX. Санкт-Петербург, 1830].
29. Karlina, O.M. Volynska himnaziia (Kremenetskyi litsi) pershoi tretyny XIX st. yak zarodok maibutnoho universytetu. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu*. Ser. «Istoriia». 2021. 1(44): 18-25 [in Ukrainian].
[Карліна О.М. Волинська гімназія (Кременецький лицей) першої третини XIX ст. як зародок майбутнього університету. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія «Історія». 2021. Вип. 1(44). С. 18—25].
30. Stoletie Kievskoi pervoi gimnazii 1809—1811—1911 gg. T. 1: Imennye spiski i biografi dolzhnostnykh lits i vospitannikov gimnazii. Kiev: Tipografiia S.V. Kulzhenko, 1911 [in Russian].
[Столетие Киевской первой гимназии (1809—1811—1911 гг.). Т. 1: Именные списки и биографии должностных лиц и воспитанников гимназии. Киев: Типография С.В. Кульженко. 1911. 548 с.].
31. Shmyt, A. Kremenetskyi litsei yak zrazok prosvitnytskoi modeli shkoly na terytorii Ukrainy u pershii polovyni XIX st. Kremenets, 2012 [in Ukrainian].
[Шмит А. Кременецький лицей як зразок просвітницької моделі школи на території України у першій половині XIX ст. Пер. з пол. М. Стронського. Кременець, 2012. 235 с.].
32. Shevchuk, A.V. Podilskyi hubernskiy apeliatsiynyi normalnyi sud (1818—1840): zasnuvannia, kadrovyy sklad i sotsialnyi portret. *Eminak: Naukovyi shchokvartalnyk*. 2019. 2: 43-55. [https://doi.org/10.33782/eminak2019.2\(26\).290](https://doi.org/10.33782/eminak2019.2(26).290) [in Ukrainian].
[Шевчук А. Подільський губернський апеляційний нормальний суд (1818—1840): заснування, кадровий склад і соціальний портрет. Емінак: Науковий щоквартальник. 2019. Вип. 2. С. 43—55].
33. Markevych, O. Derzhavna sluzhba u Volynskii hubernii u spohadakh ta otsyntsi sushchasnykh (kinets 18th — persha polovyna 19th st.). *Eminak: Naukovyi shchokvartalnyk*. 2020. 2 (30): 45-55. [https://doi.org/10.33782/eminak2020.2\(30\).405](https://doi.org/10.33782/eminak2020.2(30).405) [in Ukrainian].
[Маркевич О. Державна служба у Волинській губернії у спогадах та оцінці сучасників (кінець XVIII — перша половина XIX ст.). *Емінак: Науковий щоквартальник*. 2020. Вип. 2 (30). С. 45—55].
34. Shevchuk, A.V., Markevych, O.V. Spravnyk u systemi upravlinnia Volynskoiu huberniieiu (kinets XVIII — 1860-ti rr.). *Eminak: Naukovyi shchokvartalnyk*. 2022. 3: 9-25. [https://doi.org/10.33782/eminak2022.3\(39\).588](https://doi.org/10.33782/eminak2022.3(39).588) [in Ukrainian].
[Шевчук А.В., Маркевич О.В. Справник у системі управління Волинською губернією (кінець XVIII — 1860-ті рр.). *Емінак: Науковий щоквартальник*. 2022. Вип. 3. С. 9—25].
35. Mesiatseslov s rospisiu chinovnykh osob ili obshchii shtat Rossiiskoi imperii na leto ot Rozhdestva Khristova: V 2 ch. Ch. 2, sodержashchaia v sebe rospis chinovnym osobam, v guberniiaakh obretaiushchimsia. 1823 [in Russian].
[Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова: В 2 ч. Ч. 2, содержащая в себе роспись чиновным особам, в губерниях обретающимся. 1823].
36. Adres-kalendar ili obshchii shtat Rossiiskoi imperii na 1843 g. V 2 ch. Ch. 2 [in Russian].
[Адрес-календарь или общий штат Российской империи на 1843 г.: В 2 ч. Ч. 2].
37. Shevchuk, A.V., Markevych, O.V. Instytut horodnychoho / politsmeistera v systemi upravlinnia Rosiiskoi imperii kintsia 18th — 60th rr. 19th st. (na materialakh Volynskoi hubernii). *Eminak: Naukovyi shchokvartalnyk*. 2023. 3: 29-51 [https://doi.org/10.33782/eminak2023.3\(43\).657](https://doi.org/10.33782/eminak2023.3(43).657) [in Ukrainian].

- [Шевчук А.В., Маркевич О.В. Інститут городничого / поліцмейстера в системі управління Російської імперії кін. XVIII — 60-х рр. XIX ст. (на матеріалах Волинської губернії). *Емінак: Науковий щоквартальник*. 2023. Вип. 3. С. 29—50].
38. Feloniuk, A.V. Yurydyku. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*: Т. 10. Kyiv: Naukova dumka, 2013 [in Ukrainian].
[Фелонюк А.В. Юридика. *Енциклопедія історії України*: Т. 10. Київ: Наукова думка, 2013].
39. Markevych, O.V. Fenomen M.I. Komburleia abo khronika pravlinnia volynskoho hubernatora. *Problemy istorii Ukrainy XIX — rochatku XX st.* 2011. XIX: 59-72 [in Ukrainian].
[Маркевич О.В. Феномен М.І. Комбурлея або хроніка правління волинського губернатора. *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* 2011. Вип. XIX. С. 59—72].
40. Voiarchuk, A.V. Pravoslavne dukhovenstvo Volynskoi hubernii: formuvannia, materialne zabezpechennia, hromadska ta dushpastyrska diialnist (Extended abstract of Candidate's thesis). Lutsk, 2019 [in Ukrainian].
[Боярчук А.В. Православне духовенство Волинської губернії: формування, матеріальне забезпечення, громадська та душпастирська діяльність: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Луцьк, 2019. 23 с.].
41. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoj imperii. Izd. 1-e. Т. XXXIV. St. Petersburg, 1830 [in Russian].
[Полное собрание законов Российской империи. Изд. 1-е. Т. XXXIV. Санкт-Петербург, 1830].

Надійшла / Received 25.01.2024

Andrii SHEVCHUK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Professor at the Department of International Relations and Political Management,
Zhytomyr Polytechnic State University (Zhytomyr, Ukraine)
shevchuk.istor@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9023-5214>

Oksana MARKEVYCH

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Docent at the Department of World History,
Zhytomyr Ivan Franko State University (Zhytomyr, Ukraine)

oksanamarkevich@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-0457-8697>

THE SERVICE OF LAND SURVEYOR IN VOLYN PROVINCE AT THE END OF THE EIGHTEENTH — FIRST THIRD OF THE NINETEENTH CENTURIES: ORGANIZATION, STAFFING, ACTIVITIES

The purpose is to study the organization and functioning of the provincial and district surveyors in the late eighteenth century and until the 1830s to analyze their staff and powers, as well as the peculiarities of their activities in Volyn province. **The research methodology** is based on the combination of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special historical (historical-genetic, historical-systemic, historical-typological, prosopographic, institutional) methods with the principles of historicism, systematicity, and scientificity, which allows to focus on the functioning of the institute of surveyors in the context of the imperial policy of finding a compromise with the

local elite of the border region. **The scientific novelty** lies in the study of the service of land surveyors of the Volyn province, which occupied a prominent place in the system of local government. The principles of formation, peculiarities of staffing, and main activities are determined as follows: streamlining state land records, delimitation of owners' possessions, accumulation and constant updating of various kinds of information, drawing up maps and plans, participation in court hearings, etc. **Conclusions.** The service of surveyors went through a significant evolution and was finally formalized under the control of the governor and the provincial board. The activities of the Volyn province's land surveyors were complicated by the diversity of land tenure forms, the presence of the Jewish ethnic group, the boundaries of church properties, and the need to participate in the redistribution of land property in favor of the Russian state. The personnel policy of appointments to positions was peculiar. The authorities launched the training of professional officials, and the Volyn School of Land Surveyors became the only boundary educational institution in the Ukrainian provinces of the Russian Empire, which was to meet the growing need for professional officials, especially in the territories of the former Polish-Lithuanian Commonwealth, where the performance of duties required knowledge of the Polish language and local specifics.

Keywords: *Volyn province, provincial and county surveyors, imperial policy of cooperation with the local gentry, staffing, demand for surveyors' work, administration of surveyors' work.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.02.098>

УДК 821.161.2.09 Шевченко Т.Г.:930.1

Галина КАРПІНЧУК

кандидатка філологічних наук, наукова співробітниця,

відділ рукописних фондів і текстології,

Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (Київ, Україна)

halynakarpinchuk@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-4088-0084>

ІСТОРІЯ АРЕШТУ ШЕВЧЕНКОВИХ ПРИЯТЕЛІВ ВІКТОРА ТА МИХАЙЛА ЗАКРЕВСЬКИХ, СЕРГІЯ ДЕ БАЛЬМЕНА В 1848 р. (до 210-річчя від дня народження Тараса Шевченка)

Мета — дослідити документи про арешт братів Закревських та С. де Бальмена в 1848 р. Досягнення мети передбачає виконання таких **завдань**: окреслити історію вивчення теми взаємин «мочиморд» і Тараса Шевченка; встановити місце зберігання двох слідчих справ поєтових приятелів; проаналізувати документи, в яких ідеться про митця (протоколи допиту заарештованих, опис вилученої шевченкіани); підкреслити значення цих матеріалів у вивченні життя і творчості Т. Шевченка; розкрити розслідування участі в балі, який давала Тетяна Волховська, гусарських офіцерів та наслідки «інциденту» для їхньої кар'єри. Архівні першоджерела розглянуто за допомогою загальнонаукових (аналіз, синтез, опис, узагальнення), історико-літературознавчих, текстологічних, джерелознавчих (історико-генетичний, біографічний, культурно-історичний, порівняльний, евристичний, критичний) **методів**. **Наукова новизна та результати**. Виявлені матеріали поглиблюють біографи Шевченкових приятелів, а саме відомості про народження, освіту, вдачу, військову кар'єру тощо.

Цитування: Карпінчук Г. Історія арешту Шевченкових приятелів Віктора та Михайла Закревських, Сергія де Бальмена в 1848 р. (до 210-річчя від дня народження Тараса Шевченка). *Український історичний журнал*. 2024. № 2 (575). С. 98—113. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.02.098>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

З життєпису М. Закревського стало відомо, що він у складі російської армії брав участь у підкоренні кавказьких народів та, ймовірно, якраз його свідчення Т. Шевченко використав під час написання поеми «Кавказ». Цінність для літературознавства має єдиний відомий на сьогодні лист письменниці Софії Закревської від 10 липня 1848 р., в якому, крім згадок про епідемію холери 1848 р. й замальовок української природи, також описано зовнішність В. Закревського. Його словесний портрет відповідає олівцевому рисунку у виконанні Т. Шевченка, про точність котрого довгий час велися дискусії. Оприлюднюється виконаний на запит III відділення огляд поеми «Тризна», видання якої (1844 р.) вилучили у В. Закревського разом із листами Т. Шевченка. Встановлено, що у третині документів розкривається участь гусарів у балі Т. Волховської в її маєтку Мойсівці. Тодішні події вплинули на висновок про їхню поведінку під час інспекції навесні 1848 р. та призвели до переведення кількох офіцерів-поляків в інші полки. Першоджерела можуть бути використані при підготовці нової академічної біографії Т. Шевченка, при впорядкуванні збірників документів шевченкіани, коментуванні творів тощо.

Ключові слова: Віктор і Михайло Закревські, Сергій де Бальмен, Тарас Шевченко, «мочиморди», офіцери-поляки, біографія, документи.

Національні ідеї, які охопили європейські країни у середині XIX ст. та вилилися в низку революцій 1848 р., не оминули в тому числі й українські землі. Однак поширенню демократичних тенденцій на теренах Російської імперії влада намагалася покласти край з особливим завзяттям і ретельністю.

Через рік після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства 29 травня¹ 1848 р. за підозрою в «політичній неблагонадійності» було заарештовано братів Віктора та Михайла Закревських, а також Сергія де Бальмена. Причиною став тост під час бенкету, влаштованого Тетяною Волховською на честь відбуття гусарського полку. Як відомо, тоді М. Закревський виголосив здравицю на честь Французької республіки, а його брат Віктор вигукнув: «Ура!». Присутній на балі офіцер Владислав Цихонський натомість начебто запропонував підняти келихи за майбутню «українську республіку» [1, С. 47].

Про братів Закревських і де Бальменів, з якими Тарас Шевченко зблизився під час першої подорожі в Україну, їх участь у «товаристві мочимордія» та про події 15 квітня 1848 р. під час балу в Мойсівці Пирятинського повіту Полтавської губернії писали різні дослідники. Розуміння суті цього гуртка і приятелювання Т. Шевченка з «мочимордами» («мочемордами») має свою історію висвітлення в історико-літературознавчих працях. Перші біографи поета М. Чалий та О. Кониський у з'ясуванні питання спиралися на спогади В. Репніної й О. Чужбинського, де йшлося про компанію життєрадісних гульвіс і шанувальників чарки. Як зазначав М. Чалий, княжна намагалася вберегти митця від спілкування з «мочимордами» [2, С. 33]. Натомість О. Кониський пояснював зближення Т. Шевченка з ними як спробу звільнитися від гнітючих вражень після мандрівки Україною та своерідну «втечу» від задухи імперського режиму [3, С. 143]. Прихильно поставився до «мочиморд» М. Драгоманов, зауваживши, що Т. Шевченко почув від них вільних, сміливих європейських думок більше, ніж

¹ Тут і далі дати подано за старим стилем.

від своїх університетських приятелів [4, С. 349—352; 5, С. 125—127]. «Історія вияснила, що генії завше родяться й творять на певному підготовленому ґрунті і в границях певних обставин», — розвинув свої міркування знаний публіцист та політичний мислитель [5, С. 125]. Зі спостереженням про те, що з названим гуртком поета об'єднували не тільки розгульний спосіб життя, а й теми спілкування, погодився В. Щурат. Дослідникові вдалося поглибити джерельне підґрунтя. У статті 1914 р. [1] він залучив невідомі доти мемуари М. Залеського [6], де ширше розповідалося про події в Мойсівці 1848 р., подав імена присутніх на балі офіцерів-поляків, подробиці їхніх розмов. Увага до мойсівського застілля, «мочиморд» і спілкування з ними Т. Шевченка зростає в 1920-х рр., коли з'явилися статті М. Слабченка [7], М. Яворського [8]. Утім нічого нового цим авторам сказати не вдалося. Помітних результатів у вивченні теми досягли історик А. Козаченко й шевченкознавець М. Новицький, чії студії мали документальну основу. Зокрема останній у статті 1928 р. навів невідомий на той момент жартівливий лист до М. Маркевича від 22 січня 1844 р. за підписами Т. Шевченка, «полковника компанійського Корби» (І. Корбе), «генерального старшини Віхтора Мочеморденка» (В. Закревського), «військового есаула Я. Дибайла» (Я. де Бальмена) та відповідь адресата поетові, а також установив імена найближчого кола «мочиморд» [9]. Дослідник, котрий працював над кандидатською дисертацією про поета й товариство та добре знав історію вивчення питання, у статті 1930 р. високо оцінив напрацювання М. Драгоманова, В. Щурата, дійшовши висновку, що зустрічі прихильників «горячительных напитков» [10, С. 145] були одним із «виразних фрагментів побуту тодішнього ліберального українського панства» [9, С. 69], яке цікавилось питаннями політики, літератури, мистецтва.

М. Новицький і А. Козаченко стали першими, хто опрацював та ввів у науковий обіг частину документів, пов'язаних з арештом Шевченкових приятелів у травні 1848 р. Зокрема літературознавець розшукав і вивчив проваджену III відділенням слідчу справу Закревських та де Бальмена, в якій загалом нараховується 81 документ². Із них дослідник оприлюднив тільки власноручну записку Миколи І начальника III відділення О. Орлову від 19 квітня 1848 р. про необхідність заарештувати полтавських поміщиків, уривки допиту В. Закревського від 7 червня, пояснення О. Орлова харківському, полтавському й чернігівському генерал-губернаторові С. Кокошкіну від 10 червня того ж року про причини арешту колишніх офіцерів [10, С. 141—143]. Фахівцям відомий також лист Я. де Бальмена до В. Закревського від 20 липня 1848 р. про збірку віршів Т. Шевченка, переписану в польській транслітерації («*Wirszy T. Szewczenka*»), яку було вилучено в ротмістра під час затримання.

Повнішу хронологію арешту полтавців та подальшого нагляду за ними подав А. Козаченко у статті 1928 р. [11]. В розпорядженні дослідника було листу-

² Оригінал («О пирытинских помещиках двух братьях Михаиале и Викторе Закревских и графе де-Бальмене, навлекших на себя подозрение в неблагонадежности 1848 года») зберігається: Государственный архив Российской Федерации. Ф. 109. Оп. 23. 1-я экспедиция. Ед. хр. 195.

вання міністра внутрішніх справ Л. Перовського, шефа жандармів О. Орлова, харківського, полтавського й чернігівського генерал-губернатора С. Кокошкіна та цивільного губернатора М. Ознобішина, а також донос предводителя дворянства Пирятинського повіту генерал-майора Д. Селецького. Загалом 14 документів, які датуються 29 травня — 3 серпня 1848 р., надійшли на зберігання до Київського центрального архіву давніх актів³ з канцелярії чернігівського, полтавського й харківського генерал-губернатора.

Машинописні копії обох слідчих справ зберігаються в Інституті літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України⁴. На нашу думку, вони могли належати М. Новицькому, котрий у 1926—1933 рр. працював у київській філії цієї установи, планував друкувати монографію про «товариство мочиморд», збірник документів про життя й видання творів Т. Шевченка. 26 грудня 1937 р. він був заарештований за звинуваченням у «контрреволюційній діяльності». Покарання відбував на Приураллі та Соловках. В УРСР дослідник зміг повернутися в 1946 р. та працював спочатку в Літературно-меморіальному будинку-музеї Т.Г. Шевченка (1946—1952 рр.), відтак у Державному музеї Т.Г. Шевченка (1954—1962 рр.), однак займатися науковою роботою на повну силу можливості вже не мав [12].

Нова хвиля інтересу до теми «товариства мочиморд» проявилася в останнє десятиліття, впродовж якого вийшли студії В. Панченка [13], В. Окаринського [14], Г. Грабовича [15]. В кожній із них підкреслено світоглядний стрижень завсідників приятельських зустрічей — замилювання українським світом, освіченість, начитаність, що в поєднанні з чималим життєвим досвідом і приваблювало Т. Шевченка. Зокрема Г. Грабович зосередив увагу на вивченні впливу на митця двох найпомітніших осередків оточення поета з часу першої подорожі Україною. За словами автора, світоглядні й побутові розбіжності між княжною, її колом спілкування — з одного боку, та мочимордами — з іншого вилилися у своєрідну «війну за поетову душу» [15].

Досі невідомими шевченкознавству й історіографії залишається низка документів 1848 р., а саме слідча справа «про пирятинських поміщиків», а також матеріали щодо встановлення нагляду за «поручиком і ротмістром Закревськими». Зі справ про арешт братів Закревських, де Бальмена постає цілісний образ перебігу слідства, документи суттєво доповнюють біографії Шевченкових приятелів, містять нові, досі неопубліковані шевченкознавчі матеріали, в тому числі свідчення В. Закревського про поета, підготовлену на запит III відділення оцінку поеми Т. Шевченка «Тризна», висвітлюють джерельне підґрунтя написання поеми «Кавказ». Цінність для літературознавців становить також лист С. Закревської, про яку в науці довгий час нічого не було відомо. Дотепер поза увагою

³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДАІАК України). Ф. 969. Оп. 1. Од. зб. 20 а. 20 арк. Авторка висловлює вдячність докторам історичних наук Г. Боряку та В. Шандрі за допомогу у виявленні теперішнього місця зберігання й шифру цієї справи.

⁴ Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (далі — ВРФТ ІЛ). Ф. 1. Од. зб. 419. 84 арк.; Од. зб. 421. 26 арк.

дослідників залишалися документи, які розкривають особливості слідства над офіцерами-поляками — учасниками мойсівського балу. Між тим події, що розгорнулися в маєтку Т. Волховської, на нашу думку, разом з іншими обставинами і спровокували непередбачувані наслідки для військовиків — вихідців із польських та українських земель.

Відомо, що поштовою для розслідування «інциденту» в Мойсівці став донос пирятинського повітового предводителя Д. Селецького — 19 квітня 1848 р. він надіслав його полтавському цивільному губернаторові М. Ознобішину, від якого 27 квітня відправлено рапорт полтавському, чернігівському й харківському генерал-губернатору С. Кокошкіну, а за підписом штаб-офіцера Корпусу жандармів у Полтавській губернії підполковника Лаптева — начальникові III відділення О. Орлову. Невдовзі про «випадок», що стався на Полтавщині, дізналися міністр внутрішніх справ Росії Л. Перовський та імператор Микола I [11, С. 104—105]. Крім того, до двору надійшов рапорт від 11 травня генерал-лейтенанта Й. Анрепа, який навесні 1848 р. інспектував, серед інших, і Гусарський її імператорської високоності великої княжни Ольги Миколаївни полк, тож події прощального застілля в Мойсівці за участі його офіцерів відбулися на сторінках цього звіту⁵.

III відділення, покликане виявляти всіх незгодних із самодержавним режимом, негайно розпочало слідство. «В теперешнее время нельзя пропускать подобное, а надо очистить край даже от зародышей зла, когда его открыть можно»⁶, — зазначив 19 травня 1848 р. Микола I у записці до шефа жандармів О. Орлова. Вже 5 червня жандармський підполковник Я. Левенталь і старший чиновник з особливих доручень при полтавському цивільному губернаторові надвірний радник П. Глоба доставили підозрюваних у Петербург. Через два дні їх уперше допитали.

М. Закревський свідчив, що на бенкеті в маєтку Т. Волховської розмови присутніх про майбутній похід гусарів викликали спогади «об удалых боевых стычках и лихих атаках русских воинов»⁷. Отож у передчутті нової воєнної кампанії [16] буцімто й виник тост, через який усе почалося. Твердження, що мало пом'якшити пильність жандармів, розвинув С. де Бальмен. «Все мы были тогда убеждены, — пояснював він, — что дела Франции и беспорядки Европы вовлекут Россию в войну, и что для этого подвигают наши войска к границе. А война для людей военных, для русских, есть цель всех желаний. Вот для чего мы приветствовали Республику Французскую»⁸. Твердження Д. Селецького про те, що під час застілля С. де Бальмен підіймав келих «за вольность Франции!» ніхто з підозрюваних не підтвердив.

Цікаво, що свідчення В. Закревського відрізнялися від тверджень його приятелів. Веселої вдачі, з неабияким почуттям гумору, що не раз зауважували в «това-

⁵ Там само. Од. зб. 419. Арк. 10—12.

⁶ Там само. Арк. 8. Тут і далі цитати з документів подано мовою оригіналу.

⁷ Там само. Арк. 49.

⁸ Там само. Арк. 53.

ристві мочиморд», де Віктор іменувався «генеральним старшиною», він на допиті роз'яснював, що «о гусарах нам, мужчинам, не только не должно жалеть, но напротив, еще радоваться, ибо, по выступлении их, мы опять делаемся на балах первыми кавалерами и танцорами», а тому, мовляв, «тут же провозгласил тост: “За здоровье пирятинской сорокалетней молодежи”, и крикнул “ура!”»⁹. Ці слова брат Михайло продовжив здравицею за Французьку республіку: «Будучи совершенно уверен, что этот тост есть продолжение моего предшествовавшего, в том смысле, что если через выступление гусар мы остаемся первыми кавалерами на балах, то этому причина Французская республика, и потому, признаюсь, я принял этот тост и крикнул “ура!”»¹⁰.

Саме у В. Закревського під час арешту виявили низку шевченківських матеріалів, серед яких і видання поеми «Тризна» 1844 р. Твір, присвячений В. Репніній, поширювався серед прихильників поета. «В этом сочинении, представлена жизнь сироты, непрерывные бедствия его и как бы безнадежность на провидение. Хотя прямо преступного в этом сочинении ничего нет, но оно оставляет в читателе тягостное чувство»¹¹, — писали про зміст поеми жандарми, не помітивши мотивів самовідданої любові до Батьківщини, переживання за її долю, тираноборчих акцентів.

В оглядовій записці вилучених документів згадуються також листи поета до В. Закревського. З них на сьогодні зберігся лише один — від 10 листопада 1843 р., в якому Т. Шевченко повідомляє про намір намалювати портрет Ганни Закревської та як організаторові «товариства мочимордів» жартівливо бажав: «Хай тобі Бахус помага тричі потричі морду намочить» [17, С. 52].

Допитували В. Закревського і про збірку «Wirszu T. Szewczenka» (1844 р.), котра, на думку жандармів, містила «все безнравственные и самые дерзкие»¹² твори поета. На той час вона зберігалася у III відділенні — її знайшли в М. Костомарова під час слідства у справі кирило-мефодіївців. Про те, що рукопис певний час належав Закревському чиновники довідалися з листа до нього Якова де Бальмена від 20 липня 1844 р. з Одеси. Неприємностей удалось уникнути — всі вірші друкувалися раніше, а кілька записів вніс сам автор. Принагідно звертаємо увагу, що на окремих з ілюстрацій збірки [18], на нашу думку, зображено реальних осіб: київського генерал-губернатора Д. Бібікова (с. 17), Я. де Бальмена (с. 217) та його кохану Софію Вишневу (с. 17, 211, 217). Про те, що Шевченкові приятелі змалювали В. Долгорукова, зафіксовано у самій слідчій справі¹³. Портрет Т. Шевченка тушшю й пером виконав на титулі збірки Михайло Башилов. Цей профіль бачимо й на с. 98 у колі, ймовірно, друзів. Схожі начерки облич на с. 80, 195. П'ятий розділ до поеми «Катерина», що розпочинається словами «Ішов кобзар до Киє-

⁹ Там само. Арк. 44.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само. Арк. 42.

¹² Там само. Арк. 46.

¹³ ЦДІАК України. Ф. 1. Од. зб. 421. Арк. 6.

ва...», відкривається рисунком Києво-Печерської лаври та Військового Микільського собору (с. 51).

Крім шевченкіани в паперах В. Закревського III відділення віднайшло жартиливо-непристойний вірш Я. де Бальмена «Moments досуга». Написаний вперемішку французькими й російськими словами, він міг бути свідченням хіба що поганого літературного смаку: «Depuis très longtemps боялся // Mon derrière тебе открыть // Но мой pantalon прорвался, // Sot tailleur не мог зашить. // В этом position ужасном, // я toujours в fauteuil сижу...» («Долго боялся // Мой зад тебе открыть // Но мои штаны прорвались, // Глупый портной не мог зашить. // В этом положении ужасном, // я в кресле всегда сижу...») ¹⁴. Документів політичного змісту ні в кого із заарештованих виявлено не було.

У матеріалах слідчої справи збереглися пояснення В. Закревського про дружбу з Т. Шевченком: «В короткое время нашего знакомства я не успел заметить хорошо ни его поведения, ни настоящего образа мыслей, но ошибочно принял его за человека откровенного, веселого и приятного балагура» ¹⁵. Як бачимо, свідчення, надані на вимогу О. Орлова, позбавлені об'єктивності та ґрунтувалися на прагненні відвести від себе підозри через зв'язок з опальним поетом.

На запит III відділення було зібрано біографічні відомості про заарештованих. Відповідно до тогочасних норм брати Закревські й С. де Бальмен здобули домашню освіту, згодом пройшли військову службу, яка засвідчила відданість їх російській монархії. Зокрема Віктор (1807—1858 рр.) знав французьку та німецьку мови, студював географію, історію, брав уроки малювання, танців. Михайла (1816—? рр.) з дитинства готували до військової кар'єри, що вимагало належної як фізичної підготовки, так і відповідних знань — крім російської, французької мов, математики, історії, географії він опановував топографію, артилерію, фортифікацію, тактику, військові статuti й судочинство, фехтування, верхову їзду тощо. Як розповідали полтавські чиновники, мав «способности ума довольно хорошие» ¹⁶.

В. Закревський розпочав свою військову кар'єру 1827 р. з чину юнкера в Інгерманландському гусарському полку. Брав участь у придушенні польського повстання 1831 р., за що отримав нагороду та підвищення до корнета. Його полк було залучено до масштабних кавалерійських маневрів у Вознесенську 1837 р. під керівництвом імператора Миколи I. Вправність В. Закревського відзначено званням ротмістра, в якому він і вийшов у відставку 1839 р., як зазначалося у службовому формулярі, за сімейними обставинами — очевидно, у зв'язку зі справою спадкування ¹⁷. Нагадаємо, що на початку 1839 р. його брат Платон одружився з молодшою на 17 років Ганною Заславською, врода якої невдовзі очарує Т. Шевченка. До речі, того року В. Закревський разом із Т. Волховською

¹⁴ ВРФТ ІА. Ф. 1. Од. зб. 419. Арк. 41.

¹⁵ Там само. Арк. 45.

¹⁶ Там само. Арк. 67.

¹⁷ Там само. Арк. 79.

хрестив першого сина подружжя Платона й Ганни — Гната (1839—1906 рр.), у майбутньому знаного правника та дипломата [19, С. 118].

Десять років (1833—1843 рр.) тривала військова кар'єра М. Закревського, яка розпочалася зі школи гвардійських підпрапорщиків та юнкерів. Із вересня 1838 до червня 1839 рр. навчав драгунів правил пішої служби. 13 лютого 1840 р. у чині підпоручика зарахований до Куринського полку Окремого Кавказького корпусу. Влітку того ж року його переведено у 20-ту піхотну дивізію генерал-лейтенанта А. Галафєєва, яка брала участь у жорстокому придушенні опору кавказьких народів¹⁸.

Під командуванням флігель-ад'ютанта полковника Е. Білосельського-Білозерського М. Закревський бився з чеченцями в Гехінському лісі та на річці Валерик. У тому бою брав участь й опальний М. Лермонтов, який присвятив йому свій вірш: «Резались жестоко, // Как звери, молча, с грудью грудь, // Ручей телами запрудили. // Хотел воды я зачерпнуть // (И зной и битва утомили // Меня)... но мутная волна // Была тепла, была красна» [20, С. 60].

За участь у кампанії, яка завершилася повним підкоренням гірських народів, М. Закревський здобув орден Св. Анни 3-го ступеня. У згаданому бою на річці Валерик 11 липня 1840 р. він зазнав поранення в ліве плече. Наступного року оздоровлювався на термальних водах у чеському курортному місті Теплиці, де часто бували культурно-мистецькі діячі, тут звучали прогресивні ідеї та нові творчі віяння.

Відпустка офіцера тривала до 22 грудня 1843 р., значну її частину він провів удома на Полтавщині. В березні того ж року вийшов у відставку у званні поручика. Під час відпустки бачився з Т. Шевченком, який тоді відвідував Україну. На нашу думку, саме М. Закревський міг розповісти поетові про обставини підкорення гірських народів, які стануть основою для поеми «Кавказ», присвяченої їхньому близькому приятелю Я. де Бальмену, котрий загинув за імперські інтереси у Чечні в липні 1845 р.

Цікаво, що полтавський губернський предводитель І. Скоропадський (дід очільника Української Держави 1918 р.) виступив на захист поміщиків, чий тост у маєтку Т. Волховської він назвав необдуманною, нерозважливою витівкою (лист до міністра Л. Перовського від 20 червня)¹⁹. Крім того, О. Орлову стало відомо про особистий конфлікт автора доносу Д. Селецького із Закревськими та де Бальменом, які викрили предводителя пирятинського дворянства в підміні заповіту Т. Волховської²⁰.

9 червня 1848 р. очільник III відділення склав рапорт на ім'я Миколи I, в якому писав, що повідомлення про «неблагонадійні» політичні погляди заарештованих не підтвердилося, тож він «полагал бы возвратитъ их в места по-

¹⁸ Там само. Арк. 75—76.

¹⁹ Там само. Арк. 81.

²⁰ Там само. Арк. 38. Про конфлікт щодо успадкування маєтностей поміщиці див.: ЦДА-АК України. Ф. 984. Оп. 1. Од. зб. 1. 10 арк.

стоянного жительство, тем более, что один призыв их сюда послужит сильным предостережением для других в Малороссии, если там находятся люди действительно неблагонамеренные»²¹. Император цілком погодився з пропозицією О. Орлова та наклав резолюцію: «[...] чтобы господа эти были впредь осторожны в своих выражениях и не поставляли себя в такое положение, что не помнят, что делают и что говорят»²².

Серед матеріалів слідчої справи немає витягу про військову службу С. де Бальмена (1816—? рр.). Відомо, що він у 1834 р. закінчив Петербурзький кадетський корпус, служив у Белгородському уланському полку. Від 1842 р. у відставці. Рід де Бальменів, емігрантів із Франції шотландського походження, в 1846 р. за багатолітню військову службу отримав графський титул [10, С. 140], відповідно мав добру репутацію.

Загалом уся ця справа з тостом полтавських поміщиків навіть прискіпливого очільника III відділення О. Орлова спонукала завершити записку до свого підлеглого Л. Дубельта, в якій повідомлялося рішення щодо подальшої долі Закревських і де Бальмена, коротким зауваженням: «Пусть с Богом едут восвояси»²³. Тож 12 червня 1848 р. вони отримали 241 руб. на дорожні витрати й невдовзі вирушили додому.

Після звільнення заарештованих з умовою постійного нагляду за ними місцеві чиновники ретельно збирали інформацію про кожного та надсилали свої рапорти в Петербург. 21 червня 1848 р. звіт до III відділення відправив з Одеси начальник 5-го округу Корпусу жандармів генерал-лейтенант О. Шнель²⁴, а 28 червня міністр внутрішніх справ Л. Перовський переслав шефу жандармів свідчення чернігівського, полтавського й харківського генерал-губернатор С. Кокошкіна від 4 червня²⁵. У цих документах ішлося про демократичні погляди поміщиків та занадто вільну поведінку. Зокрема про М. Закревського писали, що він, «будучи холост, вел жизнь праздную и безнравственно-разгульную, расстраивая небольшое свое состояние, а к жизни приспособлял одежду и не брил бороды; при чем обнаруживал всегда необузданный дерзкий характер и демократические мысли»²⁶. Подібні оцінки отримали В. Закревський і С. де Бальмен, а доказом «неблагонадійності» їх слугувало з-поміж іншого приятелювання з Т. Шевченком. Так, перший, «отъявленный пьяница»²⁷, «был знаком хорошо и весьма часто проводил время с известным негодяем Шевченкою, который замешан был в киевском славянском обществе, и вместе с ним обнаруживал вольнодумство»²⁸. Натомість другий «женат на девице простого звания; и в видах большо-

²¹ ВРФТ ІА. Ф. 1. Од. зб. 419. Арк. 60.

²² Там само. Арк. 57.

²³ Там само. Арк. 56.

²⁴ Там само. Арк. 67—68.

²⁵ Там само. Арк. 69—70.

²⁶ Там само. Арк. 67.

²⁷ Там само. Арк. 70.

²⁸ Там само. Арк. 68.

го сближення с народом носит бороду — и вмести со всеми вышеупомянутыми Закревскими находится в тесных связях с известным Шевченкою, который долго проживал у него и у Закревских»²⁹. Отримавши подібні свідчення міністр Л. Перовський за погодженням з очільником III відділення О. Орловим 14 липня 1848 р. наказав харківському генерал-губернаторові послити нагляд за колишніми офіцерами³⁰. І хоч нових доказів «політичної неблагодійності» проти них не додалося, справу закривати не поспішали.

Цікаво, що в копіях матеріалів справи про встановлення нагляду «за поміщиками Пирятинського повіту поручиком і ротмістром Закревськими» зберігається лист письменниці Софії Закревської (1796/1797—1865 рр.) — сестри Віктора, Михайла та Платона, в якому вона ділилася своїми переживаннями про арешт братів, доповнюючи їх візуальний портрет. До речі, про саме її існування літературознавці довгий час нічого не знали і твори, опубліковані під її ім'ям, приписували Якові де Бальмену. Причому плутанина триває до сьогодні. Наприклад, у статті 2022 р. для «Великої української енциклопедії» саме Я. де Бальмена названо автором повісті «Ярмарок» [21], хоча її, разом із романами «Институтка», «Криницы», написала С. Закревська.

У листі з Лемешівки до Андрія Стороженка від 10 липня 1848 р. сестра розповідала: «Конечно, я была уверена, что братья мои, будучи ни в чем не виноваты, найдут справедливость, но я боялась, что толстый Виктор, с непривычки ездит на курьерских, да еще в такой страшный жар, не перенесет дороги; Мишель тоже с своей раненой рукой и слабым здоровьем страх меня беспокоил. О, для меня это было печальное время!.. К счастью, что продолжалось не долго»³¹. До речі, схожий портрет В. Закревського залишила й В. Репніна, котра йменувала його «ходячим бочонком»³². Таким він постав і на рисунку Т. Шевченка [22, № 11].

У тому ж листі від 10 липня 1848 р. С. Закревська зізналася у своїй прив'язаності до мальовничих українських пейзажів, а далі переходила до епідемії холери, яка лютувала тоді в Російській імперії (зокрема й на Косаралі, де перебував Т. Шевченко): «Но оставит деревню в самое прекрасное время (спочатку Софія планувала виїхати в Петербург у травні 1848 р. — Г. К.), расстаться с чудными украинскими вечерами, — право, не легко; и я осталась здесь до осени. Теперь вышло, кстати, холера в Петербурге ужасная! Впрочем, и здесь не лучше; и здесь холера в сильной степени. Сначала она была по городам, а теперь проникла и в деревни, это просто наказание Божие. Так, что каждое утро невольно приходит мысль: что будет с нами до вечера»³³.

²⁹ Там само.

³⁰ ЦДАК України. Ф. 969. Оп. 1. Спр. 20 а. Арк. 19—19 зв.

³¹ ВРФТ ІЛ. Ф. 1. Од. зб. 421. Арк. 24.

³² Див.: Новицкий Мих. Замечания на макеты 7, 8, 9 и 10 томов «Полного собрания сочинений Шевченко» (1961—1964). Авторизованый машинопис, 1953—1954 рр. (Институт литературы ім. Т.Г. Шевченка НАН України. Библиотека Ю.О. Меженка. Од. зб. 4112. Арк. 70).

³³ ВРФТ ІЛ. Ф. 1. Од. зб. 421. Арк. 24.

У справі 421, що зберігається у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України, міститься маловідома інформація про ще одного члена родини Закревських — власника Березової Рудки Платона. Зокрема у зібраних про нього свідченнях ідеться про непомірно велику грошову позику в поміщиці Волховської та причину такого вчинку.

Як і його брати, в молодості Платон Закревський (1804—1882 рр.) відзначався невгамовністю та прямолінійністю у спілкуванні. За «шалости и проступки» його звільнили з Царськосельського ліцею, а згодом — із Головного інженерного училища. Прихистком став Бобруйськ. Відтак на той момент юнкера було переведено у драгунський полк, а за клопотанням малоросійського військового губернатора М. Репніна та генерал-фельдмаршала І. Дибича — у гвардійський кірасирський. Тут П. Закревський опікувався «ремонтom» — укомплектуванням полку кіньми³⁴. Ці обов'язки втягли його в нові неприємності — невдовзі за ним числилася грошова недостача, яку було покрито завдяки Т. Волховській, котра віддала у заставу свій маєток за 37 тис. руб. асигнаціями.

По смерті батька в 1834 р. Платон став головним спадкоємцем у родині й почав опікуватися Березовою Рудкою: тримав цукровий і винокурний «заводи», в 1838 р. завершив зведення двоповерхового палацу у стилі необароко. У Волховській, яку відвідували Закревські, та й у них самих зупинялися письменники, історики, художники, фольклористи, меценати, колекціонери, чие зацікавлення минувиною пробуджувало українську свідомість. Ці контакти, як і зближення з Т. Шевченком, не були випадковими, адже Закревські походили з козацького старшинського роду, близького до гетьмана К. Розумовського, «бачили в собі цілком українських поміщиків, у яких жевріли націоналістичні тенденції» [11, С. 104].

Наслідки виголошеного Закревськими 15 квітня 1848 р. тосту окопилися на офіцерах-гусарах, для котрих Т. Волховська власне й улаштувала бенкет: кількох було переведено в інші підрозділи, а полкового командира Є. Гохгаузена відправлено у відставку. Про це у споминах писав брат поета Богдана Залеського і знайомий О. Кониського, офіцер Гусарського її імператорської високості великої княжни Ольги Миколаївни полку Марцин Залеський. Мемуарист зазначив нові подробиці «інциденту» в Мойсівці. За його словами, поручик В. Цихонський під час застілля начебто продовжив тост Закревських побажанням: «Краще вже, панове, випиймо за славу майбутньої малоросійської республіки!» («Lepiej już, panowie, wypiemy na chwałę przyszłej Rzeczypospolitej małosyjskiej!») [6, С. 76]. Ці свідчення згодом увійшли до праць В. Щурата, В. Гнатюка [1, 23] та до сьогодні час від часу з'являються у студіях. Утім ще в 1920-х рр. А. Козаченко, який вивчав документальне підґрунтя мойсівського «інциденту», поставив цю здравницю В. Цихонського під сумнів. «Очевидячки, — зауважив дослідник, — що в цій редакції самий факт неправильно передано, і він може вже відбиває тенденції української інтелігенції 70—80 рр. XIX ст.» [11, С. 106].

³⁴ ЦДІАК України. Ф. 969. Оп. 1. Спр. 20 а. Арк. 5 зв.

Розмови того застілля розкриває слідча справа, з документів котрої відомо, що розслідування про участь військовиків у мойсівській «події» відбулося до арешту полтавських поміщиків і тривало від 16 квітня до 11 травня 1848 р. Спочатку командир 2-ї бригади 2-ї легкої кавалерійської дивізії генерал-майор О. Багговут, який після вечора у Т. Волховської разом із полком вирушив із Пирятина й уже дістався Яготина, склав та передав рапорт за спонуканням Д. Селецького³⁵. 23 квітня генерал-лейтенант В. Глазенап звернувся до О. Багговута з вимогою надати вичерпну інформацію про «інцидент». На той момент він знав від київського, волинського й подільського генерал-губернатора Д. Бібікова, куратора Київського навчального округу О. Траскіна, чиновника з особливих доручень при Д. Бібікові М. Писарева про те, що за бенкетним столом офіцери нібито казали, «что напрасно ведут их сражаться за уничтожение свободы, которой они сами желают»³⁶. 29 квітня О. Багговут надіслав В. Глазенапу відомості про прощальний бал для гусарів, з яких випливало, що найбільш патріотичні та вільнолюбні настрої з-поміж офіцерів мав В. Цихонський, із прибуттям котрого в полк (після переведення з іншого військового формування) тут «образовалась отдельная польская партия, польский язык сделался общим, прислуга получила польский покрой платья, сбруя на лошадах явилась польская»³⁷. Своєю освіченістю та кмітливістю він швидко завоював авторитет серед товаришів по службі, а надто земляків — із ним приятелювали Вольський, Залеський, Ронекер та інші офіцери-поляки.

Ще 16 квітня 1848 р., відразу після балу в Мойсівці, О. Багговут викликав В. Цихонського на допит. Як записано в рапорті генерал-майора на ім'я В. Глазенапа, поручик тоді пояснював, що у «чаду напитуков» услід за гостом Закревських вигукнув: «Да здравствует деспотизм!»³⁸. Дехто з присутніх військовиків захищав або покинув бенкет.

Подобиці мойсівської «події» зафіксував також генерал-лейтенант Й. Анреп, який навесні 1848 р. інспектував армійські частини. Після загального огляду 2-го полку 2-ї кавалерійської дивізії, яка на момент перевірки у травні дислокувалася в Корці, він визнав військову вправність гусарів однією з найкращих в армії, однак завважив відсутність дисципліни, за що мав відповідати полковий командир Є. Гохгаузен. Утім, на думку інспектора, «молодежь» ним «совершенно овладела, вкралось у некоторых из них вольнодумство»³⁹. Невдовзі після рапорту Й. Анрепа від 11 травня на ім'я військового міністра О. Чернишова⁴⁰ полковника Є. Гохгаузена було відправлено у відставку, а на його місце призначили Г. Шевича. Поручиків Цихонського, Пржездецького, підпоручика Ронікера, корнетів Радовицького, Залеського «без особенных их виновностей» переведено в інші підрозді-

³⁵ ВРФТ ІЛ. Ф. 1. Од. зб. 419. Арк. 20.

³⁶ Там само. Арк. 18.

³⁷ Там само. Арк. 21.

³⁸ Там само. Арк. 20.

³⁹ Там само. Арк. 10.

⁴⁰ Там само. Арк. 12—13.

ли⁴¹. Зокрема В. Цихонського відіслали під особливий нагляд у Белгородський уланський полк. Вочевидь муштра не пригнобила його патріотичного духу — 1863 р. полковник Владислав Цихонський стане одним з очільників повстання, битиметься за відновлення польської державності й того ж року загине на Поділлі.

Інспектування військ завершилося виданням наказу, покликаного запобігти поширенню інформації про вихідців із польських та західних губерній, зокрема тоді було заборонено приймати їх на канцелярську роботу: «[...] чтобы в канцеляриях, особенно полковых, ни под каким видом не было нижних чинов польских и западных губерний уроженцев»⁴², а вже вповноважених на той момент до ведення документації належало звільнити «под каким-нибудь благовидным предлогом» і призначити полковими ад'ютантами «офицеров из русских губерний»⁴³. Офіцерів-вихідців із західних губерній імперії (до яких належали також Київська, Волинська та Подільська) у 2-й кавалерійській дивізії було понад 100⁴⁴.

У таких украї несприятливих умовах воєнної ескалації, постійних утисків, переслідувань пробуджувалася національна свідомість на землях, підлеглих Російській імперії. Справа братів Закревських і С. де Бальмена виникла з необережного висловлювання та є документом доби, який розкриває боротьбу імперського центру як із пригнобленими народами, так і з тими співвітчизниками, міркування або вчинки котрих підривали самодержавний режим. В атмосфері доносництва та обмовлянь неунікненними, ба навіть закономірними ставали абсурдні ситуації на зразок описаної у цій статті, коли через виголошений на бенкеті тост перелік «неблагонадійних» поповнили Шевченкові приятелі, на яких до того ж упала тінь опального вже на той час поета, чиє слово стане визначальною силою на шляху національного самоствердження українців.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Shchurat, V. Tost za ukrainsku respubliku. *V. Shchurat. Z zhyttia i tvorchosti Shevchenka (do kharakterystyky "obshchestva mochemordiya")*. Lviv, 1914 [in Ukrainian]. [Щурат В. Тост за українську республіку. *Щурат В. З життя і творчості Шевченка (до характеристики «общества мочемордия»*). Львів, 1914. С. 41—50].
2. Chalyi, M. Zhyttia i tvory Tarasa Shevchenka (zvid materialiv do yoho biohrafii). Kyiv: Veselka, 2011 [in Ukrainian]. [Чалий М. Життя і твори Тараса Шевченка (звід матеріалів до його біографії). Перекл. з рос., післям. та ком. В. Смілянської. Київ: Веселка, 2011. 263 с. Перевид. 1882 р.].
3. Konyskyi, O. Taras Shevchenko-Hrushivskyi: khronika yoho zhyttia. Kyiv: Dnipro, 1991 [in Ukrainian]. [Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський: хроніка його життя. Упоряд., підгот., тексти, передм., прим., покажч. В.Л. Смілянської. Київ: Дніпро, 1991. 702 с. Перевид. т. 1. 1898, т. 2. 1901 р.].

⁴¹ Там само. Арк. 15.

⁴² Там само. Арк. 18.

⁴³ Там само. Арк. 19.

⁴⁴ Там само. Арк. 10.

4. Drahoomanov, M. Shevchenko, ukrainofily i sotsializm. *Drahoomanov M. Vybrane* (“...mii zadum zlozhytu ocherk istorii tsyvilizatsii na Ukraini”). Kyiv, 1991 [in Ukrainian].
[Драгоманов М. Шевченко, українофіли і соціалізм. *Драгоманов М. Вибране* («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»). Київ, 1991. С. 327—430].
5. B. Hrinchenko — M. Drahoomanov: Dialohy pro ukrainsku natsionalnu spravu. Kyiv, 1994 [in Ukrainian].
[Б. Грінченко — М. Драгоманов: Діалоги про українську національну справу. Київ, 1994. 188 с.].
6. Wspomnienia Marcina Zaleskiego: 1830-1873. Lwów: Z drukarni Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich, 1893. S. 69-79 [in Polish].
7. Slabchenko, M.Ye. “Polityka dvokh dush i “mochemordy””. *M.Ye. Slabchenko. Materiialy do ekonomichno-sotsiialnoi istorii Ukrainy XIX st.* Т. 1. 171-176. Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, 1925 [in Ukrainian].
[Слабченко М.Є. «Політика двох душ і “мочеморди”». *М.Є. Слабченко. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст.* Т. 1. [Б. м.]: Державне видавництво України, 1925. С. 171—176].
8. Yavorskyi, M. Kyrylo-metodiivtsi. *M. Yavorskyi. Istoriiia Ukrainy v stylomu narysi.* 2-he vyd., dop., 128-147. Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, 1928 [in Ukrainian].
[Яворський М. Кирило-методіївці. *М. Яворський. Історія України в стилістичному нарисі.* 2-ге вид., доп. [Б. м.]: Державне видавництво України, 1928. С. 128—147].
9. Novytskyi, M. Novyi dokument do istorii tovarystva “mochymordiia”. *Hlobus.* 1928. 5: 69-77 [in Ukrainian].
[Новицький М. Новий документ до історії товариства «мочимордія». *Глобус.* 1928. № 5. С. 69—77].
10. Novytskyi, M. Mochymordy pered sudom suchasnykiv i doslidu. *Zhyttia i revoliutsiia.* 1930. 3: 123-144 [in Ukrainian].
[Новицький М. Мочиморди перед судом сучасників і дослідю. *Життя й революція.* 1930. Кн. 3. С. 123—144].
11. Kozachenko, A. Do istorii liberalnoho rukhu 40-kh rr. na Ukraini. “Dilo pomishchkykiv Zakrevskykh”. *Za sto lit: materialy z brovadskoho i literaturnoho zhyttia Ukrainy.* Кн. 2. 103-106. [Kyiv]: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, 1928 [in Ukrainian].
[Козаченко А. До історії ліберального руху 40-х рр. на Україні. “Діло поміщиків Закревських”. *За сто літ: матеріали з громадського і літературного життя України.* Кн. 2. [Київ]: Державне видавництво України, 1928. С. 103—106].
12. Karpinchuk, H. Mykhailo Novytskyi — shevchenkoznaveets. Kyiv: Naukova dumka, 2018 [in Ukrainian].
[Карпінчук Г. Михайло Новицький — шевченкознавець. Київ: Наукова думка, 2018. 239 с.].
13. Panchenko, V.Ye. Spokusy Berezovoi Rudky. *Ukrainskyj tyzhden.* URL: <https://tyzhden.ua/spokusy-berezovoi-rudky/> [in Ukrainian].
[Панченко В.Є. Спокуси Березової Рудки. *Український тиждень.* URL: <https://tyzhden.ua/spokusy-berezovoi-rudky/> (дата звернення: 23.01.2024)].
14. Okarynyskyi, V. Taras Shevchenko i Mochymordy: “Shchyryi zhrets spyrтуoznostei”. *Istoriychna pravda.* URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2019/03/9/153796/> [in Ukrainian].
[Окаринський В. Тарас Шевченко і Мочиморди: «Щирий жрець спиртуозностей». *Історична правда.* URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2019/03/9/153796/> (дата звернення: 23.01.2024)].
15. Hrabovych, H. Mizh kniazhnoiu Riepninoiu i mochemordamy. *Krytyka.* 2023. № 3-4: 2-7 [in Ukrainian].

- [Грабович Г. Між княжною Репніною і мочемордами. *Критика*. 2023. № 3-4. С. 2—7].
16. Ilko, V.I., Olashyn, M.V. Deiaci aspektu uchasti tsarskoї Rosii v prydushenni revoliutsii 1848—1849 rr. v Uhorshchyni ta na Zakarpatti u rosiiskii memuaranii literaturi. *Mizh-narodni zviazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky*. Вур. 8. Kyiv, 1999 [in Ukrainian]. [Ілько В.І., Олашин М.В. Деякі аспекти участі царської Росії в придушенні революції 1848—1849 рр. в Угорщині та на Закарпатті у російській мемуарній літературі. *Між-народні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Вип. 8. Київ, 1999. С. 154—166 DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu>].
 17. Epistolarii Tarasa Shevchenka. Kn. 1: 1839—1857. Kharkiv: Folio, 2020 [in Ukrainian]. [Епістолярій Тараса Шевченка. Кн. 1: 1839—1857. Харків: Фоліо, 2020. 635 с.].
 18. Wirszy T. Szewczenka. 1844: Kobzar, 1840. Hajdamaki: poema, 1841. Hamalija, 1843. Dniprodzerzhynsk: VD «Andrii», 2008 [in Ukrainian]. [Wirszy T. Szewczenka. 1844: Kobzar, 1840. Hajdamaki: poema, 1841. Hamalija, 1843. Упоряд., передм. С.А. Гальченка; наук. опис рукоп. ориг. А.Ї. Ряппо. Дніпродзержинськ: ВД «Андрій», 2008. 280 с., 40 с. додат.: іл., 8 с. вкл.; вид. факс. типу].
 19. Modzalevskij, V.L. Malorossijskij rodoslovnik. T. 2: E-K. Kiev, 1910 [in Russian]. [Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Т. 2: Е—К. Киев, 1910. 746 с.].
 20. Lermontov, M.Yu. Polnoe sobranie stikhotvorenij: V 2 t. T. 2: Stikhotvorenija i poemu: 1837—1841. Leningrad: Sovetskij pisatel, 1989 [in Russian]. [Лермонтов М.Ю. Полное собрание стихотворений: В 2 т. Т. 2: Стихотворения и поэмы: 1837—1841. Ленинград: Советский писатель, 1989. 708 с.].
 21. Velyka ukrainska entsyklopediia. URL: https://vue.gov.ua/Бальмен,_Яків_Петрович_де [in Ukrainian]. [Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/Бальмен,_Яків_Петрович_де (дата звернення: 25.01.2024)].
 22. Shevchenko, T.H. Povne zibrannia tvoriv: U 12 t. T. 8: Mystetska spadshchyna. Zhyvopys i hrafiika 1843—1847. Kyiv: Naukova dumka, 2014 [in Ukrainian]. [Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: У 12 т. Т. 8: Живопис і графіка. Мистецька спадщина 1843—1847. Київ: Наукова думка, 2014. 584 с.].
 23. Hnatiuk, V. Yarmarkove ukrainofilstvo v zhytti ta literaturi (Balahulshchyna). *Yuvileinyi zbirnyk na poshanu akademika M.S. Hrushevskoho*. Kyiv, 1928. T. 2: 272-289 [in Ukrainian]. [Гнатюк В. Ярмаркове українофільство в житті та літературі (Балагульщина). *Ювілейний збірник на пошану академіка М.С. Грушевського*. Київ, 1928. Т. 2. С. 272—289].

Надійшла / Received 29.01.2024

Halyna KARPINCHUK

Candidate of Philological Sciences (Ph. D. in Philology), Research Fellow,
Department of Manuscript Funds and Textology,
T.H. Shevchenko Institute of Literature of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
halynakarpinchuk@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-4088-0084>

THE HISTORY OF THE ARREST OF SHEVCHENKO'S
FRIENDS VIKTOR AND MYKHAILO ZAKREVSKYI,
SERHII DE BALMEN IN 1848 (to the 210th anniversary
of the birth of Taras Shevchenko)

The aim is to examine the documents about the arrest of V. and M. Zakrevskiy and S. de Balmen in 1848. Achieving the goal involves performing the following **tasks**: to define the history of the study of the topic “mochymordy” and T. Shevchenko; establish a storage place (archive) for two investigative files of poet friends; analyze the documents involving the writer (the interrogation protocols of the arrested, description of seized Shevchenkiana); emphasize the importance of documents in studying the life and work of T. Shevchenko; disclose the investigation into the participation military in the ball of T. Volkhovska and the consequences of the events in Moisivka for them. Archival primary sources were reviewed using general scientific **methods** (analysis, synthesis, description, generalization), historical-literary, textological, and source studies (historical-genetic, biographical, cultural-historical, comparative, heuristic, critical). **Scientific novelty and the results.** The discovered materials deepen the biographies of Shevchenko's friends: there is information about the birth, education, character, detailed descriptions of the military career and legacy of V. and M. Zakrevskiy. From the biography of M. Zakrevskiy, it became known that he, as a soldier of the imperial army, took part in the subjugation of the Caucasian peoples, and probably it was his memories that T. Shevchenko used when writing the poem “The Caucasus”. The only known letter of the writer S. Zakrevska from 10 July 1848 is valuable for literary studies. In particular, it tells about the cholera pandemic of 1848 and Ukrainian nature. The appearance of V. Zakrevskiy is described too. His verbal portrait corresponds to a pencil drawing by T. Shevchenko, the accuracy of which was debated in the last century. Provided at the request of the gendarmes, they are nevertheless not devoid of essential details and sincerity. A review of the poem “The Tryzna”, which was written at the request of the 3rd Department, was published for the first time. The edition of this poem (1844), along with several of Shevchenko's letters, was seized from V. Zakrevskiy. It has been established that the third part of the documents reveals the participation of the military in T. Volkhovska's banquet. The events in Moisivka influenced the conclusion about the behavior of the hussars during their inspection in the spring of 1848 and led to the transfer of several Polish officers to other regiments. The published primary sources can be used in the preparation of a new academic biography of T. Shevchenko, during the compiling of the compendium of Shevchenko's documents, for commenting on his works, etc.

Keywords: Viktor Zakrevskiy, Mykhailo Zakrevskiy, Serhii de Balmen, Taras Shevchenko, “mochymordy”, Polish officers, biography, documents.

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.02.114>
УДК 94(4)+(437.7)]342.5(477)

Степан ВІДНЯНСЬКИЙ

доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України,
завідувач відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
stepanvid@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-8825-7024>

Микола ВЕГЕШ

доктор історичних наук, професор (Ужгород, Україна)
mykola.vegesh@uzhnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-1848-8839>

БУДІВНИЧИЙ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ЗА КАРПАТАМИ (до 150-річчя від дня народження Августина Волошина та 85-річчя проголошення незалежності Карпатської України)

Мета — комплексно розглянути основні віхи життєвого шляху й багатогранної діяльності президента Карпатської України, видатного громадсько-політичного, державного, культурного діяча, лідера українського національно-культурного напрямку в міжвоєнному Закарпатті А. Волошина. Використано біографічний, просопографічний, проблемно-хронологічний, історико-порівняльний та ретроспективний **методи** дослідження. **Наукова новизна** полягає в об'єктивному визначенні ролі А. Волошина в історії Закарпаття та у процесах українського державотворення ХХ ст., висвітленні історичних умов формування його світогляду, національно-культурної орієнтації й політичних поглядів, а також церковно-релігійної, культурно-освітньої, педагогічної, громадсько-політичної

Цитування: Віднянський С., Вегеш М. Будівничий української державності за Карпатами (до 150-річчя від дня народження Августина Волошина та 85-річчя проголошення незалежності Карпатської України). *Український історичний журнал*. 2024. № 2 (575). С. 114—131. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.02.114>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

праці та державницької діяльності. **Висновки.** Завдяки активній праці А. Волошина як провідника українського національно-культурного руху в міжвоєнному Закарпатті й очільника автономного уряду Підкарпатської Русі — Карпатської України стало можливим проголошення 85 років тому (15 березня 1939 р.) незалежної Української держави за Карпатами як одного з етапів вітчизняного державотворення й феномена новітньої української історії.

Ключові слова: *Августин Волошин, церковно-релігійна, культурно-освітня, педагогічна, громадсько-політична праця та державницька діяльність, Закарпаття, Підкарпатська Русь, Карпатська Україна, Чехословаччина.*

*Як чехи мають свого Масарика,
так і ми, підкарпатські українці,
маємо свого Августина Волошина.*

*Це наша гордість і слава наша.
Волошин — наша новітня історія.*

В. Гренджа-Донський

В яскравій когорті визначних людей Закарпаття й України вагоме місце посідає світла постать Августина Волошина. З його іменем пов'язане передусім піднесення рівня національної свідомості закарпатців, поступове самоусвідомлення угорських русинів закарпатськими українцями, частиною єдиного українського народу. З ім'ям А. Волошина пов'язані найвизначніші політичні й культурні здобутки закарпатських українців у перших чотирьох десятиліттях ХХ ст., народу, який, на його переконання, «є цілком так інтелігентний, як і інші європейські народи». Він спричинився до піднесення національно-визвольного руху в 1918—1919 рр., коли Всенародний конгрес угорських русинів-українців 21 січня 1919 р. ухвалив рішення про возз'єднання краю з Україною. Впродовж усього міжвоєнного періоду перебування Закарпаття у складі Чехословацької республіки А. Волошин відстоював інтереси закарпатців на різних посадах. З його іменем, наприклад, пов'язано утворення акціонерного товариства «Унію» і розвиток видавничої справи (насамперед видання авторських шкільних підручників українською мовою), а також журналістики на Закарпатті, заснування товариств «Просвіта», Педагогічного, «Учительської громади», перших у краї банку, кооперативного союзу, українського театру тощо.

А. Волошин був усебічно розвинутою особистістю, високоосвіченою людиною. Його внесок як педагога, теоретика та практика педагогічної думки, організатора культурно-освітнього руху на Закарпатті, талановитого публіциста-видавця, письменника й, урешті-решт, визначного церковно-релігійного, громадсько-політичного, державного діяча важко переоцінити. Його зусиллями, наприклад, було виховано цілу плеяду свідомих учителів-народовців, котрі підносили культурно-освітній рівень закарпатських українців. «Для Закарпаття, — писав про А. Волошина літературознавець, член-кореспондент НАН України О. Мишанич, — впродовж майже півстоліття він був цілим педагогічним університетом, щедрою рукою невтомно сів зерно просвіти і науки, був гідним продовжувачем культурно-просвітньої національно-релігійної справи свого ве-

ликого попередника — Олександра Духновича» [1, С. 4]. Нарешті, з іменем А. Волошина пов'язані найяскравіші героїчні й водночас трагічні сторінки боротьби закарпатців за автономію в межах новоутвореної Чехословацької республіки, куди Закарпаття ввійшло після Першої світової війни згідно з рішенням Паризької мирної конференції 1919—1920 рр., діяльність автономних урядів Підкарпатської Русі — Карпатської України у жовтні 1938 — березні 1939 рр., оборона автономного краю від угорських та польських загарбників, вибори до першого в історії Закарпаття крайового парламенту (Сойму) і проголошення ним 15 березня 1939 р. Карпатської України незалежною державою та визнання української мови державною на її території, затвердження синьо-жовтого прапора, герба-тризуба й державного гімну «Ще не вмерла Україна».

Значення постаті А. Волошина в історії Закарпаття та України несправедливо замовчувалося або відверто спотворювалося радянською історіографією, в якій якщо і згадувалося його ім'я, то лише в негативному контексті як нібито «буржуазного націоналіста», «запеклого ворога народу», «політичного авантюриста», «слуги кількох господарів» і т. п. Та й сьогодні з'являються публікації окремих авторів — прибічників неорусинства, котрі голосливо стверджують про «насильну українізацію корінного населення краю — русинів — чужими йому силами ззовні»; що Карпатська Україна в 1938—1939 рр. — це «лише галицько-гітлерівський проєкт штучного пов'язання Закарпаття з Україною»; що А. Волошин був призначений прем'єром другого автономного уряду Підкарпатської Русі — Карпатської України за наполяганням гітлерівської Німеччини; що до 1944 р. «Закарпаття не мало спільної з Україною історії», а закарпатці, мовляв, особливий, окремішний від українського «русинський етнос» тощо.

Утім уже з кінця 1980-х рр., коли почали відкриватися раніше заборонені фонди державних архівів, з'явилися перші об'єктивні дослідження життєвого шляху, творчості й діяльності А. Волошина, видання, перевидання його педагогічних праць, художніх творів, а також документальних і мемуарних джерел з історії розбудови Карпатської України. За роки української незалежності завдяки цілеспрямованій та наполегливій науково-пошуковій роботі вітчизняних дослідників, насамперед істориків Закарпаття, перед нами постав «у всій своїй трагічній величч оди́н із найвидатніших борців за українську національну ідею за Карпатами, президент Карпатської України»¹. Нині українці шанують і цінують А. Волошина як видатного культурно-національного та громадсько-політичного діяча Закарпаття, котрий в умовах іноземного панування зумів консолідувати закарпатських українців на боротьбу за свою державність, інтегрувати їх у загальноукраїнський національно-визвольний рух і цим заявити перед усім світом про існування українського народу за Карпатами та його державотворчі змагання.

¹ Див.: Вегеш М., Федака С. Державотворчі процеси в Карпатській Україні (1938—1939): Хронологія подій. Бібліографія: До 83-ї річниці проголошення незалежності Карпатської України. Передм. С. Віднянського і В. Міщанина; біографічні нариси про авторів книги М. Олашина і М. Зимомрі. Вид. 2-ге, доп. і випр. Ужгород: Аутдор-Шарк, 2022. 642 с.

Однак якщо на малій батьківщині А. Волошина, на Закарпатті, його ім'я, життєвий шлях і багатогранна діяльність добре відомі землякам, у містах та селах області йому встановлено пам'ятники й меморіальні дошки, його ім'ям названо вулиці, площі, навчальні заклади, обласну просвітянську премію тощо, то «по цей бік Карпат» про життя і працю президента Карпатської України, його внесок у загальноукраїнську національно-визвольну справу відомо недостатньо. Заповнити цю прогалину були покликані опубліковані останніми роками авторами цих рядків монографічні праці [2—6].

У цій статті, спираючись на свої попередні публікації про А. Волошина та з нагоди 150-річчя від дня його народження й 85-річчя проголошення ним незалежності Карпатської України (до речі, 2024-й на Закарпатті оголошено роком Августина Волошина), ми намагалися узагальнити результати своїх досліджень і представити основні риси характеру та світогляду, віхи життя й напрями діяльності цієї непересічної історичної особи, яку ще за життя закарпатські українці з любов'ю називали «батьком карпатоукраїнського народу». Такої честі до нього вдостойвся лише славнозвісний будитель закарпатців Олександр Духнович — найяскравіша постать історії краю ХІХ ст.

* * *

Вивчаючи життя й діяльність греко-католицького священника, педагога, політика, прем'єр-міністра, а згодом і президента Карпатської України Августина Волошина (1874—1945 рр.), з'ясовуючи, зокрема, фактори, що впливали на формування його світогляду, національно-культурну орієнтацію та політичні погляди, неможливо обійтись без принаймні загальної характеристики історичних, політичних, економічних, національно-культурних, соціально-ментальних і міжнародних особливостей розвитку його Батьківщини — «Землі без імені» або «Срібної землі», «Країни раненого брата», «Країни див», «Краю з тілом покрайним» тощо, як метафорично й поетично в минулому відомі письменники та поети називали нинішнє Закарпаття — смугу українських етнічних земель на південних схилах Карпатських гір від верхів'я Тиси до річки Попрад на заході (сучасна Словаччина), а на півночі та сході окреслену гірськими хребтами Карпат, яка тривалий час не мала навіть офіційної географічної й політичної назви.

Характерною особливістю складного етнополітичного, національно-культурного та суспільно-економічного розвитку Закарпаття впродовж багатьох століть було те, що корінне, автохтонне східнослов'янське населення цього історико-етнокультурного регіону України було географічно й політично відірване від головних центрів власного етносу та перебувало під владою іноземних поневолювачів. «Підгірська карпатська країна, — писав про Закарпаття М. Грушевський, — остаточно прийшла до Угорської держави ледве чи скоріше середини ХІ в.; перед тим вона, разом з галицьким підгір'єм, правдоподібно, входила в круг політичного впливу Києва, бодай часами. Але з кінця ХІ в. належала вона до Угорщини, і відтоді Карпати зветься на Русі Угорськими горами вже в кінці ХІ і на початку ХІІ в., з огляду на їх політичну приналежність» [7, С. 485—504]. Упродовж

багатьох століть територія нинішнього Закарпаття, що дійсно з другої половини X ст. перебувала у сфері впливу Київської Русі, входила до різних державних організмів — Болгарії, Польщі, Угорщини, Австрії, Трансильванії, Австро-Угорщини, Чехословаччини, Румунії й була розмежована штучними кордонами, але вона формувалася та залишалася однією цілісною структурою, не втрачаючи свого східнослов'янського, руського, а в новітні часи — українського характеру. Зокрема після захоплення в XI—XIII ст. краю Угорщиною зберегти свою мову й національну самобутність закарпатцям вирішальним чином допомагала їхня релігійна окремішність у католицькому соціально панівному середовищі угорців.

Упродовж віків формувалася й культура Закарпаття як регіональна руська (карпаторуська) культура одного народу, об'єднаного мовою, звичаями, віруваннями, способом життя та ведення господарства. Незважаючи на різні деформації, котрих вона під тиском політичних чинників зазнавала, як і культура будь-якого малого бездержавного народу, відірваного від основних економічних та культурно-національних центрів свого етносу, вже в XIX ст. вона складала певний сектор культури всього українського народу. Цьому сприяли тісні зв'язки Закарпаття з іншими українськими землями на схід від Карпат, що ніколи не переривалися. Загалом у духовно-культурному, соціально-економічному відношеннях край розвивався переважно тим самим шляхом, що й решта українських теренів. За доби середньовіччя, наприклад, із Києва, Галича та інших руських міст через карпатські перевали на Закарпаття потрапляли церковні книжки, котрі потім переписувалися в Мукачівському, Грушівському, інших монастирях краю. Закарпатці приїжджали до Києва, вчилися чи вчили слов'янській грамоті в Печерській лаврі.

Під впливом руської культури, користуючись живою народною (українською) мовою, розвивалося на Закарпатті письменство, як і освіта (монастирські школи), що мали переважно релігійний характер. Із кінця XVIII ст. розгорнули активну літературну і громадсько-культурну діяльність закарпатські будителі — М. Андрелла, І. Базилевич, В. Довгович, М. Лучкай, О. Духнович, А. Добрянський, А. Кралицький, О. Павлович та інші, котрі черпали ідейно-художні й суспільно-політичні імпульси переважно з прогресивних традицій, політико-публіцистичних творів російської й української літератури. Окремі з них, не знайшовши застосування своїх інтелектуальних сил на Закарпатті, переїхали працювати до Росії, інших європейських країн, де стали визнаними діячами науки та культури (П. Лодій, В. Кукольник, І. Земанчик, М. Балудянський, І. Орлай, Ю. Гуца-Венелін, А. Дешко та ін.). Саме передова частина першого покоління закарпатської національної інтелігенції, котра, за визначенням І. Франка, не порвала тісних зв'язків із простим народом і його мовою, а була згуртована та прагнула служити йому, очолила в XIX ст. процес національно-культурного відродження краю й опір політиці мадяризації та латинізації. Щоправда, цей процес через низку причин набув сильного москвофільського забарвлення, аж до прийняття літературною мовою так званої русинської (яка була, по суті, «язичієм» — сумішшю церковнослов'янської, російської, української та деяких інших мов), що негатив-

но вплинуло на становлення національної самосвідомості корінного населення Закарпаття, яке практично до початку ХХ ст. не визнавало самоназву «українці» й за традицією називало себе «руснаками», «карпато-» чи «угроросами», «русинами», «руськими людьми», а свій край — «Угорською Руссю».

Отже етнонаціональне самоусвідомлення корінних жителів Закарпаття значно відставало від таких процесів на Наддніпрянщині, Галичині, Буковині. Поряд з іншими причинами внутрішнього й зовнішнього характеру, гальмування процесу етнічного самоусвідомлення русинів-українців краю спричинялося, не в останню чергу, політикою держав, до складу яких у різні часи входило Закарпаття. Правлячі кола цих держав воліли сприймати місцевих жителів «рутенами», «русинами», «карпаторосами» тощо, але не українцями, всіяко перешкождали культурному й політичному зближенню закарпатців із галичанами та мешканцями інших українських земель.

Кінець ХІХ — початок ХХ ст. позначено на Закарпатті не лише скрутним соціально-економічним становищем краю та його корінного населення, посиленням асиміляторської політики угорської влади, але й новою хвилею москвофільської пропаганди з боку діячів Галичини, Росії та, водночас, виникненням народовецької (української) течії в культурному житті завдяки прагненню частини нечисленної національної інтелігенції — Ю. Жатковича, А. Волошина, Г. Стрипського, В. Гаджеги, Л. Чопея та ін. — писати народною українською мовою (не в останню чергу під впливом творчості М. Драгоманова, В. Гнатюка, І. Франка, І. Верхратського, С. Томашівського, Ф. Вовка й інших культурних діячів України, які зацікавилися в той час закарпатською тематикою).

Утім найбільшим імпульсом для посилення проукраїнської орієнтації закарпатців, важливим геополітичним чинником, який прискорив інтеграцію русинів-українців з українською етнонацією, стала Перша світова війна, котра принесла українцям не лише важкі випробування і страждання, але й нові можливості, в тому числі для національного державотворення та реалізації соборницьких прагнень. Зокрема важливим зовнішнім чинником, що сприяв зростанню української національної свідомості серед закарпатців, підживлював українську політичну орієнтацію на Закарпатті, було проголошення в Києві Української Народної Республіки та у Львові — Західноукраїнської Народної Республіки. Попри те, що ці державні утворення зазнали поразки від зовнішніх агресорів і територію України окупували східні й західні сусіди, ідея здобуття незалежності та національної соборності стала визначальною для українського визвольного руху ХХ ст., в тому числі на Закарпатті, провідним очільником якого тут став А. Волошин.

Волошинський рід бере свій початок від лібертинів, тобто чогось середнього між вільними селянами і шляхтою. Дід Августина — Іван Волошин — у 1830 р. був священником у с. Великі Лучки, а згодом у Стройному. У 1867 р. священником стає батько Августина — теж Іван (1838—1892 рр.). Одержавши цей сан, він, разом зі своєю дружиною Емілією Зомборі (1843—1928 рр.), переїхав у с. Келечин. Іван та Емілія Волошини (одружилися 30 травня 1867 р.) мали семеро дітей — Євгенію (народилася 1861 р.), Корнелію (?), Олену (1873—1961 рр.), Ав-

густина (1874—1945 рр.), Ольгу (1876—1960 рр.), Марію (померла в 15-річному віці невдовзі по смерті батька), Елеонору (1882—1945 рр.)². Всі діти народилися в Келечині Волівського округу Марамороської жупи Австро-Угорщини (нині село перебуває в Пилипецькій сільській громаді Хустського р-ну Закарпатської обл.).

Коли 17 березня 1874 р. в подружжя народився єдиний хлопчик, щасливі батьки дали йому ім'я Августин. Сестри називали брата Густі. Дитячі роки його пройшли в мальовничому гірському селі Келечин, яке він згодом яскраво опише в невеличкій замітці «Моя родина». До наших днів дійшли також вірші А. Волошина «Родное село», «Що наймиліше».

24 травня 1945 р., відповідаючи на запитання слідчого НКДБ СРСР майора Вайндорфа про свою діяльність до 15 березня 1939 р., А. Волошин навів деякі біографічні дані: «В 1892 р. закінчив в м. Ужгороді 8-класну класичну гімназію. По закінченні гімназії поїхав до Будапешта, де поступив на богословський факультет Пазманського університету, а потім, у 1893 р. переїхав до Ужгорода й поступив у богословську академію, яку закінчив у 1896 р. У 1896 р. знову приїхав в м. Будапешт, де поступив на фізико-математичний факультет Вищої педагогічної школи, яку закінчив у 1900 р. По закінченні Вищої педагогічної школи в Будапешті повернувся в м. Ужгород, де поступив в учительську семінарію на посаду професора фізико-математичних наук»³.

Племінниця А. Волошина Емілія Дутка залишила більш детальну згадку про його освіту: «Перше шкільне свідоцтво, яке він одержав, збереглося з четвертого класу початкової школи. Його дата була 27 червня 1884 р. Видане було в Ужгороді. Матурував (атестат зрілості здав) в ужгородській гімназії, в навчальнім році 1891—1892. Богословські студії проходив у 1892—1896 рр. в Ужгороді і в той самий час в Будапешті приватно студіював математику і фізику [...] 21 червня 1897 одержав диплом учителя для початкових (основних) шкіл з мовами навчання мадярською і руською. Диплом учителя для горожанських шкіл здобув у Будапешті 26 квітня 1900 р. За викладача півцеучительської семінарії в Ужгороді був визначений 30 вересня 1901 р. 7—21 липня 1902 р. взяв участь в курсах у Будапешті (свідоцтво з 27 липня 1902). Директором півцеучительської семінарії в Ужгороді був іменованій декретом від 5 березня 1902 р., виданим у Відні. Від Українського вільного університету у Празі 30 жовтня 1938 р. одержав звання почесного д-ра прав *honoris causa*» [8, С. 76].

6 жовтня 1896 р. А. Волошин узяв шлюб із дочкою професора Ужгородської гімназії Іриною Петрик (1878—1936 рр.), яка стане його надійною помічницею. Цікаво, що дружина її прадіда доводилася сестрою закарпатському будителю О. Духновичу. Хоча Ірина не вважала себе професійною педагогинєю, вона все ж зробила свій внесок у розвиток освіти краю. У 1909 р. разом із сестрою чоловіка Ольгою відкрила Маріанську конгрегацію греко-католицьких дівчат, а 1921 р.

² Галузевий державний архів Служби безпеки України у Закарпатській обл. (далі — ГДА СБУ у Закарпатській обл.). Ф. 6. Спр. 71684 ФП. Арк. 11.

³ Там само.

виступила ініціаторкою створення Жіночого союзу, який у міжвоєнний період провів низку просвітницьких і політичних заходів. У 1933 р. Августин та Ірина передали свій власний будинок в Ужгороді на вул. Ракоці, вартість якого становила близько 300 тис. чеських крон, під сиротинець. На його утримання призначався прибуток від словацького маєтку подружжя у с. Селешка (присілок с. Бодрог-Сердогель, округ Крал-Хлумець). Передчасна смерть дружини 13 березня 1936 р. від злоякісної пухлини вуха стала великою трагедією для А. Волошина. Щире співчуття йому висловив президент Чехословацької республіки Т.Г. Масарик.

Упродовж 1917—1938 рр. А. Волошин працював на посаді директора Ужгородської вчительської семінарії, яка за тематикою навчальних курсів та професорсько-викладацьким складом не поступалася багатом сучасним вишам. За цей час він проявив себе як талановитий педагог, учений, видавець, публіцист. Його невтомна й багатогранна праця сприяла піднесенню освіти, культури Закарпаття, особливо в період перебування краю у складі Чехословацької республіки (1919—1939 рр.) завдяки демократичним засадам будівництва молодого держави, активній культурно-освітній діяльності чехословацької влади та її толерантному ставленню до національно-культурних орієнтацій закарпатців. У цей період саме проблеми навчання й виховання закарпатської молоді посідали центральне місце в діяльності А. Волошина. На цьому особливо наголошував один із його біографів В. Бірчак, стверджуючи, що «найважливішою громадянською працею Августина Волошина се є його педагогічна діяльність», і що як учитель він «міг не тільки вчити, але і виховувати молодь» [9, С. 24]. Зокрема в різні роки підготував і видав кількадесят праць, серед яких найзначніші «Методическая грамматика карпаторусского языка для народных школ» (1899 р.), «Читанка для угро-русской молодежи» (1900 р.), «Азбука» (1904 р.), «О письменном языке подкарпатских русинов» (1920 р.), «Педагогика і дидактика для учительських семінарій» (1923, 1935 рр.), «История педагогики для учительских семинарий» (1923 р.), «Коротка історія педагогіки для учительських семінарій» (1931 р.), «Педагогічна психологія», «Логіка», «Методика народно-шкільного навчання» (1935 р.), «Коротка історія психології» (1937 р.), «Педагогічна методологія. Методологія навчання» (1943 р.) та ін.

А. Волошин також зарекомендував себе як професійний журналіст-видавець. Він редагував єдину на той час руську газету «Наука» (1903—1918 рр.), а ще «Свобода» (1920—1938 рр.), перший український щоденник «Нова свобода» (1938—1939 рр.). Був засновником, співзасновником, співробітником та активним автором низки інших часописів, зокрема «Підкарпатська Русь» (1923—1938 рр.), «Учительський голос» (1929—1939 рр.), «Науковий збірник товариства "Просвіта" в Ужгороді» (1922—1938 рр.), «Благовісник» (1922—1938 рр.), «Місяцеслов» (1902—1924 рр.), одним із засновників акціонерного товариства «Унію» (1902—1938 рр.), яке мало свою друкарню, книгарню, видавало книжки для народу.

Загалом значення А. Волошина як педагога, літературо- й мовознавця, етнографа, теолога, публіциста, видавця, громадсько-культурного діяча виходить

далеко за межі регіональної оцінки. Іншими словами, його ім'я посідає чільне місце в духовному світі України, вітчизняної культури та науки першої половини ХХ ст. Гуманістична й демократична спрямованість наукової спадщини А. Волошина як педагога, її соціальна заостреність — усе це визначило питому вагу плodотворної діяльності цього діяча на ниві української культури.

Також А. Волошин належав до впливових політиків краю. Впродовж усього міжвоєнного періоду він дотримувався прочехословацької орієнтації й, зокрема, з великою повагою ставився до першого президента Чехословацької республіки Т.Г. Масарика, діяльність якого мала значний вплив на формування гуманістичних, демократичних, національно-патріотичних поглядів видатного закарпатця [10, С. 148—158]. Водночас саме політична активність А. Волошина викликає чи не найбільше дискусій серед дослідників. Хоч і можна певною мірою погодитися, наприклад, із твердженням О. Мишанича й П. Чучки, що він «чистою політикою займався мало» [11, С. 11], однак був причетним до всіх головних політичних подій в історії Закарпаття починаючи з 1918 р., а з жовтня 1938 по березень 1939 рр. став провідним політичним і державним діячем краю.

До активного політичного життя Закарпаття А. Волошин долучився ще у часи розпаду Австро-Угорської імперії та утворення Чехословацької республіки: в 1918 р. він входив до складу ужгородської Ради угорських русинів; у 1919 р. взяв участь в об'єднанні народних рад краю і створенні Центральної руської народної ради, яка ухвалила рішення про приєднання Закарпаття до новопосталої Чехословацької держави; з 12 серпня 1919 до 17 березня 1921 рр. був членом Директорії — тимчасового уряду Підкарпатської Русі на чолі з губернатором Г. Жатковичем; у 1920 р. став одним із засновників товариства «Просвіта» та ініціаторів створення Руської хліборобської (землеробської) партії; в 1924 р. організатор Християнсько-народної партії; в 1925—1929 рр. був послом до чехословацького парламенту; у квітні 1938 р. очолив Першу руську (українську) центральну народну раду; у жовтні того ж року ввійшов до складу першого автономного уряду і став прем'єр-міністром другого автономного уряду Підкарпатської Русі; з початку 1939 р. був почесним головою Українського національного об'єднання; 12 лютого 1939 р. обраний послом Сойму (парламенту) Карпатської України; 14 березня 1939 р. проголосив незалежність Карпатської України, що була ратифікована Соймом 15 березня й того ж дня А. Волошина обрано президентом Карпатської України.

Можна погодитися з тим, що А. Волошин, дійсно, не готувався до такої високої політичної кар'єри. Він сам відверто про це говорив у грудні 1938 р. кореспондентові львівської газети «Діло»: «Сьогоднішня моя праця є такого характеру, про який раніше я ані не думав. Все своє життя я працював як педагог. Переконався я в тому, що наш народ є цілком так інтелігентний, як і інші європейські народи, і що лише гноблення робило його апатичним. Тепер він чудом скинув з себе апатичність, і ця дійсність дає мені силу і відвагу до тієї праці, яку виконую»⁴.

⁴ Діло. 1938. 20 грудня.

Водночас слід зазначити, що саме довголітня освітня, культурна, громадсько-політична праця для і серед рідного народу, а також високий авторитет і народна підтримка Волошина, як і його загальною лояльне ставлення до Чехословацької республіки, підтримка її конституційних основ і демократичних інститутів та прагнення «забезпечити самостійність Карпато-Української держави в рамках федерації» зумовили вибір його кандидатури на пост прем'єра. Тобто цей вибір був цілком закономірним. З приводу цього призначення чеська газета «Недельні лист» 27 листопада 1938 р. у статті «Хто є Волошин» інформувала: «Людина на своєму місці. Мало маємо людей такої ваги, як о. д-р Волошин. Українській народ Підкарпаття виявив для нього таку любов і таке признание, що назвав його "батьком народу". Цієї назви не устійнив ніякий закон — вона створена народом. Його поява має в собі щось, що захоплює. Хоч уже не молодий, зумів пережити всю свою й свого народу трагедію. [...] Назначуючи його прем'єром — влада зробила найщасливіший крок»⁵. А глава греко-католицької церкви митрополит Андрей (Шептицький), гаряче підтримуючи новий уряд Карпатської України та щиро вітаючи о. А. Волошина з призначенням на посаду прем'єра, писав: «Трудно представити вам ентузіазм і радість, з якою ціла наша суспільність, увесь український народ у Галичині [...] прийняли відомість, що ваша ексцеленція обняли владу в Карпатській Україні. Уважаємо премудрим зарядженням Божого Провидіння, що вас вибрало на провідника народів Закарпаття. Тому народіві потреба й апостольської любови священника і мудрого проводу педагога, який би його виховував. Такого апостола, християнського педагога дав тому народіві, дав нам усім Всевишній у вашій особі. Зо страхом Господнім [...] слідимо за кожним вашим кроком, свідомі небезпек, якими ви з усіх сторін оточені, і безконечно важкого вашого завдання»⁶.

Цікаву характеристику прем'єру дала французька газета «Le Petit Parisien» у номері за 5 лютого 1939 р.: «Часто його представляли як типового духовного політика-дипломата з часів Ренесансу. Але цей образ цілком фальшивий. [...] Батько Волошин, — так його кличуть селяни, — дуже приємний, вирозумілий, розумний і реаліст. То ані мрійник, ані фанатик» [12].

Співвітчизники зі всього світу стежили за виборами до Союму Карпатської України, призначеними на 12 лютого 1939 р. Канадські українці в телеграмі на ім'я А. Волошина писали: «Просимо уряд Карпатської України передати нашим братам привіт. У неділю 12 ц. м. очі 500 тисяч українців Канади звернені на вас, брати і сестри з Карпатської України». Очевидець повідомляв, що «результат недільних виборів [...] був так надзвичайно успішний і для українського народу та українців взагалі корисний, що заскочив своєю несподіванкою не тільки ворогів, але і приятелів Карпатської України» [13, С. 49]. Дійсно, 92,4 % виборців проголосували за Українське національне об'єднання, на чолі списку якого стояв А. Волошин. Він і відкрив 15 березня 1939 р. засідання першого в істо-

⁵ Див.: *Нова свобода*. 1938. 4 грудня.

⁶ Там само. 30 листопада.

рії Закарпаття всенародно обраного парламенту. Соїм затвердив новий уряд Карпатської України і прийняв два конституційні закони, які визначали форму нового державного утворення (республіка на чолі з президентом, обраним парламентом) та стали важливими державно-політичними актами. Державною мовою проголошувалася українська, прапором затверджувався національний синьо-жовтий стяг, гербом — поєднання крайового (червоний ведмідь на одному півполі та чотири синіх і три жовтих смуги на іншому) з національним (тризуб із хрестом на середньому зубі), а гімном — «Ще не вмерла Україна». Соїм уповноважив уряд за згодою президента Карпатської України видавати розпорядження, що матимуть силу законів. Утім владі новоствореної республіки так і не судилося приступити до виконання цих ухвал. Того ж дня, 15 березня 1939 р., угорські війська розпочали загальний наступ, який, незважаючи на запеклий опір нечисленних загонів «Карпатської Січі», завершився 18 березня повною окупацією держави та приєднанням її території до Угорщини.

16 березня 1939 р. В. Гренджа-Донський записав у своєму щоденнику: «[...] української влади вже нема в Хусті, прем'єр Волошин виїхав кудись вночі» [14, С. 264]. Галицький журнал «Жіноча воля» повідомляв, що весь уряд Карпатської України «до останньої хвилини [...] був в обстрілюваному Хусті»⁷. У протоколі допиту А. Волошина, який відбувався 24 травня 1945 р. в Лефортовській тюрмі, зазначалося: «У зв'язку з окупацією угорськими військами Закарпатської України я втік (стенографіст НКДБ СРСР підбирав вирази сам — Авт.) в м. Прагу за маршрутом: із Хуста в Клуж (Румунія) — Темешуара (Румунія). Потім поїхав в Югославію — в Белград, де пробув 4 дні. Із Белграда поїхав в м. Загреб, де пробув 7 днів. З м. Загреб переїхав до курортного містечка в Югославії Цирквениця, де пробув 11 днів. Опісля знову повернувся в м. Загреб і звідти через м. Відень переїхав в м. Берлін, де пробув півтори місяці. З Берліна поїхав до Праги в травні 1939 р.»⁸.

Отже на світанку 16 березня 1939 р. А. Волошин виїхав до Великого Бичкова, де він востаннє у житті провів богослужіння на рідній землі й дізнався про падіння Хуста. Пізно ввечері того дня мостом через Тису в колоні відступаючих чеських вояків і держслужбовців проїхали кілька автомобілів, в яких були урядовці Карпатської України, в тому числі й А. Волошин у супроводі свого багаторічного сподвижника А. Штефана [15, С. 146].

23 березня 1939 р. префект Мараморощини повідомляв комендантові жандармерії в м. Клуж, що 16 березня «приїхав у Румунію колишній прем'єр-міністр уряду Карпатської України д-р Волошин з іншими міністрами. Вони залишили в префектурі Сигета дві малі машини “Аеро”, просячи нас їх залишити в себе. Одна з машин в доброму стані і може бути використана жандармерією. Враховуючи, що А. Волошин покидає наше місто, маємо честь і просимо вашого дозволу, щоб вирішити, що робити з цими машинами: залишити собі, чи передати їх військо-

⁷ *Жіноча воля*. 1939. Ч. 4.

⁸ ГДА СБУ у Закарпатській обл. Арк. 11—12.

вим»⁹. Того ж дня префект повідомляв митну службу в м. Сигет, що в місцевій префектурі «знаходиться машина НР 15581, залишена урядом Волошина. Машина вважається приватною власністю політичної організації (УНО — *Авт.*), очолюваної М. Туликом (УНО керував Ф. Ревай — *Авт.*). Однак вони втікачі з Карпатської України, тому на нашій території втратили права на машину. Ми користуватимемося нею доти, поки ця проблема не буде вирішена»¹⁰. Відомо, що А. Волошин й окремі члени його уряду через Великий Варадин, Клуж, Арад, Тімішоару дісталися румунсько-югославського кордону та невдовзі опинилися в Югославії (зокрема журнал «Жіноча воля» повідомляв, що у цій країні «о. д-р А. Волошин святкував Великдень»¹¹). Після чотирьох днів у Белграді колишній очільник Карпатської України разом зі А. Штефаном поїхав у Загреб, де вони затрималися на тиждень.

Після нетривалих поневірянь європейськими країнами, у травні 1939 р. А. Волошин опинився у Празі, де й мешкав до свого арешту радянськими органами держбезпеки 20 травня 1945 р. Ще 15 жовтня 1938 р. професор Українського вільного університету В. Щербаківський повідомляв ректорові цього навчального закладу, що комісія професорів факультету права і суспільних наук «в засіданні своєму дня 14 жовтня ц. р. одноголосно ухвалила монсенйорові о. Августину Волошинові титул доктора прав УВУ в Празі» [16, С. 184]. Тоді ж з нагоди призначення А. Волошина державним секретарем в уряді А. Бродія ректорат УВУ привітав його з високою посадою, побажавши успіхів у роботі. Архівні документи, опубліковані Т. Беднаржовою, дають можливість простежити основні віхи викладацької й наукової діяльності А. Волошина в Українському вільному університеті. Так, у переліку професорів, що мали викладати у зимовому семестрі 1940/1941 шкільн. р. на філософському факультеті, значиться: «Волошин Августин, доктор прав, звичайний професор педагогіки, член Слов'янського інституту в Празі, продекан філософського факультету». На нараді професорів філософського факультету, яка відбулася 24 червня 1939 р., деканат привітав А. Волошина та висловив переконання, що «його співпраця спричиниться до розвитку університету». В 1944/1945 навч. р. він повинен був прочитати курси лекцій «Теорія навчання», «Педагогічна телеологія», «Уривки з педагогічної літератури», «Нова доба української освіти», «Методології морального виховання».

Поряд із викладанням, А. Волошин плідно займався літературною діяльністю. Зі «Списку праць професорського персоналу УВУ, готових до друку, або які будуть готові до I.VI.1945 р.», видно, що він підготував історичну драму «Фабіола», книжки «Теорія виховання», «Педагогічна телеологія» та продовжував працювати над «Методологією морального виховання», «Педагогічною хрестоматією», «Педагогічною психологією». Обсяг їх мав складати понад 80 друк. арк. За словами А. Штефана, у Празі А. Волошин написав також історич-

⁹ Arhivele de Stat Maramures. Fond Prefectura. Act. 33/5148. 1939.

¹⁰ Ibid.

¹¹ *Жіноча воля*. 1939. Ч. 5.

ну п'єсу «Князь Лаборець» і драму «Син Срібної Землі Юрій Довжа», але гітлерівська цензура не дозволила їх публікацію [17, С. 34]. Така сама доля спіткала й інші твори, зокрема оповідання «У плаю», переклади творів св. Августина «Божий Город» та «Ісповідання». А. Волошин багато працював над перевиданням своїх головних праць із педагогіки, адже необхідно було довести їх до рівня вищої академічної освіти. Рукописи «Педагогічної дидактики», «Педагогічної методики» і 2-томної «Педагогічної хрестоматії» було передано видавництву «Пробоем» у Празі, яке очолював С. Росоха, однак його власника заарештували, а саме видавництво закрили, тож подальша доля матеріалів А. Волошина невідома.

В Українському вільному університеті А. Волошин пройшов шлях від професора педагогіки й декана філософського факультету (1939—1940 рр.) до ректора (рішення сенату УВУ від 16 квітня 1945 р.). Прихильник концепції залишення закладу на території Чехословаччини він прийняв керівництво від А. Яковлева, котрий, як і більшість професорів після вступу до Праги радянських військ, вирушив на захід. Проте сподівання останнього ректора празького періоду УВУ А. Волошина на можливість існування українського вишу у Празі виявилися ілюзорними: університет було фактично ліквідовано, його бібліотеку (понад 10 тис. книжок) та архів вивезено у СРСР.

Наприкінці грудня 1944 р. Львівське обласне управління НКДБ сформувало спецгрупу «Ураган», до складу якої ввійшли колишні червоноармійці, партизани, співробітники органів держбезпеки (п'ятеро росіян, по двоє українців і словаків, один башкир). Очолив її уродженець Тамбовської обл. П. Савельєв, що діяв під псевдонімом «Павлов». Серед членів групи особливо виділявся 24-річний виходець із села під Ужгородом М. Коцко (агент «Летючий»). Він володів декількома мовами, мав зв'язки з націоналістичним підпіллям, але найважливішим був той факт, що «Летючий» особисто знав А. Волошина та деяких членів його уряду у Празі. Саме М. Коцко повинен був зблизитися з колишнім президентом Карпатської України й переконати його не залишати Прагу після відступу німців. Розглядалися два варіанти дій щодо закарпатського політика: арешт та вивезення до Москви, а в разі невдачі — ліквідація [18]. В особовій справі А. Волошина зазначено, що його було «затримано» 15 травня 1945 р. («в Празі-16, ул. Подлипками, 12»). При цьому вилучено круглу печатку з написом «Президія уряду Підкарпатської Русі»¹². Співробітники НКДБ СРСР навіть не пред'явили ордер на арешт — цей документ був представлений А. Волошину слідчим головного управління «Смерш» майором Вайндорфом тільки 5 червня, тобто тоді, коли він уже був у'язнем Лефортовської тюрми¹³.

Перший допит відбувся 22 травня, після чого були наступні — 24 травня, 5, 9, 12, 14, 19, 20 червня 1945 р. На останньому допиті А. Волошину надано постанову про оголошення звинувачення, головним пунктом було ведення «ворожого діяльності проти Радянського Союзу». Прочитавши документ, він майже з усім

¹² ГДА СБУ у Закарпатській обл. Арк. 1—3.

¹³ Там само. Арк. 6.

погодився: «В чому мене звинувачують статті звинувачення мені зрозуміло. [...] Винним себе визнаю»¹⁴. Можна лише уявити, до якого стану був доведений 71-річний чоловік, якщо він визнавав себе «винним» навіть у тих «бідах», до яких не мав аніякого відношення...

Після останнього допиту здоров'я в'язня різко погіршилося, тож його перевели в Бутирську тюрму. Про перебування А. Волошина в Лефортові маємо свідчення В. Марчука з Житомирщини: «Зразу після дня Перемоги до мене в камеру-одиночку помістили Августина Волошина — президента Карпатської України. Це був невисокий, повний чоловік, років йому було за 70. Він мав хворий шлунок і не міг їсти. Свою їжу віддавав мені... З кожним днем Августин Іванович слабнув. Навіть сам вже не міг виходити на прогулянку. Ми брали його під руки і виводили гуляти. Одного разу він попросив його залишити. Коли ми повернулися з прогулянки, у камері його не застали...» [19, С. 558—559]. Слова співкамерника підтверджуються лікарським висновком від 10 липня 1945 р. санчастини Лефортовської тюрми (цей і наступні документи наводимо мовою оригіналу):

Заключённый Волошин Августин Иванович 1874 г. рождения, обратился впервые за медпомощью 23 мая 1945 г. с жалобами на боли в области сердца, одышку и общую слабость. Объективно: заключённый правильного телосложения, с чрезмерным отложением жира, кожа и видимые слизистые бледны. Сердце — границы расширены во все стороны, тоны глухие, акцент на втором тоне аорты. В лёгких ослабленное дыхание, сухие хрипы. Печень и селезёнка не пульсируются, безболезненны. В течение последнего времени заключённый резко ослаб, усилилась одышка и общая слабость, сильно отекали ноги, совершенно исчез аппетит. Заклучённый встаёт и передвигается только с посторонней помощью. Всё вышеизложенное говорит за то, что у заключённого имеется кардиосклероз с упадком сердечной деятельности, вследствие чего он нуждается в немедленном направлении в больницу Бутырской тюрьмы для стационарного лечения.

Начальник санчасти Лефортовской тюрьмы НКГБ СССР
майор медицинской службы Яншин¹⁵.

Сучасні дослідники називали різні дати смерті президента Карпатської України: 11, 14, 17 липня 1945 р. На основі документів з архівної справи маємо можливість установити точні день і час:

Акт

Заклучённый Волошин Августин Иванович, 1874 г. рождения, находящийся в больнице с 11.VII.1945 по поводу декомпенсированного порока сердца, воспаления почек, хронического колита 19.VII.1945 в 15 час. 20 минут умер от паралича сердца.

Дежурный врач [підпис]
Копия верна
Секретарь Бутырской тюрьмы
НКВД СССР [підпис]
Капитан Свитский¹⁶.

¹⁴ Там само. Арк. 31.

¹⁵ Там само. Арк. 106.

¹⁶ Там само. Арк. 107.

**Акт
судебно-медицинского исследования труп
Волошина А.И.**

Вскрытие произведено 20/VII 1945 суд.-мед. экспертом Семеновским в присутствии нач. санчасти Бутырской тюрьмы полковника мед. службы Ларина.

**(Детализированный лист)
Анатомический диагноз:**

Артериосклероз. Артериокардиосклероз. Артериоло-склеротический нефроцироз. Расширение полостей сердца. Общее ожирение. Миодегенерация сердца. Эмфизема лёгких. Желчнокаменная болезнь. Хронический энтероколит.

Заключение: смерть наступила от паралича сердца (артериосклероз, артериокардиосклероз). Акт подписал собственноручно Семеновский¹⁷.

Так закінчився життєвий шлях президента Карпатської України Августина Волошина. 15 березня 2002 р. за визначну особисту роль у боротьбі за утвердження української державності йому присвоєно звання Героя України (посмертно).

Насамкінець слід наголосити, що в кінці 1930-х рр. Карпатська Україна на чолі з А. Волошином виявилася єдиною територією, де проживала невелика гілка українського народу, котра проголосила свою незалежність і заявила про бажання жити державним життям. Такої можливості тоді не мали ні українці під владою СРСР, ні українці під владами Польщі та Румунії. Тому вони разом із розпорошеною по світу українською діаспорою сприйняли події на Закарпатті — здобуття автономії у складі Чехословацької республіки у жовтні 1938 р. і проголошення через півроку незалежності — не лише як іспит на політичну зрілість українських сил, але й як відчайдушну спробу відновити національну державність бодай на малій частині українських етнографічних земель як зародок майбутньої соборної незалежної України. Отже утворення Карпатоукраїнської держави можна розцінювати як другий у минулому столітті, після Української революції 1917—1921 рр., етап національно-визвольної боротьби. Попри те, що через зовнішню агресію Карпатська Україна припинила своє існування, вона залишила яскравий слід у нашій історії.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Myshanych, O.V. Zhyttia i tvorchist Avhustyna Voloshyna. Uzhhorod: Zakarpattia, 2002 [in Ukrainian]. [Мишанич О.В. Життя і творчість Августина Волошина. Ужгород: Закарпаття, 2002. 48 с.].
2. Vehesh, M., Vidnianskyi, S. Avhustyn Voloshyn — «batko karpatoukrainskoho narodu». Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo, 2020 (seriia «Politychni portrety») [in Ukrainian]. [Вегеш М., Віднянський С. Августин Волошин — «батько карпатоукраїнського народу». Київ: Парламентське видавництво, 2020. 472 с. (серія «Політичні портрети»)].
3. Vidnianskyi, S., Vehesh, M. Avhustyn Voloshyn i Karpatska Ukraina v istorii ukrainskoho derzhavotvorennia. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2021 [in Ukrainian].

¹⁷ Там само. Арк. 109.

- [Віднянський С., Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна в історії українського державотворення. Київ: Інститут історії України НАН України, 2021. 373 с.].
4. Vehesh, M., Vidnianskyi, S. Avhustyn Voloshyn — budivnychy ukrainskoi derzhavnosti za Karpatamy. Vyd. 2-he. Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo, 2021 (seriia «Politychni portrety») [in Ukrainian].
[Вегеш М., Віднянський С. Августин Волошин — будівничий української державності за Карпатами. Вид. 2-ге. Київ: Парламентське видавництво, 2021. 472 с. (серія «Політичні портрети»)].
 5. Vehesh, M., Vidnianskyi, S. Avhustyn Voloshyn. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy; Uzhhorod: Autdor-Shark, 2022 [in Ukrainian].
[Вегеш М., Віднянський С. Августин Волошин. Київ: Інститут історії України НАН України; Ужгород: Аутдор-Шарк, 2022. 506 с.].
 6. Vehesh, M., Vidnianskyi, S. Avhustyn Voloshyn. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy; Uzhhorod: Rik-U, 2022 [in Ukrainian].
[Вегеш М., Віднянський С. Августин Волошин. Київ: Інститут історії України НАН України; Ужгород: Рік-У, 2022. 512 с.].
 7. Hrushevskiy, M. Istoriia Ukrainy-Rusy. T. II: XI—XIII v. Kyiv: Naukova dumka, 1992 [in Ukrainian].
[Грушевський М. Історія України-Руси. Т. II: XI—XIII в. Київ: Наукова думка, 1992. 634 с.].
 8. Basarab, V., Vehesh, M., Serhiichuk, V. Avhustyn Voloshyn: Novi dokumenty i materialy pro zhyttia i smert prezidenta Karpatskoi Ukrainy. Uzhhorod: Hoverla, 2006 [in Ukrainian].
[Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Августин Волошин: Нові документи і матеріали про життя і смерть президента Карпатської України. Ужгород: Говерла, 2006. 152 с.].
 9. Birchak, V. Avhustyn Voloshyn yeho zhytia y diialnist: Z nahody yuvyleiu 50 litnikh urodyn y 25 litnoi pratsi. Uzhhorod: Vyd. tovarystva «Prosvita»; tovarystvo «Unio», 1924 [in Ukrainian].
[Бірчак В. Августин Волошин єго життя и діяльність: З нагоди ювілею 50 літніх уродин и 25 літньої праці. Ужгород: Вид-во тов. «Просвіта»; тов. «Уніо», 1924. 35 с.].
 10. Vidnianskyi, S. Tomash Masaryk i Avhustyn Voloshyn. *Problemy istorii krain Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy*. Kamianets-Podilskiy, 2020. 8: 148-158 [in Ukrainian].
[Віднянський С. Томаш Масарик і Августин Волошин. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*. Кам'янець-Подільський, 2020. Вип. 8. С. 148—158].
 11. Myshanych, O., Chuchka, P. Avhustyn Voloshyn (1874—1945). *Avhustyn Voloshyn. Tvory*. Uzhhorod, 1996. 5-36 [in Ukrainian].
[Мишанич О., Чучка П. Августин Волошин (1874—1945). *Августин Волошин. Твори*. Ужгород, 1996. С. 5—36].
 12. Boldyzhari, M. Kraiu mii ridnyi: naukovo-populiarni narisy z istorii Zakarpattia. Uzhhorod, 1998 [in Ukrainian].
[Болдижар М. Краю мій рідний: науково-популярні нариси з історії Закарпаття. Ужгород, 1998. 232 с.].
 13. Rosokha, S. Soim Karpatskoi Ukrainy. Lviv: Memorial, 1991 [in Ukrainian].
[Росоха С. Сойм Карпатської України. Львів: Меморіал, 1991. 88 с.].
 14. Grendzha-Donskyi, V. T. VIII: Shchastia i hore Karpatskoi Ukrainy: Shchodennyk. Zibrala i vporiadkuvala Zirka Grendzha-Donska. Washington: Vydannia Karpatskoho soiuzu, 1987 [in Ukrainian].

- [Гренджа-Донський В. Т. VIII: Щастя і горе Карпатської України: Щоденник. Зібрана і впорядкувала Зірка Гренджа-Донська. Вашингтон: Видання Карпатського союзу, 1987. 487 с.].
15. Avhustyn Voloshyn. *Karpatska Ukraina: Dokumenty i materialy. Khronika podii. Personalii: U 2 t. T. 2.* Uzhhorod: Zakarpattia, 2010 [in Ukrainian].
[Августин Волошин. Карпатська Україна: Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У 2 т. Т. 2. Ужгород: Закарпаття, 2010. 776 с.].
 16. Bednarzhova, T. Avhustyn Voloshyn — derzhavnyi diiach, pedahoh, myslytel. Lviv: Osнова; Lvivska bohoslovska akademiia, 1995 [in Ukrainian].
[Беднаржова Т. Августин Волошин — державний діяч, педагог, мислитель. Львів: Основа; Львівська богословська академія, 1995. 156 с.].
 17. Shtefan, A. Avhustyn Voloshyn Prezydent Karpatskoï Ukrainy: Spomynu. Toronto: Karpatskyi doslidnyi tseutr, 1977 [in Ukrainian].
[Штефан А. Августин Волошин Президент Карпатської України: Спомини. Торонто: Карпатський дослідний центр, 1977. 209 с.].
 18. Birchak, V. Poliuvannia na prezidenta. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/poliuvannia-na-prezidenta/> [in Ukrainian].
[Бірчак В. Поліування на президента. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/poliuvannia-na-prezidenta/> (дата звернення: 19.05.2022)].
 19. Litopys neskorenoi Ukrainy: Dokumenty, materialy, spohady. Knyha persha. Lviv: Prosvita, 1993 [in Ukrainian].
[Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Книга перша. Львів: Просвіта, 1993. 800 с.].

Надійшла / Received 30.01.2024

Stepan VIDNIANSKYI

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Corresponding Member of the NAS of Ukraine,
Head of the Department of the History of International Relations
and Foreign Policy of Ukraine,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
stepanvid@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-8825-7024>

Mykola VEHESH

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor (Uzhhorod, Ukraine)
mykola.vegesh@uzhnu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-1848-8839>

BUILDER OF THE UKRAINIAN STATE BEYOND
THE CARPATHIANS (to the 150th anniversary of the birth
of Avhustyn Voloshyn and the 85th anniversary
of the declaration of independence of Carpathian Ukraine)

The goal is to comprehensively examine the main milestones of the life path and multifaceted activity of A. Voloshyn — President of Carpathian Ukraine, outstanding public-political, state, and cultural figure, recognized leader of the Ukrainian national and cultural movement in interwar Zakarpattia (Transcarpathia), with whose name the national revival of Zakarpattia Ukraini-

ans in the first half of the 20th century is quite naturally associated. The next **research methods** were used: biographical, prosopographical, problem-chronological, historical-comparative, and retrospective. **The scientific novelty** consists in the objective determination of the role of A. Voloshyn in the history of Zakarpattia and the processes of Ukrainian state formation in the 20th century, highlighting the historical conditions for the formation of his worldview, national-cultural orientation, and political views, as well as church-religious, cultural-educational, pedagogical, social-political and statesmanship activities of A. Voloshyn. **Conclusions.** Thanks to the active work of A. Voloshyn, as the leader of the Ukrainian national and cultural movement in interwar Zakarpattia and the head of the autonomous government of Pidkarpatska Rus (Subcarpathian Rus) — Carpathian Ukraine, the proclamation of an independent Ukrainian state beyond the Carpathians became possible 85 years ago (on March 15, 1939) as one of the stages of Ukrainian state formation and a phenomenon in the recent Ukrainian history.

Keywords: *Avhustyn Voloshyn, church-religious, cultural-educational, pedagogical, public-political work and statesmanship activity, Zakarpattia (Transcarpathia), Pidkarpatska Rus (Subcarpathian Rus), Carpathian Ukraine, Czechoslovakia.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.02.132>

УДК 321.013:321.01:003.5(477)

Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ

доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник,
відділ історії України 20—30-х рр. ХХ ст.,

Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)

s_kul@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-7561-5374>

ДЕРЖАВОСУСПІЛЬСТВО ЯК ФУНДАМЕНТ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ СИСТЕМИ ВЛАДИ І ВЛАСНОСТІ

Мета — обґрунтування суті неологізму «державосупільство», який виник для означення феномену більшовицької системи влади і власності. В радянські часи ця система йменувалася соціалізмом / розвинутим соціалізмом, тобто «першою фазою» Марксового комунізму з розподілом матеріальних благ згідно зі вкладеною працею. **Методологія** полягає у застосуванні критичного переосмислення стандартних положень марксизму-ленінізму, які утверджували нерозривний зв'язок створеного у СРСР більшовицького режиму й побудованого цим режимом соціально-економічного ладу з революційним марксизмом доби «Маніфесту Комуністичної партії» К. Маркса та Ф. Енгельса. **Наукова новизна.** Доводиться світоглядна прірва між утопічним у своїй основі марксистським ученням про комунізм і реальним змістом запровадженій В. Ленінін та розвинутій його наступниками системи влади і власності, яка фігурувала під назвою «соціалістичного будівництва». Здійснені в Росії й у поневоленіх нею національних республіках три послідовні експропріації (партії більшовиків — її вождями, партією більшовиків — радянської держави, державою-комуністичною — радянського суспільства) обумовили привласнення вождями більшовиків існуючих у суспільстві засобів виробництва під міфічним брендом «загальнонародної» форми власності. Побудова влади у вигляді двох вертикалей — позаконституційної партійної й конституційної радянської — призвела до утворення держави, міцно пов'язаної з «народ-

Цитування: Кульчицький С. Державосупільство як фундамент більшовицької системи влади і власності. *Український історичний журнал*. 2024. № 2 (575). С. 132—141. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.02.132>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ною товщею», але незалежної від народу. Ця держава перекинула у суспільство свій кістяк, завдяки чому суспільно-політичний режим і соціально-економічний лад злилися в єдину форму існування — державосупільство. Впродовж трьох поколінь радянське суспільство терором, пропагандою й вихованням утягувалося у спотворений світ, який формувався за лекалами комуністичного режиму. **Головним висновком** є теза про унікальність російського симбіозу держави та суспільства, що фігурував під маскуючою назвою соціалізму як першої фази Марксового комунізму. Такого симбіозу не відбулося ані у країнах, яким СРСР нав'язав так званий «комуністичний» режим після Другої світової війни, ані у союзних республіках, за винятком Російської Федерації.

Ключові слова: *більшовицька система влади і власності, державосупільство, революційний марксизм, уявлені спільноти, «соціалістичне будівництво», соціалізм / розвинутий соціалізм, «радянська влада», двоканальна структура радянської держави, «воєнний комунізм» і нова економічна політика, ленінізм та сталінізм, рашизм.*

Повномасштабна російсько-українська війна започаткувала радикальну переоцінку тривалих відносин України з Росією. Українське суспільство переконалося в тому, що російський імперіалізм являє собою екзистенційну загрозу. Двобій із державою, яка за військово-технічним потенціалом і чисельністю населення істотно перевищує Україну, все-таки має перспективу перемоги, адже нашу країну підтримують десятки демократичних держав світу. Агресор має перед собою нове втілення Об'єднаних Націй у вигляді щомісячних сесій Рамштайну, які постачають Україні зброю й підтримують здебільшого на грантовій основі її державний бюджет.

Перетворення політики «братніх обіймів» із боку Російської Федерації на збройну агресію, супроводжувану геноцидом українців на загарбаних територіях, вимагає осмислення. Після лютого 2022 р. у світі поширився термін «рашизм» для означення нового різновиду тоталітарної ідеології і практики, покладених в основу сучасного російського режиму. Не варто ототожнювати рашизм із путінізмом, як це роблять експерти, коли відривають очільника режиму від настроїв «глибинного народу». Саме через те, що путінський режим користується підтримкою російського суспільства, він дозволяє собі, володіючи статусом ракетно-ядерної держави і правом вето в Раді Безпеки ООН, кидати зухвали виклики встановленому світопорядку.

Аналізуючи зовнішню і внутрішню політику РФ у ХХІ ст., Верховна Рада України в постанові, опублікованій 2 травня 2023 р., визначила десять істотних ознак рашизму:

- системні порушення прав та основоположних свобод людини;
- культ сили й мілітаризм;
- культ особи, котра перебуває на верхівці вертикалі влади, та сакралізація інститутів держави, самозвеличення Росії й росіян за рахунок пригнічення та / або заперечення існування інших народів;
- застосування з метою реалізації експансіоністської державної політики практики поширення серед інших народів російських мови й культури, православної церкви, медіа, політичних і громадських інституцій, пропагування ідей «російського світу»;

- систематичне порушення загально визнаних принципів і норм міжнародного права, зокрема поваги до суверенітету інших держав, їх територіальної цілісності та міжнародно визнаних кордонів, недотримання засад незастосування сили чи погрози силою;
- створення, фінансування й широка підтримка незаконних збройних формувань, сепаратистських рухів, терористичних організацій на територіях суверенних держав;
- використання заборонених методів ведення війни та системне вчинення воєнних злочинів і злочинів проти людяності;
- систематичні організація та здійснення масових убивств, страт, катувань, депортацій, створення штучних умов для виникнення голоду, інших видів масового фізичного терору, геноциду, переслідування з етнічних, національних, релігійних, політичних й інших мотивів;
- регулярне застосування до інших держав практики економічного та енергетичного шантажу;
- погрози щодо застосування ядерної зброї проти інших держав та створення техногенних катастроф [1].

Єдність сучасної російської держави з вагомою часткою її суспільства не виникла на порожньому місці. Вона стала продуктом тривалого процесу, починаючи від установлення тоталітарного режиму вождями більшовиків після розпаду дореволюційної імперії. Як можна назвати систему влади і власності, що утворилася в більшовицькій Росії та в опанованих нею національних республіках?

У радянську добу ця система характеризувалася як «перша фаза» Марксового комунізму, тобто як соціалізм із розподілом матеріальних благ за працею. Компартиїні пропагандисти підкреслювали, що при соціалізмі «трудящі маси» користуються житлом, освітою й охороною здоров'я на безплатних засадах, а при повному комунізмі розподіл матеріальних благ здійснюватиметься за потребами. Прагнучи здобути популярність, М. Хрущов пообіцяв за два десятиліття перейти до повного комунізму з безплатним розподілом благ за потребами, і включив цю легковажну обіцянку до нової програми КПРС. Спічрайтерам Л. Брежнева довелося терміново вигадати під назвою «розвинутого соціалізму» з розподілом благ за працею проміжну фазу між соціалізмом і повним комунізмом тривалістю в кілька десятиліть.

Винахідник більшовицької системи влади та власності, засновник радянської держави В. Ленін високо оцінював пропагандистський потенціал революційного марксизму доби «Маніфесту Комуністичної партії» (1848 р.) К. Маркса й Ф. Енгельса та визнав себе «скромним учнем» основоположників марксизму. Він розумів утопізм Марксового комунізму, який спирався на неструктуровані, аморфні спільноти — клас і суспільство (уявлені спільноти, за лексикою британського політолога Б. Андерсона) [2]. Натомість вождь більшовиків спирався на структуровані й ієрархізовані спільноти — партію та державу. Закликаючи партію більшовиків і ради робітничих та солдатських (переважно селянського походження) депутатів здійснити «пролетарську революцію», він розумів, що у ситуації поваленого самодержавства цей заклик має шанси на успіх.

Здійснювана В. Леніним і його наступниками програма встановлення більшовицької системи влади та власності складалася з трьох експропріацій:

- експропріації партії більшовиків (яка будувалася на засадах «демократичного централізму» з безумовним підпорядкуванням нижчих за ієрархією структур вищим) — її вождями;
- експропріації партією більшовиків створюваної нею радянської держави (за лексикою В. Леніна 1917 р. — держави-комуни);
- експропріації державою-комуною радянського суспільства.

Вожді, в руках котрих опинялися засоби виробництва, ставали власниками всього «народного господарства», тобто діставали змогу визначати пропорції між нагромадженням і споживанням, валютним курсом, експортом та імпортом, структурою капіталовкладень у розрізі галузей, регіонів тощо. Експропрійовані ними засоби виробництва існували під назвою «загальнонародної власності», але фактично залишалися їхньою приватною власністю. Головна ідея революційного марксизму формулювалася в «Маніфесті Комуністичної партії» коротким реченням: «Комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності» [3, С. 438]. Отже між комунізмом К. Маркса й Ф. Енгельса та замаскованою під комунізм більшовицькою системою власності пролягала світоглядна безодня.

Винайдена В. Леніним система власності могла функціонувати тільки в умовах злиття партії більшовиків із державою-комуною. Більшовики мусили витіснити з рад конкурентні партії меншовиків та соціалістів-революціонерів і заповнити їх членами власної партії, а також безпартійними депутатами, котрі їй «співчували». Внаслідок цього партія більшовиків починала існувати у двох різновидах: по-перше, як політична партія, що здійснювала диктатуру своїх вождів під маскувальним брэндом «диктатури пролетаріату»; по-друге, як ради, що мали управлінські функції, але підпорядковувалися комітетам більшовицької партії в усіх ланках адміністративно-територіального поділу.

Вагомим (і негативним, до речі) внеском В. Леніна в історію й теорію державотворчого процесу була побудована держава-комуна у вигляді двох паралельних вертикалей: позаконституційної партійної та конституційної радянської. Завдяки двоканальній побудові держави створювалася принципово нова міцна влада, пов'язана із народною товщею, але незалежна від народу.

Одночасно виникла додаткова вертикаль влади у вигляді органів державної безпеки. Формально вона підпорядковувалася радянській вертикалі, але фактично перебувала в розпорядженні партійної, являючи собою матеріалізоване втілення диктатури вождів. Крім боротьби з конкурентними партіями (допоки вони існували) функцією працівників держбезпеки був відбір кандидатів у депутати радянських органів, які влаштовували більшовицькі парткоми.

Між вільними виборами 1917 р. в Установчі збори й вільними виборами на І з'їзд народних депутатів СРСР, що стали наслідком конституційної реформи 1988 р., пролягла відстань у понад 70 років. Російське суспільство володіло незвичним для нього суверенітетом лише кілька місяців — від повалення самодер-

жавства до загибелі Тимчасового уряду та розпуску Установчих зборів. Упродовж трьох поколінь вожді більшовиків мали можливість насаджувати у суспільстві власні уявлення про минуле й майбутнє, світоглядні орієнтири, ставлення до зовнішнього світу, норми поведінки тощо. Терором, пропагандою та вихованням радянське суспільство втягувалося у спотворений світ, який формувався за лекалами комуністичного більшовизму.

Всі організації, що легально існували, будувалися, як і партія більшовиків, на засадах «демократичного централізму». Спілкування між ними по горизонталі, тобто в обхід керівного центру, заборонялося. Тим самим зникали осередки громадянського суспільства, які народжувалися навіть в умовах самодержавного правління російських імператорів. У суспільстві залишалися тільки вертикальні структури, котрі виконували роль «передавальних пасів» від державного центру у вигляді керівництва партії більшовиків до атомізованого населення.

Комітети більшовицької партії, починаючи від Центрального, контролювали всі ланки радянської вертикалі влади. На додаток, вони здійснювали безпосередній контроль у кожній ланці адміністративно-територіального поділу за осередками комсомолу й підпорядкованими їм організаціями піонерів і жовтенят, а також ветеранськими, жіночими, національними, інтернаціональними. Радянська вертикаль контролювала державний та господарський апарати, профспілки і громадські організації. Додаткова вертикаль державної безпеки теж пронизувала всю товщу суспільства, складаючись зі штатних працівників та наwerbованих залякуванням або матеріальним заохоченням інформаторів. По суті, ленінсько-сталінська держава-комуна перемістила у глиб суспільства свій кістяк, знищивши одночасно всі не підпорядковані їй структури горизонтальної побудови.

У 1917 р. В. Ленін перетворив свою організацію професійних революціонерів на масову партію завдяки переходу на позиції народних низів, які проголошували гасла «Фабрики — робітникам!» і «Землю — селянам!». Тут буде доречним згадати записку колишнього міністра внутрішніх справ П. Дурново, котрий відзначився придушенням першої російської революції, а після відставки перебував на посаді імператорського радника. В лютому 1914 р. він звернувся до Миколи II з доповідною запискою, в якій радив відмежуватися від назріваючої в Європі війни. В разі поразок від сильної Німеччини, попереджав він, Росія не зможе уникнути революції, яка матиме соціальний, а не політичний характер: «Російський простолюдин, селянин і робітник однаково не шукає політичних прав, йому й непотрібних, і незрозумілих. Селянин мріє про дармове наділення його чужою землею, робітник — про передачу йому всього капіталу та прибутків фабриканта, і далі цього їхні бажання не йдуть» [4, С. 196].

Після утвердження при владі ленінський Раднарком ставився більш-менш толерантно до випадків, коли робітничі колективи під час націоналізації фабрик і заводів починали розпоряджатися ними як своєю власністю. Однак незабаром із боку верховного вождя більшовиків пролунало грізне застереження: «Величезним перекрученням основних засад радянської влади й цілковитою відмовою від соціалізму є всяке, пряме чи опосередковане, узаконення власності робітників окремої фабрики або окремої професії на їх відокремлене виробництво» [5, С. 481].

Компартійні пропагандисти почали запевняти робітничі колективи, що націоналізовані підприємства є «загальнонародним» надбанням. Щоб переконати їх у цьому, робітників залучали до участі в комуністичних осередках, виконавчих комітетах рад, фабзавкомках і профспілках. Влаштовувалися врочисті вшановування ветеранів праці, відбувалося переселення сімей робітників у «буржуазні квартали». Газети славили безплатну працю на «комуністичних суботниках». Восени 1919 р. В. Ленін уже говорив про «анархо-синдикалізм» як про «подолану небезпеку».

Ситуація на селі складалася по-іншому. Прийнятий у ніч на 9 листопада 1917 р. II Всеросійським з'їздом рад «Декрет про землю» скасовував приватну власність на неї, оголошував надра, ліси та води державною власністю й передавав у зрівняльне користування селян орні землі. Документ дозволяв селянам вільно обирати форми землекористування (подвірну, хутірську, общинну, артільну). Під тиском рад солдатських депутатів, які контролювали багатомільйонну армію, В. Ленін на цьому з'їзді заявив: «Як демократичний уряд, ми не можемо обійти постанову народних низів, хоча б ми з нею були не згодні» [6, С. 27]. Партійна програма, над якою працювали в керівництві більшовиків, вимагала організувати на селі «радянські господарства» («радгоспи») й підтримати селянські товариства для громадського обробітку землі, аж до комун.

Оскільки встановити контроль над орними землями не вдалося, держава почала тиснути на селян методами продовольчої розверстки, тобто реквізицією продуктів селянського виробництва. На VIII Всеросійському з'їзді рад (грудень 1920 р.) В. Ленін констатував: «Треба спиратися на одноосібного селянина, він такий, і в найближчий час іншим не буде, і мріяти про перехід до соціалізму та колективізації не доводиться» [7, С. 181].

Залишаючись господарями на своїй землі й переконуючись у тому, що держава переслідує вільну торгівлю та реквізує призначене на продаж зерно, селяни почали обмежувати посівні площі власними потребами. У країні негайно розгорнулася економічна криза. Шахтарі скорочували вуглевидобуток через відсутність хліба. Залізничники припиняли рух поїздів унаслідок відсутності вугілля. Транспортна криза виявилася вагомим чинником поразки 5-мільйонної Червоної армії в радянсько-польській війні 1920 р.

Навесні 1921 р. В. Ленін оголосив нову економічну політику. Продрозверстка поступилася місцем податку, з яким селян знайомили ще до посівної кампанії. Держава припинила чинити перешкоди вільній торгівлі. Було дозволено приватне підприємництво. Економічну політику 1918—1920 рр. почали характеризувати як «воєнний комунізм», тобто комунізм, нав'язаний війною, а не ленінською доктриною влади і власності. У пропагандистській брошурі «Про продовольчий податок» (квітень 1921 р.) В. Ленін гранично чітко дистанціювався від своєї попередньої політики, попереджаючи більшовиків про її небезпеку для самої партії у виразах, які не допускали кривотлумачення: «Така політика була б дурістю і самогубством тієї партії, яка спробувала б її. Дурістю, адже ця політика економічно неможлива, самогубством, адже партії, які пробують подібну політику, зазнають неминуче краху» [8, С. 222].

В історіографії замаскована В. Леніним терміном «воєнний комунізм» політика 1918—1920 рр. відділена від нової економічної політики майже непроникною стіною. Припинення непу надзвичайними заходами по хлібозаготівлях 1928 р., переростання хлібозаготівель у нову форму реквізиційної продрозверстки, що тривала з 1929 до січня 1933 рр., кампанія «ліквідації куркульства як класу» 1930—1931 рр., супроводжувана колективізацією сільського господарства, загальносоюзний голод 1932—1933 рр., включно з терористичним Голодомором на територіях України, Кубані, Нижньої Волги й Казахстану — всі ці жахливі події «соціалістичного будівництва» приписуються ініціативі Й. Сталіна. Завдяки цьому у світовій історіографії міцно утвердився термін «сталінізм», який існує паралельно терміну «ленінізм», але окремо від нього.

Насправді, однак, ленінський «комуністичний штурм» відрізнявся від сталінського тільки тим, що відбувався у ситуації громадянської війни. У 1918—1920 рр. держава-комуна ще не встигла зайти у суспільство всіма своїми організаційними, силовими і пропагандистськими органами, щоб створити ту систему влади та власності, яка існувала перед внутрішнім зором першого верховного вождя більшовиків. Тільки цим можна пояснити, що в момент найглибшої економічної кризи, супроводжуваної провалом спроб Кремля поглинути Польщу, вийти на кордони Німеччини й заволодіти ресурсами розвинутих країн Європи, він наказав зупинитися та оголосив свою попередню політику «дурістю і самогубством».

Якщо шукати першовитоки політики, яку досі треба позначати не конкретним терміном, а в описовій формі (як систему влади і власності), тому що вона не має іншої назви, ніж надана їй вождями більшовицької партії («соціалізм», «розвинутий соціалізм»), слід звернутися не до уроків непу, а до змісту комуністичного штурму 1918—1920 рр. Сталінський штурм не мав під собою іншої основи.

Вивчаючи праці основоположників марксизму, В. Ленін солідаризувався з їхнім умоглядним твердженням про те, що вже в першій фазі комунізму, тобто за соціалізму розподіл матеріальних благ здійснюватиметься без участі товарно-грошових відносин і вільного ринку. Написана ним та прийнята в березні 1919 р. програма РКП(б) вимагала досягти саме цієї мети в будівництві соціалізму: «У галузі розподілу завдання радянської влади в даний час полягає в тому, щоб неухильно продовжувати заміну торгівлі планомірним, організованим у загальнодержавному масштабі розподілом продуктів. Метою є організація всього населення в єдину мережу споживчих комун, здатних із найбільшою швидкістю, планомірністю, економією та з найменшою затратою праці розподіляти всі необхідні продукти, строго централізуючи весь розподільчий апарат» [9, С. 440].

Розпочаті з 1918 р. спроби державного апарату перетворити товари на продукти й ліквідувати вільний ринок істотно поглибили економічну кризу та вкінці зруйнували популярність більшовиків у селянському середовищі. Вивчаючи перші здобутки нової економічної політики, вождь зрозумів, що державі-комуні під силу трансформувати вільний ринок на регульований і розподіляти матеріальні блага, користуючись товарно-грошовими відносинами. Щоб досягти цього, держава повинна була витіснити з ринку приватних підприємців та взяти

на себе як виробництво, так і розподіл матеріальних благ. Тимчасово допускаючи непманів до участі у відродженні економіки, В. Ленін ставив перед державним апаратом дилему «хто кого?» — чи ринкова стихія переможе радянську владу, чи комунобільшовизм знищить усі прояви приватного підприємництва.

Розраховуючи на другий варіант, В. Ленін поспішив внести істотну поправку у твердження основоположників марксизму про відсутність товарно-грошових відносин у першій фазі комунізму. У статті «Про кооперацію», продиктованій на початку січня 1923 р., він заявив: «Ми змушені визнати докорінну зміну всієї точки зору нашої на соціалізм» [10, С. 37]. Щоправда, не роз'яснив мотивів, які привели його до такого радикального висновку.

Розглядаючи державосупільство як фундамент ленінської системи влади і власності, потрібно з'ясувати, чи домоглися політичні режими, нав'язані Кремлем іншим країнам після Другої світової війни, ввійти в товщу своїх суспільств. Таке завдання потребує спеціального дослідження. Проте наперед можна сказати, що в окупованих Радянським Союзом країнах «соціалістичної співдружності» не відбулося симбіозу держави й суспільства. Можливим винятком була ситуація в Німецькій Демократичній Республіці. Подібний до радянського політичний режим КНР співіснує з суспільством, яке має тривалі, від V ст. до н. е. традиції конфуціанства як етико-філософського вчення, поєданого з ідеологією та релігією.

Розпад радянської імперії показав, наскільки різними були союзні республіки, котрі співіснували у силовому полі диктатури вождів КПРС. Балтія відразу взяла курс на інтеграцію з Європейським Союзом. У Центральній Азії відродилися соціально-культурні відносини, що панували тут до поглинення цього регіону Російською імперією. «Загальнонародна власність» на засоби виробництва після зникнення ЦК КПРС в Росії та в Україні перетворилася на нічийну й була розтягнута новоявленими «олігархами».

Процес трансформації України з радянської республіки на олігархічну, і з олігархічної — на демократичну розтягнувся на декілька десятиліть. Поступово звільняючись від економічної, культурної, релігійної і психологічної залежності від Росії, Україна «майданами» реагувала на спроби північної сусідки збити її з євроатлантичного курсу.

Тим часом олігархічна Росія проіснувала недовго. Фундамент більшовицької системи влади і власності був підірваний розпадом СРСР, але у цій державоутворюючій республіці не зникли остаточно зв'язки між «глибинним народом» та уламками радянських державних структур. Коли вони відновилися в дещо оновленому вигляді та стали пануючими, олігархи втратили політичний вплив і перетворилися на «гаманці» колишніх кадебістів. Народився рашизм як нова форма властивих російському соціуму традицій імперіалізму, шовінізму й патерналізму. Україна опинилася у самому центрі двобою між рашизмом і демократичним світом.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy «Pro Zaiavu Verkhovnoi Rady Ukrainy “Pro vykogystannia politychnym rezhymom rosiiskoi federatsii ideolohii rashyzmu, zasudzhennia zasad i praktyk rashyzmu yak totalitarnykh i liudynonenavysnytskykh»» vid 2 travnia 2023 r., № 3078-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3078-20#Text> [in Ukrainian].
[Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України “Про використання політичним режимом російської федерації ідеології рашизму, засудження засад і практик рашизму як тоталітарних і людиноненависницьких”» від 2 травня 2023 р., № 3078-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3078-20#Text> (дата звернення: 27.11.2023)].
2. Anderson, B. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso, 1991.
3. Marks, K., Engels, F. *Manifest Kommunisticheskoy partii*. *Marx K., Engels F. Sochineniya*. Vol. 4. Moscow, 1955. 419-159 [in Russian].
[Маркс К., Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии. *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения*. Изд. 2-е. Т. 4. Москва: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1955. С. 419—159].
4. Zapiska Durnovo. *Krasnaya nov*. Moscow, 1922. 6: 178-201 [in Russian].
[Записка Дурново. *Красная новь*. Москва, 1922. Кн. 6. С. 178—201].
5. Lenin, V.I. O demokratizme i socialisticheskom kharaktere Sovetskoj vlasti. *Lenin V.I. Polnoe sobranie sochinenij*. Vol. 36. Moscow, 1969. 479 [in Russian].
[Ленин В.И. О демократизме и социалистическом характере Советской власти. *Ленин В.И. Полное собрание сочинений*. Т. 36. Москва: Изд-во полит. лит-ры, 1969. С. 479].
6. Lenin, V.I. Doklad o zemle 26 oktyabrya (8 noyabrya). *Lenin V.I. Polnoe sobranie sochinenij*. Vol. 35. Moscow, 1974. 23-24 [in Russian].
[Ленин В.И. Доклад о земле 26 октября (8 ноября). *Ленин В.И. Полное собрание сочинений*. Т. 35. Москва: Изд-во полит. лит-ры, 1974. С. 23—24].
7. Lenin, V.I. Rech pri obsuzhdenii zakonoproekta SNK "O merakh ukrepleniya i razvitiya krestyanskogo selskogo khozyajstva" na frakcii RKP(b) VIII sezda Sovetov 24 dekabrya. *Lenin V.I. Polnoe sobranie sochinenij*. Vol. 42. Moscow, 1970. 178-184 [in Russian].
[Ленин В.И. Речь при обсуждении законопроекта СНК «О мерах укрепления и развития крестьянского сельского хозяйства» на фракции РКП(б) VIII съезда Советов 24 декабря. *Ленин В.И. Полное собрание сочинений*. Т. 42. Москва: Изд-во полит. лит-ры, 1970. С. 178—184].
8. Lenin, V.I. O prodovolstvennom naloge. *Lenin V.I. Polnoe sobranie sochinenij*. Vol. 43. Moscow, 1970. 205-245 [in Russian].
[Ленин В.И. О продовольственном налоге. *Ленин В.И. Полное собрание сочинений*. Т. 43. Москва: Изд-во полит. лит-ры, 1970. С. 205—245].
9. Lenin, V.I. Programma Rossijskoj kommunisticheskoy partii (bolshevikov). *Lenin V.I. Polnoe sobranie sochinenij*. Vol. 38. Moscow, 1969. 417-446 [in Russian].
[Ленин В.И. Программа Российской коммунистической партии (большеви́ков). *Ленин В.И. Полное собрание сочинений*. Т. 38. Москва: Изд-во полит. лит-ры, 1969. С. 417—446].
10. Lenin, V.I. Pro kooperatsiiu. *Lenin V.I. Ostanni lysty i statti*, 23 hrudnia 1922 r. — 2 bereznia 1923 r. Kyiv, 1989 [in Ukrainian].
[Ленин В.И. Про кооперацію. *Ленин В.И. Останні листи і статті*, 23 грудня 1922 р. — 2 березня 1923 р. Київ: Політвидав України, 1989].

Надійшла / Received 29.01.2024

Stanislaw KULCHYTSKYI

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor, Chief Research Fellow,
Department of History of Ukraine 20—30s of Twentieth Century,

Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

s_kul@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-7561-5374>

STATE-SOCIETY AS THE FOUNDATION OF THE BOLSHEVIK SYSTEM OF POWER AND PROPERTY

The research goal is to substantiate the essence of the neologism “state-society”, which formed the basis of the Bolshevik system of power and property. In Soviet times, this system was called socialism / developed socialism, i.e., the “first phase” of Marx’s communism with the distribution of material goods according to the labor invested. **The research methodology** consists of the application of a critical rethinking of the standard provisions of Marxism-Leninism, which affirmed the inextricable connection between the Bolshevik regime created in the Soviet Union and the socio-economic system built by this regime with the revolutionary Marxism of the era of the “Manifesto of the Communist Party” by K. Marx and F. Engels. **The scientific novelty** lies in proving the worldview chasm between the fundamentally utopian Marxist doctrine of communism and the very real content of the system of power and property introduced by V. Lenin and developed by his successors, which appeared under the name of “socialist construction”. Three consecutive expropriations carried out in Russia and the national republics enslaved by it (the Bolshevik party — by its leaders, the Soviet state — by the Bolshevik party, the Soviet society — by the state commune) led to the appropriation by the Bolshevik leaders of the means of production that existed in society under the mythical brand of the “nationwide” form of ownership. The construction of power in the form of two verticals — extra-constitutional party vertical and constitutional Soviet one — led to the formation of a state strongly connected with the popular elite, but independent of the people. This state threw its backbone into the society thanks to which the socio-political regime and the socio-economic system merged into a single form of existence — the state-society. For three generations, through terror, propaganda and education, Soviet society was dragged into a distorted world, which was formed according to the models of Communo-Bolshevism. **The main conclusion** is the thesis about the uniqueness of the Russian symbiosis of the state and society, which appeared under the disguised name of socialism as the first phase of Marx’s communism. Such a symbiosis did not occur either in the countries to which the Soviet Union imposed the so-called “communist” regime after the World War II, or in the union republics, with the exception of the Russian Federation.

Keywords: *Bolshevik system of power and property, state-society, revolutionary Marxism, imagined communities, “socialist construction”, socialism / developed socialism, “Soviet power”, two-channel structure of the Soviet state, “war communism” and the new economic policy, Leninism and Stalinism, Rashism / Ruscism.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.02.142>
УДК 930.1+94](477)“16/20”(092)

Олег ЖУРБА

доктор історичних наук, професор, професор кафедри східноєвропейської історії,
Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара (Дніпро, Україна)
zhurba.oi@i.ua

<https://orcid.org/0000-0002-7800-0743>

Тетяна ЛИТВИНОВА

докторка історичних наук, професорка, професорка кафедри історії України,
Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара (Дніпро, Україна)
litvinova.tf@i.ua

<https://orcid.org/0000000286822819>

ІСТОРІОГРАФІЯ І ТВОРЧІСТЬ

ГАННИ КИРИЛІВНИ ШВИДЬКО (1944—2022 рр.)

Мета полягає у виявленні ролі й місця історіографії як наукової дисципліни у творчості видатної української історикині Ганни Кирилівни Швидько та її особистого внеску в українську історіографію останніх п'ятдесяти років. **Методологія** ґрунтується на поєднанні біоісторіографічного, історіографічного, бібліографічного методів. Це дозволило виділити з великого доробку Г. Швидько праці історіографічного характеру та представити їх як комплекс біоісторіографічних, проблемно-тематичних і дисциплінарних досліджень, визначити їх проблемну, просторову, хронологічну спрямованість, еволюцію ставлення авторки до історіографічних студій, використання методологічного потенціалу історіографії для вирішення завдань конкретно-історичних досліджень. Виявлення історіографічних текстів дозволило визначити їх співвідношення із загальним обсягом наукових праць історикині, встановивши таким чином ступінь їх пріоритетності. Історіографічний метод використовувався для включення творчості Г. Швидько до загального контексту історії історичної науки останнього п'ятдесятиріччя, що дало можливість уявити її місце в історіографічному процесі, внесок у

Цитування: Журба О., Литвинова Т. Історіографія і творчість Ганни Кирилівни Швидько (1944—2022 рр.). *Український історичний журнал*. 2024. № 2 (575). С. 142—156.
<https://doi.org/10.15407/uhj2024.02.142>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

становлення сучасної української історичної науки. **Основні результати.** У творчій лабораторії Г. Швидько історіографія як галузь знань та наукова дисципліна займала важливе місце. Це засвідчують її дисертаційні праці, монографії, статті, в яких історіографія виступає у двох іпостасях: як мета та інструмент дослідження. Г. Швидько переконливо продемонструвала ефективність історіографічного методу до реалізації конкретно-історичних завдань. Виявлення дискусійних просторів, невирішених, недостатньо розроблених проблем відкривало широке дослідницьке поле, надавало можливість свідомо обирати ефективні наукові стратегії. Особлива увага до біоісторіографічної проблематики засвідчувала розуміння теоретико-методологічного потенціалу історіографії як джерела досвіду вивчення творчої лабораторії своїх попередників і сучасників. Використовуючи фундаментальну історіографічну та джерелознавчу підготовку, Г. Швидько зайняла провідні позиції в українській історіографії, а в регіональному контексті стала визнаним лідером. Її власні та праці її учнів за останнє п'ятдесятиріччя кардинально розширили та докорінно змінили уявлення про історію Південної України, заклали потужний археографічний, джерелознавчий, історіографічний фундамент для подальших студій у визначених дослідницею напрямках.

Ключові слова: *Ганна Швидько, українська історіографія, історія України XVII—XIX ст., публічна історія, історична культура суспільства XX—XXI ст., біоісторіографія, проблема історіографія.*

Спливало вже два роки від дня відходу у Вічність видатної української історикині, дослідниці минулого Гетьманщини та Південної України XVIII — початку XX ст., джерелознавиці, археографки, краєзнавиці Ганни Кирилівни Швидько (1 травня 1944 — 2 лютого 2022). Повномасштабна російська агресія, що розпочалася за кілька тижнів після цієї сумної події, провела не лише криваву межу в історії України, але й стала найважливішим фактором у долі української історичної науки, поділивши історіографічний процес на «до» та «після». Глибока рефлексія щодо впливу й наслідків війни на історичну науку, серйозна, важка інтелектуальна робота над цим іще попереду.

Завершення творчого шляху Г. Швидько також сприймається як межа між історіографічною органікою та екстримом історії воєнного часу. Бойові дії, смерті, руйнування затінили трагічну для професійного цеху подію: наукова конференція, присвячена пам'яті Ганни Кирилівни (16 грудня 2022 р.), була перервана ракетним обстрілом, у професійних виданнях не з'явилося належного некролога. Проте звернення до цієї теми є не лише даниною вдячної пам'яті наставниці, але й потребою долучитися до аналітичної розмови щодо вибору професійними істориками способів, стратегій і механізмів переживання та адаптації до історичних, історіографічних переломів, учасниками, жертвами, творцями яких вони були.

Професійне життя Г. Швидько було міцно пов'язане з двома закладами вищої освіти: Дніпровським національним університетом ім. Олеса Гончара (в 1971 р., коли вона вступила сюди, це був Дніпропетровський державний університет ім. 300-річчя возз'єднання України з Росією, ДДУ) та Національним технічним університетом «Дніпровська політехніка» (в 1995 р., коли вона почала тут працювати — Національна гірнича академія України). Обидва виші — не в останню чергу завдяки Ганні Кирилівні — стали визнаними не лише регіональними, але й загальноукраїнськими центрами вищої історичної освіти та науки.

Не перераховуючи основні етапи життєвого і творчого шляху, численні регалії й нагороди, зазначимо, що внесок Г. Швидько у становлення регіональної історичної науки, її кадрового, організаційного потенціалів, популяризацію наукових історичних знань, у формування історичної культури, визначення історіографічного ландшафту краю — дуже значний, а нерідко унікальний. Масштаби особистості, творчі здобутки дослідниці визнавалися як на найвищому адміністративному (численні загальноукраїнські премії, звання, відзнаки), так і на професійному (засновниця кафедри історії України у ДДУ, членкиня двох спеціалізованих учених рад, запрошення до опонування кандидатських і докторських дисертацій, редагування наукових збірників, колективних монографій) рівнях. Г. Швидько залишила помітний слід й у підготовці кадрів вищої кваліфікації (наукова керівниця понад 20 кандидатів, наукова консультантка 4 докторів наук). Робота під орудою та поряд із професоркою, тісне особисте і професійне спілкування з нею закарбували в пам'яті багатьох українських істориків образ не лише фахівця своєї справи високого рівня, але й відкритої, щирої, доброзичливої, напрочуд працюючої людини, для котрої історія як наука та як професія стали сенсом, змістом, способом життя.

Огляди життєвого і творчого шляху Г. Швидько, розпочаті ще за її життя [1—4], розуміння масштабів постаті для історичної науки, для формування міської, регіональної історичної й історіографічної культури, не залишають сумнівів, що постановка та дослідження цієї теми в різноманітних дисциплінарних і проблемно-тематичних контекстах мають безумовну наукову й суспільну актуальність.

Одним із таких ракурсів може бути історіографічний, який, урахуовуючи мерехтливість терміна, варто розглядати щонайменше у трьох вимірах. Насамперед це питання щодо місця у творчому доробку історіографії як галузі знань, котра вивчає історію історичної науки. По-друге, роль самої Г. Швидько в історіографічних процесах останнього п'ятдесятиріччя. Та, нарешті, формування її образу в текстах колег.

Історіографія у творчому доробку

Бібліографія праць Г. Швидько за півстолітню творчу діяльність нараховує понад 600 позицій [5]. У переважній більшості це студії в галузі джерело-, архіво-, краєзнавства, археографії, історії українського міщанства та козацтва. Водночас, урахуовуючи специфіку історіографії, що вимагає від будь-якого професіонала представляти експертну оцінку стану розробки кожної теми-проблеми, у цих текстах завжди заходилося місце для рефлексії щодо праць попередників, актуальних завдань розробки конкретної проблеми, перспектив вирішення питання.

Наявність історіографічних сюжетів як невід'ємної складової наукової роботи стала результатом не стільки зовнішніх вимог до академічних текстів, скільки складного процесу становлення впродовж останньої чверті ХХ ст. історіографічної культури професійної корпорації історичного факультету ДДУ [6—9]. Тоді відбувалося й формування потужного кадрового потенціалу факультету,

провідні представники якого відверто орієнтувалися на здобутки світової історичної науки, які значною мірою сприймалися тоді крізь посередництво провідних історичних осередків СРСР. Не випадково, що такі зірки факультету, як М. Ковальський, А. Болебрух, І. Колесник, В. Підгаєцький, С. Плохій та інші в 1980 — на початку 1990-х рр. захищали свої кандидатські й докторські дисертації в московських вишах. І хоч обидві дисертації Г. Швидько захищалися в київському Інституті історії АН УРСР, провідною установою докторської був Московський державний університет ім. М. Ломоносова, а одним з опонентів — знаний радянський історик Л. Пушкар'єв. Гадаємо, що не в останню чергу така ситуація пояснювалася й особливим статусом ДДУ, який безпосередньо підпорядковувався союзному міністерству освіти.

Одним з активних творців фахового обличчя дніпропетровських істориків стала й Г. Швидько. Будучи ученицею проф. М. Ковальського, учасницею створеної ним дніпропетровської школи джерелознавства, Ганна Кирилівна розпочинала сходження на професійний Олімп саме з великої історіографічної праці [10]. Її кандидатська дисертація була присвячена історіографічному огляду стану розробки проблем історії українського міста XVI—XVIII ст. Обрана з науковим керівником дослідницька стратегія виявилася напрочуд ефективною і продемонструвала результативність проблемно-історіографічного підходу до опанування конкретно-історичної тематики. Внаслідок аналізу великого репертуару наукової продукції Г. Швидько не лише відтворила історію наукового освоєння теми — вона відкривала для себе й колег широке коло невирішених і дискусійних проблем, виходила на невідомі, або недостатньо включені в науковий обіг архівні комплекси, критично сприймала та порівнювала ефективність різних прийомів, методів реконструкції соціально-економічного життя ранньомодерного українського міста, стикалася з іменами і творчістю провідних фахівців, чий життя й досвід відкривали таємниці лабораторії професійного історика. Отже засвоєння історіографічного потенціалу обраної теми та опанування алгоритмів конструювання, опрацювання інформаційної бази дослідження виводило на актуальні перспективи подальшого наукового пошуку в галузях історії українських міст, права, козацтва, соціальних стосунків, в освоєнні невідомих архівних матеріалів, у підготовці нових археографічних проектів. Усьому цьому Г. Швидько присвятить своє подальше життя.

В ієрархії професійної самоідентифікації сама Ганна Кирилівна не відносила себе до провідних факультетських історіографів. Можливо, тому, що у власній докторській дисертації вона заявила про себе як про глибокого знавця історичних джерел з історії міст Лівобережної України [11]. Проте саме вона з 1980 по 1991 рр. очолювала Дніпропетровську підсекцію Української секції Наукової ради з історіографії при Відділенні історії АН СРСР, якою керувала академік М. Нечкіна [12].

Незважаючи на те, що дисциплінарна історіографія не стала пріоритетним напрямом у творчості Г. Швидько, вона все ж таки віддала йому певну данину. Низка її важливих текстів виконані у жанрі біоісторіографії. Більшість із них пов'язані

з актуальним, починаючи від «перебудови», явищем «відновлення історичної (в нашому випадку — історіографічної) справедливості», з поверненням, дослідженням, освоєнням забороненої або напівзабороненої історіографічної спадщини. Відзначимо, що в переважній більшості розвідки Г. Швидько мали піонерський характер, «реанімуючи» для вітчизняної історіографії та культури імена добротних професіоналів, повертаючи в обіг їхні тексти, ідеї. Безумовно, що активний пошук «втраченої спадщини», «забутих імен» був пов'язаний не лише з науковою, суспільною затребуваністю цих сюжетів, але й з обставинами особистісного характеру. Зіграв свою роль історичний та історіографічний час, в якому опинилася країна, наука, історики. У сільській дівчини, котра наполегливо «опанувала» російськомовне місто, виборювала статусне становище на, за своєю природою, ідеологічному факультеті, відбувалося пробудження національної свідомості, що обумовлювало складну внутрішню роботу, світоглядну перебудову, викликало потребу до пошуку нових ідеологічних і професійних орієнтирів. Маючи великий досвід історіографічної роботи, Г. Швидько успішно впоралася й з цим непростим завданням саме історіографічними методами, опановуючи діаспорну літературу, включаючись до багатьох історичних національних проєктів, «реанімуючи» забутих і репресованих істориків шляхом популяризації та дослідження їхньої спадщини.

При огляді біоісторіографічних праць Ганни Кирилівни привертає увагу велике хронологічне охоплення і вражаючий обсяг персоналій, які представляють історію української історичної думки й науки з середини XVIII ст. по наш час. Енциклопедичні статті, доповіді на конференціях, передмови до публікації історіографічної спадщини, наукові статті, ювілейні нотатки, некрологи, популярні тексти — такий різноманітний жанровий репертуар біоісторіографічних розвідок. Перед читачем поставали здебільшого маловідомі, заборонені або штучно маргіналізовані українські дослідники: В. Полетика, О. Мартос, О. Маркович, А. Чєпа, О. Лазаревський, М. Горбань, М. Грушевський, Д. Міллер, О. Петровський, О. Баранович та ін. Особливу увагу Г. Швидько приділяла дослідникам Південної України. У сучасному історіографічному просторі вона актуалізувала твори й постаті А. Скальковського, Г. Розанова, Ф. Макаревського, Г. Залюбовського, Д. Яворницького, А. Синявського, В. Пічєти, П. Рубіна. Стала першою дослідницею доробку своїх учителів, колег, учнів — сучасних істориків, котрі репрезентували регіональну історичну науку Придніпровського регіону. Її тексти, присвячені М. Ковальському, Д. Пойді, І. Ковальовій, С. Абросимовій, А. Бойку, окрім історіографічних репрезентацій, мають до того ж характер спогадів як щодо конкретних істориків, так й регіональної історіографічної ситуації у цілому. Саме тому вони самі можуть розглядатися як важливе історіографічне джерело.

Варто відзначити, що попри стилістичну й жанрову різноманітність біоісторіографічних текстів, майже всі вони несли на собі слід так званого «синдрому першовідкривача» — Ганна Кирилівна із захопленням відкривала для себе вітчизняних істориків, яких оминала увагою офіційна радянська історіографія. Здебільшого вона представляла їх цілком компліментарно, інформуючи читача про творчі досягнення й перемоги, інтелектуальну міць, внесок в історичну нау-

ку, освіту, культуру. І хоч жодна з цих праць не переросла у ґрунтовне біоісторіографічне дослідження, вони відкривали для її учнів і колег нові теми, сюжети, проблеми, деякі з яких згодом перетворювалися на монографії, дисертації.

Ще одним розворотом у науковому освоєнні новаторських тем стали проблемно-історіографічні екскурси, які реалізовувалися здебільшого у форматі статей у профільних збірниках наукових праць. Вони репрезентували проблемно-тематичний репертуар творчості історикині, стиль її евристичної та аналітичної роботи, творчу лабораторію, еволюцію наукової ідейності.

Якщо в пізньорадянський час дослідницька оптика Г. Швидько була зосереджена на історіографії питань економічної, соціальної, правової історії, а також історії «класової боротьби» та «зміцнення дружби народів», то з кінця 1980-х рр. Ганна Кирилівна, не забуваючи про попередню проблематику, відкривала для себе незвичні як для радянської історичної науки сюжети й теоретико-методологічні орієнтири. Творчість її дуже специфічно адаптувалася до нових суспільно-політичних та історіографічних реалій кінця ХХ ст., орієнтуючись не стільки на новачі світової історіографії, скільки на здобутки української класичної історичної науки другої половини ХІХ—ХХ ст., включаючи діаспорну й марксистську історіографії. Тому, на відміну від багатьох колег, Г. Швидько не зловживала пафосом «викриття» радянської історіографії, «каяття» за власні тексти того періоду, а намагалася синтезувати найкращі здобутки вітчизняної історичної науки.

Водночас переважна більшість проблемно-тематичних історіографічних досліджень Г. Швидько припала на ранній період творчості (1970 — початок 1990-х рр.). Гадаємо, що це, насамперед, пов'язано з науковими пріоритетами дослідниці, націленої на виконання nobilitaційних текстів, в яких історіографічна компонента відігравала провідну роль. Зменшення ж уваги до таких студій у пізніший час було обумовлено поступовою зміною ролі й місця історіографії та джерелознавства у системі уявлень щодо пізнавальних і соціальних завдань самої історичної науки та у системі професійної ідентичності більшості сучасних істориків. І тут Ганна Кирилівна не виняток. Її ставлення до історіографії виявилось цілком інструментальним — ця дисципліна відкривала нерозроблені проблеми, дискусійні простори, «забуті сторінки та постаті», тобто виконувала важливу, але цілком допоміжну роль. Простіше кажучи, пріоритетне для пізнього радянського часу місце історіографії як базової теоретико-методологічної галузі наукового знання, що яскраво відобразилося й у текстах дніпропетровських історіографів кінця 1970 — першої половини 1990-х рр. (В. Шевцов, А. Болебрух, І. Колесник, Є. Чернов, В. Підгаєцький), поступово змінювалося на роль інструмента в пошуках актуальних і суспільно значимих тем.

«Пригоди» з проблемною історіографією у творчій долі Г. Швидько мають і суто особистісний вимір. Справа в тому, що у СРСР, де історична наука керувалася партійними настановами та ідеологічно цензурувалася, багато добротних істориків, вирішуючи питання вибору між нав'язаними «канонами» і свободою творчості та академічною етикою, обирали такі галузі, де збереження наукових стандартів дослідницької праці не призводило б до конфліктів із вимогами «пар-

тійності» історичної науки й до мінімуму обмежувало зовнішній ідеологічний контроль. Окрім античності, медієвістики, до таких сфер належали спеціальні історичні дисципліни, історіографія і джерелознавство¹. Отже коли з кінця 1980-х рр. почали відкриватися архівні зібрання, фонди, колекції, недоступні в радянські часи, «синдром першовідкривача» переміг талановитого історіографа й Ганна Кирилівна однією з перших поринула в «архівні клондайки».

І ще одне спостереження. Дисциплінарна переорієнтація інтересів Г. Швидько пов'язана також і зі зміною дослідницької оптики, яка була викликана розвалом СРСР та виникненням незалежної України. Її історія в масштабах Радянського Союзу була регіональною, а тому розглядалася як частина цілого. Натомість у нових умовах народжувалося розуміння іншого співвідношення, де місце загальної історії мала набути саме історія України, а її історичні частини мали б представляти регіональну історію. Якщо на межі 1980—1990-х рр. таке розуміння вже почало викристалізовуватися, то фактографічне наповнення було явно незадовільним. Зазначимо, що проблема концептуалізації історії України та її регіонів залишається дискусійною й зараз [13]. А тому перед маститою дослідницею відкривався величезний, перспективний і майже неозорий простір, в освоєнні котрого вона ставала першовідкривачкою.

Незважаючи на розставання з проблемною історіографією як зі своїм науковим пріоритетом, усе ж таки відзначимо улюблені теми нечисленних проблемно-історіографічних розвідок Г. Швидько: історія німецького права, соціальних відносин і «класової боротьби» XVI—XVIII ст., Запорозької Січі, Лівобережної України, козацтва. Об'єктами історіографічної уваги в розгляді різноманітних проблем історії України та її регіонів у проблемних творах як правило були інституції (Дніпропетровський національний університет, Дніпропетровський інститут народної освіти, Національна гірнича академія), часописи («Киевская старина», «Черниговский губернский вестник», «Український історик») [14—18].

Окрему увагу Ганна Кирилівна приділяла й дисциплінарній історіографії. Її перу належать до десятка праць з історії краєзнавства, нариси історії радянської археографії, архівної справи. Працюючи з 1995 р. в Національній гірничій академії, вона зробила значний внесок у розробку як історії цього вишу загалом [19], так й історії таких дисциплін, як мінералогія, стратиграфія, геологія, металознавство, створивши цілу галерею біографій видатних викладачів і науковців [20—22].

Роль у сучасному історіографічному процесі

Зрозуміло, що оцінка ролі, місця, внеску конкретного дослідника в розвиток історичної науки та історичної культури у цілому значною мірою залежить від масштабування історіографічних контекстів. Безумовно, професорка Г. Швидько — значима постать у багатьох із них. Якщо йдеться про територіальні критерії,

¹ Можна припустити, що в недалекому майбутньому й сучасну історичну науку очікує сплеск інтересу до цих дисциплін.

то з середини 1980-х рр. вона — один із найавторитетніших істориків Південної України. Редагування регіональних наукових збірників, організація і проведення краєзнавчих конференцій, наукове керівництво кандидатами та докторами наук, запрошення до співпраці з місцевою владою, органами управління освіти й культури, виступи на телебаченні, радіо, у пресі, підготовка та випуск численної наукової, науково-популярної літератури з історії Придніпров'я, — все це забезпечило стійке реноме лідерки регіональних історичних студій. Ретроспективно оглядаючи процес освоєння локальної історії, біля витоків якого стояла Г. Швидько, відчувається та величезна прірва, що відділяє якість розробки наукової історії Південної України XVIII — початку XX ст. на початку творчого шляху історикині та на етапі його завершення.

Місце Г. Швидько в історіографічному процесі має й суто формальні, інституційні параметри. Цілком не випадково саме їй у 1989 р. було запропоновано створити кафедру історії України; в 1990 р. вона очолила Дніпропетровську обласну організацію Національної спілки краєзнавців України; з кінця 1980-х рр. розпочалася її довга і плідна співпраця з тільки-но створеним академічним Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського; з 2005 р. на громадських засадах вона стала керівницею Дніпропетровського відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України.

У загальноукраїнському масштабі Г. Швидько, поряд з її вчителями Д. Пойдою, В. Борщевським, М. Ковальським, І. Ковальновою, починаючи з 1970-х рр.² стала невід'ємною складовою формування унікального в пізньорадянській історичній науці цеху професійний істориків, у межах якого склалися такі ексклюзивні наукові співтовариства, як дніпропетровська школа джерелознавців та дніпропетровська історіографічна школа.

На початку творчого шляху Г. Швидько ввірвалася до загальноукраїнського історіографічного бомонду захистом двох проривних дисертацій у головній фаховій установі України — Інституті історії АН УРСР. Міцні творчі, а часом й особистісні контакти з її провідними співробітниками Ф. Шевченком, В. Сарбеєм, О. Компан, А. Санцевичем, О. Апанович, М. Дмитрієнко, В. Смолієм, Г. Боряком, О. Дзубою зробили Ганну Кирилівну неодмінною учасницею багатьох інститутських проєктів: наукових збірників, конференцій, захистів дисертацій, підготовки до друку публікацій архівних документів. Із кінця 1980-х рр. вона стала одним із найавторитетніших штатних співробітників ще одного столичного академічного закладу — Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Брала активну участь у видавничих проєктах установи, понад два десятиліття була членом спеціалізованої вченої ради.

Беззаперечний авторитет, високий професіоналізм і наукова активність Г. Швидько стали підставою для запрошення її до участі в підготовці матеріалів

² Заради справедливості варто відзначити, що на всеукраїнській і всесоюзній орбітах дніпропетровські історики стали помітними ще з 1960-х рр. завдяки працям Д. Пойди та В. Борщевського. Наступне наукове покоління зробило історичний факультет ДДУ значимим явищем на історіографічній мапі СРСР.

до таких вагомих, статусних (у тому числі багатотомних) видань, як «Історична енциклопедія України», «Українські архівісти», «Довідник з історії України», «Українське козацтво», «Історія України: А—Я».

Важливим внеском Г. Швидько у формування професійної історіографічної культури стали її загальноукраїнські дидактичні проекти для вищої школи. На початку ХХІ ст. вона активно долучилася до створення підручника з історії архівної справи в нашій країні, репрезентуючи період із ХІV по ХVІІІ ст. [23], а її кваліфікація в галузі історії права реалізувалася в підручнику та хрестоматії з історії держави і права України [24—25].

Проте найважливішим і найвідомішим синтетичним твором був підручник з історії України для учнів 8-го класу середньої школи [26], який отримав найкращі відгуки серед професійних істориків та практикуючих учителів і, на нашу думку, став найкращим підручником з історії України періоду незалежності. Підтвердженням цього можна вважати багаторазове перевидання цієї книжки та переклад її на декілька європейських мов. Безумовно, за суспільним значенням і впливом на формування історичної культури у цілому зі шкільним підручником не може змагатися жоден інший жанр історичної літератури.

Розмірковуючи про роль творчості та особистості Г. Швидько у вітчизняній історіографії, не можна оминати її популяризаторську діяльність. Ганна Кирилівна щиро вважала своїм обов'язком поширювати й адаптувати наукову історію в аматорському середовищі та серед широких верств населення. Це виявлялося в кількох напрямках. Насамперед вона багато років була не лише формальною лідеркою регіонального краєзнавчого руху (з 1990 по 2008 рр. очолювала Дніпропетровську обласну організацію Національної спілки краєзнавців України), але й надзвичайно творчо майже два десятиліття беззмінно керувала краєзнавчим клубом «Ріднокрай», що став майданчиком зустрічей науковців та шанувальників минулого. Будучи організаторкою численних краєзнавчих конференцій, Г. Швидько всіляко стимулювала залучення любителів до професійної розмови, намагаючись прищеплювати нефахівцям основи історичного наукового мислення. Таке ж завдання виконували й численні виступи Ганни Кирилівни в регіональній періодиці. Вона із задоволенням, навіть з ентузіазмом друкувалася в місцевій пресі («Прапор юності», «Днепровская правда», «Днепр вечерний», «Зоря», «Днепровская панорама», «Наше місто», «Нива знань», «Січеславщина», «Бористен», «Мое Придніпров'я», «Джерело»). Це підтверджує думку, що у професійній самоідентифікації істориків робота з формування історичної культури суспільства займала важливе й органічне місце.

Формування історіографічного образу

Зважаючи на той невеликий час, що минув від смерті Ганни Кирилівни Швидько, ми маємо справу лише з її прижиттєвим образом, який відбився у численних текстах, створених зазвичай до ювілейних дат. За жанром їх можна поділити на енциклопедичні статті, інформаційні повідомлення, що відображають ді-

яльність дослідниці, ювілейні матеріали, рецензії на наукові праці й аналітичні огляди життя і творчості. Перші три види мають цілком інформативне значення, з різною повнотою повідомляючи про біографію, творчі досягнення [27—29]. Аналітичний підхід властивий статті І. Кочергіна, де представлено краєзнавчі зацікавлення та діяльність Г. Швидько [4]. Найбільш ґрунтовно й контекстуально її творчість у цілому проаналізовано в розлогій передмові до ювілейної бібліографії 2004 р., яка була передрукована і в бібліографії 2014 р. [1].

Незважаючи на різні види публікацій, різні контексти, що обумовили звернення до біоісторіографічного сюжету, всім авторам властиве компліментарне ставлення до Ганни Кирилівни. І справа не лише у часто ювілейних приводах, але й у тому, що ці тексти здебільшого належали перу вчителів (М. Ковальський, І. Ковальова), учнів (Т. Литвинова, І. Кочергін, Б. Галь), колег (Ю. Мицик, О. Удод, В. Савчук, С. Світленко, І. Голуб), які тісно співпрацювали зі Г. Швидько, цінували її роботу та не ставили перед собою завдання критичного освоєння її творчості.

Більшості публікацій притаманна схожа композиція: хронологічна побудова тексту, наголос на селянському походженні, складних соціальних і матеріальних обставинах життєвого старту майбутньої історикіні, на її надзвичайному творчому потенціалі та здібностях соціальної адаптації, на ексклюзивній працездатності й наполегливості, на основних наукових напрямках і здобутках, на службовій, науковій кар'єрі. В такій репрезентації немає нічого дивного, враховуючи як взаємовідносини авторів та їхньої героїні, так і масштаби постаті дослідниці. Безсумнівно, що всі вони представляють значну цінність як важливі історіографічні джерела з елементами спогадів.

Важливий інформативний потенціал для реконструкції уявлень про образ Г. Швидько в очах її сучасників надають спеціально їй присвячені наукові збірники, підготовлені її вчителями, учнями, колегами. Ініціаторами в обох випадках виступали науковці Національної гірничої академії. Перший вийшов 2004 р. з нагоди 60-річного ювілею [30]. Другий з'явився 2023 р. й був присвячений пам'яті Ганни Кирилівни [31]. Безумовно, ювілейний та некрологічний приводи наклали суттєвий відбиток на характеристики, оцінки. Проте обидві книжки витримано у проблемних, географічних, хронологічних параметрах наукових зацікавлень Г. Швидько: історія Гетьманщини та Півдня України XVII—XIX ст., проблеми козакознавства, інтелектуальної, соціально-економічної історії, історіографії, археографії, джерелознавства. У розділених майже двома десятиліттями збірниках зберігся базовий кадровий склад учасників: в обох опублікувалися 9 осіб, 4 з яких у цей час за безпосередньої участі Ганни Кирилівни стали докторами наук, професорами³. Збірники мають вагомий потенціал для реконструкції історіографічної ситуації, особливо на регіональному рівні, включаючи до цього й механізми та параметри формування, функціонування цеху професійних істориків Дніпропетровщини, Південної України, в якому Г. Швидько займала винятково важливе, консолідуюче місце.

³ У Т. Литвинової, Ю. Земського та І. Кочергіна вона була науковою консультанткою, а у О. Журби — опоненткою на захисті докторської дисертації.

* * *

У багатогранній науковій творчості Ганни Кирилівни Швидько історіографія як наукова дисципліна й галузь знань посідала вагоме місце. Історіографічний аналіз, реалізований у дисертаційних дослідженнях і наукових статтях, продемонстрував важливість та ефективність історіографічного підходу до виконання завдань конкретно-історичних досліджень. Виявлення дискусійних просторів, невіршених, недостатньо й незадовільно розроблених проблем відкривало широке дослідницьке поле, надавало можливість свідомо обирати ефективні наукові стратегії. Особлива увага Г. Швидько до біоісторіографічної проблематики засвідчувала розуміння теоретико-методологічного потенціалу історіографії як джерела досвіду вивчення творчої лабораторії своїх попередників і сучасників.

Місце та роль самої Ганни Кирилівни у вітчизняному історіографічному процесі значною мірою визначено динамікою історіографічного часу, в котрому вона формувалася: від статусу регіональної історіографії, якою українська історична наука представлялася в радянській період, до самодостатньої історії України, де основною одиницею регіоналізації ставали традиційні історичні території. Використовуючи свою фундаментальну і значною мірою ексклюзивну для 1980-х рр. історіографічну та джерелознавчу підготовку, дослідниця зайняла провідні позиції в українській історіографії, а в регіональному контексті стала визнаною лідеркою. Її власні та праці її учнів за останнє п'ятдесятиріччя кардинально розширили й докорінно змінили уявлення про історію Південної України, заклали потужний археографічний, джерелознавчий, історіографічний фундаменти для подальших студій.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Lytvynova, T.F. Biografichni notatky do bibliografii H.K. Shvydko. *Shvydko Hanna Kyrylivna: Biobibliograf. pokazhchuk*. Dnipropetrovsk, 2014. 6-23 [in Ukrainian]. [Литвинова Т.Ф. Біографічні нотатки до бібліографії Г.К. Швидько. *Швидько Ганна Кирилівна: Біобібліограф. показчик*. Дніпропетровськ, 2014. С. 6—23].
2. Svitlenko, S.I. Shvydko Hanna Kyrylivna. *Profesory Dnipropetrovskoho natsionalnogo universytetu imeni Olesia Honchara*. Dnipropetrovsk, 2008. 558-560 [in Ukrainian]. [Світленко С.І. Швидько Ганна Кирилівна. *Професори Дніпропетровського національного університету імені Олесья Гончара*. Дніпропетровськ, 2008. С. 558—560].
3. Udod, O.A. Do 60-richchia doktora istorychnykh nauk, profesora H.K. Shvydko. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2004. 3: 155-157 [in Ukrainian]. [Удод О.А. До 60-річчя доктора історичних наук, професора Г.К. Швидько. *Український історичний журнал*. 2004. № 3. С. 155—157].
4. Kocherhin, I. Shvydko Hanna Kyrylivna: istoryk, kraieznavets, pedahoh. *Kraieznavstvo*. 2014. 1: 69-75 [in Ukrainian]. [Кочергін І. Швидько Ганна Кирилівна: історик, краєзнавець, педагог. *Краєзнавство*. 2014. № 1. С. 69—75].
5. Shvydko Hanna Kyrylivna: Biobibliografichni pokazhchuk. Dnipropetrovsk, 2014 [in Ukrainian]. [Швидько Ганна Кирилівна: Біобібліографічний показчик. Дніпропетровськ, 2014. 137 с.].

6. Chernov, E.A. Retrospektiva i perspektivy istoriografii. *Istoriografichni ta dzhereloznavchi problemy istorii Ukrainy. Istoriografii ta dzhereloznavstvo u chasovomu vymiri*. Dnipropetrovsk, 2003. 27-42 [in Russian].
[Чернов Е.А. Ретроспектива и перспективы историографии. *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Історіографія та джерелознавство у часовому вимірі*. Дніпропетровськ, 2003. С. 27—42].
7. Kolesnyk, I.I. Dnipropetrovska istoriografichna shkola: sproba samorefleksii. *Eidos: Almanakh teorii ta istorii istorichnoi nauky*. Kyiv, 2006. 2: 381-404 [in Ukrainian].
[Колесник І.І. Дніпропетровська історіографічна школа: спроба саморефлексії. *Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки*. Київ, 2006. Вип. 2. С. 381—404].
8. Zhurba, O.I. Anatolij Grigorevich Bolebrukh. Profesiya istorika: realnost i ozhidaniya [Perepiska]. *Dnipropetrovskiy istoriko-arkheografichnyi zbirnyk*. 2009. 3: 12-34 [in Russian].
[Журба О.І. Анатолий Григорьевич Болебрух. Профессия историка: реальность и ожидания [Переписка]. *Дніпропетровський історико-археографічний збірник*. 2009. Вип. 3. С. 12—34].
9. Kovalskyi, M.P. Istoryk i istoriografii. *Dnipropetrovskiy istoriko-arkheografichnyi zbirnyk*. 1997. 1: 13-28 [in Ukrainian].
[Ковальський М.П. Историк і історіографія. *Дніпропетровський історико-археографічний збірник*. 1997. Вип. 1. С. 13—28].
10. Shvydko, A.K. Sovetskaya istoriografiya sotsialno-ekonomicheskogo razvitiya gorodov Ukrainy v XVI—XVIII vv.: Avtoref. diss. ... kand. ist. nauk. Kiev, 1979 [in Russian].
[Швидько А.К. Советская историография социально-экономического развития городов Украины в XVI—XVIII вв.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Киев, 1979. 22 с.].
11. Shvidko, A.K. Istochniki po sotsialno-ekonomicheskoy istorii gorodov Levoberezhnoy Ukrainy vtoroy poloviny XVII — pervoy poloviny XVIII vv.: Avtoref. diss. ...d-ra ist. nauk. Kiev, 1987 [in Russian].
[Швидько А.К. Источники по социально-экономической истории городов Левобережной Украины второй половины XVII — первой половины XVIII вв.: Автореф. дисс. ... д-ра ист. наук. Киев, 1987. 32 с.].
12. Shvydko, H.K. V Dnipropetrovskii istoriografichnii pidseksii. *Ukrainskyi istorichnyi zhurnal*. 1982. 11: 159 [in Ukrainian].
[Швидько Г.К. В Дніпропетровській історіографічній підсекції. *Український історичний журнал*. 1982. № 11. С. 159].
13. Zhurba, O.I., Litvinova, T.F. Narrativizatsiya ukrainskogo proshlogo v kontse XIX — nachale XXI v.: vozmozhno li preodolenie? *Vestnik Permskogo universiteta. Istoriya*. 2020. 3: 27-41 [in Russian].
[Журба О.І., Литвинова Т.Ф. Нарративизация украинского прошлого в конце XIX — начале XXI в.: возможно ли преодоление? *Вестник Пермского университета. История*. 2020. № 3. С. 27—41].
14. Shvidko, A.K. Voprosy istorii feodalnykh gorodov Ukrainy v zhurnale «Kievskaya starina». *Nekotorye voprosy sotsialno-ekonomicheskoy i politicheskoy istorii Ukrainской SSR*. Dnepropetrovsk, 1973. 4: 135-146 [in Russian].
[Швидько А.К. Вопросы истории феодальных городов Украины в журнале «Киевская старина». *Некоторые вопросы социально-экономической и политической истории Украинской ССР*. Днепропетровск, 1973. Вып. 4. С. 135—146].
15. Shvydko, H.K. Istorychne kraieznavstvo na storinkakh “Chernigovskikh gubernskikh vedomostei”. *Tezy dopovidei 3 Respublikanskoj konferentsii z istorichnoho kraieznavstva*. Kyiv, 1984. 238-240 [in Ukrainian].

- [Швидько Г.К. Історичне краєзнавство на сторінках «Черниговських губернських ведомостей». *Тези доповідей 3-ї Республіканської конференції з історичного краєзнавства*. Київ, 1984. С. 238—240].
16. Shvydko, H.K. Istoriiia Hetmanshchynu XVII—XVIII st. u vysvitlenni “Ukrainskoho istoryka”. *Ukrainskyi istoryk*. 1994. 1-4: 57-60 [in Ukrainian].
[Швидько Г.К. Історія Гетьманщини XVII—XVIII ст. у висвітленні «Українського історика». *Український історик*. 1994. Ч. 1-4. С. 57—60].
 17. Shvydko, H.K. Doslidzhennia z istorii Zaporizkoi Sichi v Dnipropetrovskomu universyteti. *500-richchia Zaporozkoi Sichi*. Dnipropetrovsk, 1990. 7-11 [in Ukrainian].
[Швидько Г.К. Дослідження з історії Запорізької Січі в Дніпропетровському університеті. *500-річчя Запорозької Січі*. Дніпропетровськ, 1990. С. 7—11].
 18. Shvydko, H.K. Istorychni naukovi studii u Natsionalnomu hirnychomu universyteti. *Ushchcha shkola*. 2009. 2: 86-91 [in Ukrainian].
[Швидько Г.К. Історичні наукові студії у Національному гірничому університеті. *Вища школа*. 2009. № 2. С. 86—91].
 19. Shvydko H.K. (ed.). Istoriiia i suchasnist Natsionalnoho hirnychoho universytetu (1899—2009). Dnipropetrovsk, 2009 [in Ukrainian].
[Історія і сучасність Національного гірничого університету (1899—2009). За ред. Г.К. Швидько. Дніпропетровськ, 2009. 503 с.].
 20. Shvidko, A.K. Krivorozhskij Galilej (k 125-letiyu professora I.I. Tanatara). Dnipropetrovsk, 2006 [in Russian].
[Швидько А.К. Криворожский Галилей: (к 125-летию профессора И.И. Танатара). Дніпропетровськ, 2006. 120, XXXIV с.].
 21. Shvydko, H.K. Pryrodnychi doslidzhennia i zakhoplennia vchenoho-mineraloha L.L. Ivanova. *Istoriiia i kultura Prydniprov'ia: nevidomi ta malovidomi storinky*. Dnipropetrovsk, 2012. 9: 58-66 [in Ukrainian].
[Швидько Г.К. Природничі дослідження і захоплення вченого-мінералога Л.Л. Іванова. *Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки*. Дніпропетровськ, 2012. Вип. 9. С. 58—66].
 22. Shvydko, H.K. Zasnovnyk naukovoї shkoly stratyhrafiї Donbasu M.Y. Lebediev. *Moie Prydniprov'ia: kalendar pamiatnykh dat Dnipropetrovskoi oblasti na 2013 r.* Dnipropetrovsk, 2012. 90-93 [in Ukrainian].
[Швидько Г.К. Засновник наукової школи стратиграфії Донбасу М.Й. Лебедев. *Моє Придніпров'я: календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2013 р.* Дніпропетровськ, 2012. С. 90—93].
 23. Matiash I., Klymova K. (eds.). *Narysy istoriii arkhivnoi spravy v Ukraini*. Kyiv, 2002 [in Ukrainian].
[Нариси історії архівної справи в Україні. За ред. І. Матяш, К. Климової. Київ, 2002. 612 с.].
 24. Shvydko, H.K. Istoriiia derzhavy i prava Ukrainy. Dnipropetrovsk, 2003 [in Ukrainian].
[Швидько Г.К. Історія держави і права України. Дніпропетровськ, 2003. 160 с.].
 25. Shvydko, H.K. Istoriiia derzhavy i prava Ukrainy: Khrestomatiiia. Dnipropetrovsk, 2004 [in Ukrainian].
[Швидько Г.К. Історія держави і права України: Хрестоматія. Дніпропетровськ, 2004. 343 с.].
 26. Shvydko, H.K. Istoriiia Ukrainy (XIV—XVIII st.): probnyi pidruchnyk dlia 8 klasu serednoi shkoly. Kyiv, 1996 [in Ukrainian].
[Швидько Г.К. Історія України (XIV—XVIII ст.): пробний підручник для 8 класу середньої школи. Київ, 1996. 384 с.].

27. Shvydko Hanna Kyrylivna. *Natsionalna hirnycha akademiia Ukrainy: Profesory: 1899—1999*. Dnipropetrovsk, 1999. 108 [in Ukrainian].
[Швидько Ганна Кирилівна. *Національна гірничча академія України: Професори: 1899—1999*. Дніпропетровськ, 1999. С. 108].
28. Мутсу́к, Ю.А. Shvydko Hanna Kyrylivna. *Ukrainske kozatstvo: Mala entsyklopediia*. Kyiv; Zaporizhzhia, 2006. 654 [in Ukrainian].
[Мицик Ю.А. Швидько Ганна Кирилівна *Українське козацтво: Мала енциклопедія*. Київ; Запоріжжя, 2006. С. 654].
29. Gal, V. Volshebnytsa s ulitsy Gonchara (Shvidko Anna Kirillovna). *Z liuboviu do zbinky: literaturno-publistsystychnе vydannia*. Dnipropetrovsk, 2013. 136-139 [in Russian].
[Галь Б. Волшебница с улицы Гончара (Швидько Анна Кирилловна). *З любов'ю до жінки: Літературно-публіцистичне видання*. Дніпропетровськ, 2013. С. 136—139].
30. Istoriia i osobystist istoryka: Zb. nauk. prats, prysviachenykh 60-richnomu yuvileiu profesora Hannu Kyrylivnu Shvydko. Dnipropetrovsk, 2004 [in Ukrainian].
[Історія і особистість історика: Зб. наук. праць, присвячених 60-річному ювілею професора Ганни Кирилівни Швидько. Дніпропетровськ, 2004. 327 с.].
31. Dniprovska Clіo: Zb. statei, prysviachenі pamіati profesora H.K. Shvydko (1944—2022). Dnipropetrovsk, 2023 [in Ukrainian].
[Дніпровська Clіo: Зб. статей, присвячених пам'яті професора Г.К. Швидько (1944—2022). Дніпропетровськ, 2023. 268 с.].

Надійшла / Received 15.02.2024

Oleh ZHURBA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at the Department of East European History,
Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)
zhurba.oi@i.ua

<https://orcid.org/0000-0002-7800-0743>

Tetiana LYTVYNOVA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at the Department of History of Ukraine,
Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)
litvinova.tf@i.ua

<https://orcid.org/0000000286822819>

HISTORIOGRAPHY AND CREATIVITY OF HANNA KYRYLIVNA SHVYDKO (1944—2022)

The purpose is to reveal the role and place of historiography as a scientific discipline in the work of the outstanding Ukrainian historian Hanna Kyrylivna Shvydko and her personal contribution to Ukrainian historiography over the last fifty years. **The methodology** is based on a combination of bio-historiographic, historiographic, and bibliographic methods. This made it possible to distinguish from the great creative output of H. Shvydko's historiographic works and present them as a complex of bio-historiographical, problem-thematic, and disciplinary studies, determine their problematic, spatial and chronological orientation, the evolution of the author's attitude to historiographical studies, the use of the methodological potential of historiography to solve the tasks of specific historical studies. The identification of historiographical texts made it possible to determine their relationship with the total amount of scholarly works of the historian, thereby es-

tablishing the degree of their priority. The historiographical method was used to include the work of H. Shvydko in the general context of the history of historical science of the last half-century. This allowed imagining the place of her work in the historiographical process, a contribution to the formation of modern Ukrainian historical science. **Main results.** Historiography, as a branch of knowledge and a scientific discipline, quickly took an important place in the creative laboratory of H. Shvydko. This is evidenced by her dissertation works, monographs, and articles in which historiography appears in two guises: as a goal and a research tool. H. Shvydko convincingly demonstrated the effectiveness of the historiographical method for the implementation of specific historical tasks. The identification of debatable spaces and unresolved, insufficiently developed problems opened up a wide research field and made it possible to choose consciously effective scientific strategies. Special attention to bio-historiographical issues testified to an understanding of the theoretical and methodological potential of historiography as a source of experience in studying the creative laboratory of its predecessors and contemporaries. Using fundamental historiographical and source studies training, H. Shvydko took a leading position in Ukrainian historiography, and in the regional context, she became a recognized leader. Her works and the works of her students over the past half-century have radically expanded and fundamentally changed the views of the history of Southern Ukraine and laid a powerful archeographical, source-scientific, and historiographical foundation for further studies in the directions determined by her.

Keywords: *Hanna Shvydko, Ukrainian historiography, history of Ukraine of the XVII—XIX centuries, public history, historical culture of society of the XX—XXI centuries, biohistoriography, problematic historiography.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.02.157>
УДК 323.25; 470(477.41)+(477.51) «1932/1933»

Ігор ЯКУБОВСЬКИЙ

кандидат архітектури,

доцент кафедри основ архітектури та архітектурного проектування,
Київський національний університет будівництва і архітектури (Київ, Україна)

yakubovskiy.iv@knuba.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0001-9986-6469>

ЧИТАЮЧИ МІЖ РЯДКІВ: ГОЛОДОМОР НА ШПАЛЬТАХ РАЙОННОЇ ПРЕСИ КИЇВСЬКОЇ ТА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ У 1932—1933 рр.

Мета полягає у з'ясуванні особливостей фіксації в районній пресі Київщини та Чернігівщини 1932—1933 рр. інформації про Голодомор. **Методологія**, спираючись на принципи історизму, поєднує методи контекстуального аналізу, абстрагування, компаративістики, систематизації. **Основні результати**. Виявлено масив прямої й опосередкованої інформації про виникнення Голодомору. З'ясовано, що попри тотальну провладну спрямованість районної преси та жорстку цензуру, на шпальти газет проникали навіть прямі згадки про голод. Комплекс прихованої інформації зосереджений у матеріалах щодо громадського харчування, розподілу авансів, зрізання зеленого колосся, вилучення мізерної кількості зерна, встановлення одноосібникам хлібозаготівельних планів, вищих за валовий збір. Інформація про голодування селян територіально покриває різні частини лісостепової та поліської зон обох областей, а хронологічно кінець 1931 — середину 1933 рр. **Перспективи подальших досліджень** полягають насамперед у використанні опрацьованих підходів для дослідження районної преси інших областей. Крім того, встановлено наявність підстав з'ясувати на основі матеріалів газет кореляцію на мікрорівні між хлібозаготівельними планами та валовим збором. **Практичне значення результатів**. Простежені особливості

Цитування: Якубовський І. Читаючи між рядків: Голодомор на шпальтах районної преси Київської та Чернігівської областей у 1932—1933 рр. *Український історичний журнал*. 2024. № 2 (575). С. 157—169. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.02.157>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 2 (575)

відображення в районній пресі проблематики голодування селян додатково спростовують спроби заперечити факт цілеспрямованої організації Голодомору. Проговорюючись на шпальтах газет про голод у різних кліматичних зонах і регіонах господарської спеціалізації внаслідок вилучення зерна, влада увиразнювала, що в основі трагедії лежало не що інше, як свідомий намір створити на території УСРР умови, несумісні з життям.

Ключові слова: Голодомор, районна преса, Київська область, Чернігівська область, пряма та прихована інформація.

Необхідність актуалізації матеріалів радянської періодики для дослідження Голодомору-геноциду 1932—1933 рр. цілком очевидна. В умовах масштабних втрат документів [1] преса, як добре збережений масив, у будь-якому випадку заслуговує на прискіпливу увагу. Однак до сьогодні потенційні можливості газет залишаються не використаними. Свого часу Дж. Мейс уважав радянську пресу «найціннішим джерелом інформації, бо подає дуже багато даних про політику, яка спричинилася до Голоду» [2, С. 106]. Пізніше Г. Боряк слушно зазначав, що «вивчення місцевих друкованих медіа дає можливість відновити особистісний аспект цієї трагедії на мікрорівні в кожному селі» [3, С. 131]. С. Кульчицький пропонував залучити районні газети та «провести трудомістку роботу з суцільного перегляду цієї періодики за грудень 1932 і січень — лютий 1933 р.» як для виявлення повідомлень про конфіскацію всього продовольства, так і для уточнення хронології початку й завершення цієї каральної акції як геноциду українських селян [4, С. 424].

Значущість районної преси як джерела з історії Голодомору визначається насамперед тим, що на той час мережа охоплювала всі районні центри. Місцеві видання мали «тримати руку на пульсі подій», впливаючи на них у потрібному для влади річищі. Ідеологічна функція газет та жорсткий режим цензури, безумовно, накладали величезний відбиток на зміст, а проте необхідність швидко реагувати на мінливу поточну ситуацію, а також явний дефіцит вправних редакторів та навіть кваліфікованих цензорів [5, С. 78] зробив неминучою появу в газетах як прямої, так і прихованої інформації про генезу й функціонування механізму Голодомору.

Своєрідною верхівкою піраміди було проникнення на шпальти районної преси проблематики голоду як такого. Саме з'ясуванню особливостей його відображення в періодиці Київщини та Чернігівщини і присвячено цю статтю. Буде простежено, в якому вигляді повідомлення, що прямо чи завуальовано свідчили про лютування голоду, потрапляли в газети, як це виглядає в територіальному розрізі, які існують можливості для виявлення у цьому джерелі прихованої інформації.

Вибір територіальних рамок зумовлений тим, що подібне дослідження може бути ефективним лише у випадку опрацювання значних масивів районної преси. Звуження формату зменшить вірогідність виявлення спорадичних обмовок, цих найцінніших для дослідника свідчень, здатних зазирнути за ширму, якою влада камуфлювала ті чи інші реалії.

У своїх тогочасних межах зазначені адміністративні одиниці покривали сучасні Київську, Чернігівську, більшу частину Житомирської, Черкаської та Сумської обл. Крім того, до 15 жовтня 1932 р. до складу Київської обл. входили 29 районів Чернігівської обл. Це лише збільшує доцільність розгляду районної преси обох областей у комплексі. Досі її під кутом виявлення особливостей відображення проблематики голодування селян не вивчали. Були лише зроблені окремі спроби окреслити можливості преси Чернігівщини для дослідження деяких інших аспектів Голодомору [6—10]. Побачило світ також дисертаційне дослідження, в якому побіжно розглядалася роль преси цього регіону в період Голодомору [11].

Результати евристики в найповніших зібраннях районної преси (фонди НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України та Книжкової палати України) засвідчили, що зі 108 районних газет тогочасних Київщини та Чернігівщини не збереглися лише комплекти з 4 районів: Мархлевського, Пулинського, Лутинського, Розважівського. Не вдалося виявити за 1933 р. газет Недригайлівського, Тетіївського, Потіївського та Фастівського р-нів. А «Коллективіста Переяславщини» за 1933 р. віднайдено лише шість чисел. Значні втрати зафіксовано у випадку з ружинською, новоград-волинською, городищенською, глухівською газетами. В решті випадків втрати не перевищують 10—15 % річного випуску. Для виявлення відповідної інформації опрацьовано збережені комплекти 104 районних газет, що дозволило сформуванню репрезентативну джерельну базу дослідження.

Пряму та опосередковану інформацію про факти голоду виявлено від листопада 1931 до липня 1933 рр., яка географічно охоплює всі частини обох областей. Спектр повідомлень — від обмовок до прямих тверджень та інформації, що відфільтровується за допомогою контекстуального аналізу. Показово, що приховану інформацію та обмовки містять не тільки замітки про ситуацію на місцях, а й редакційні статті та навіть районні постанови. Водночас найперспективнішими для виявлення опосередкованих свідчень є групи повідомлень про особливості громадського харчування (виявлено 68), розподілу авансів натурою (47), зрізання ще не визрілих колосків (46), вилучення «буксирними бригадами» мізерної кількості зерна (27).

Прямих свідчень виявлено небагато — 11. Це цілком прогнозовано як на суворий режим цензури. Але якраз їх проникнення на шпальти преси набуває непересічної ваги, особливо з огляду на виявлення їх у газетах із різних кліматичних зон і територій сільськогосподарської спеціалізації.

Прямі звістки про голод починаються вже з листопада 1931 і покривають період до кінця лютого 1933 рр. Наводячи вислови про голод, газети здебільшого відразу ж спростовували їх, повідомляючи для контрасту про виявлення прихованого збіжжя. Проте така модель подання матеріалу все одно передбачала обговорення теми голодування. І саме це було насправді вироком владі, адже вказувало на появу у соціумі настільки стійкого дискурсу, що його намагалися заглушити газетними публікаціями.

16 листопада 1931 р. богуславський «Шлях колгоспника» надрукував замітку «Розтрощили кубло глитаїв», в якій повідомлялося про усвідомлення

колгоспницями із с. Москаленки того, що виконання спущеного згори плану хлібозаготівлі неминуче призведе до голоду: «[...] найвідсталіша частина колгоспників — жінки, повторюючи слова куркулів на кожному кроці вдавалися до уповноваженого РПК, голови сільради *“ми ж будемо з голоду пухнути”*» (тут і далі виділення тексту наші — І. Я.)¹. Для демонстрації нібито «облудності» цих слів у сусідніх замітках мовилося про виявлення прихованого хліба в одноосібників сіл Зеленьки, Біївці, Киданівка².

Хронологічні рамки повідомлення брацлавської районної газети вкотре підштовхують до того, щоб подивитися на хлібозаготівлю 1931—1932 рр. цілісно. У протилежному випадку штучно порушується органічність процесу формування передумов для виникнення вже навесні 1932 р. масового голоду в УСРР. Чому наведений вище випадок із с. Москаленки має бути вписаний до іншої системи координат, а не, скажімо, інформація з «Колгоспника Рокитянщини» за 24 січня 1932 р.: у колгоспі «Пролетар» із с. Янківка селяни Панас Ткаченко та Володимир Романчук відкрито заявляли: «Не будемо працювати, *ми самі голодні*»³.

Не менш очевидними були тези в баранівському «Більшовицькому штурмі». 27 березня 1932 р. газета оприлюднила інформацію, що у с. Середнє вчитель Антон Багинський та Ц. Багинський, в яких «буксирна бригада» вилучила віднайдене збіжжя, «весь час агітували селян та розкладали маси тим, що вони голодують: *“Влада позабирала весь хліб, скоро вимremo”*»⁴. 11 квітня це саме видання навело висловлювання вже члена Мирославської сільради Білобровчука: «Хліба немає, насіння теж, хоч вмирай з голоду»⁵.

Привертає увагу стаття у брусилавській «Колгоспівській правді» за 10 березня 1932 р. «Куркульських агентів до права», весь пафос якої спрямований проти «бездіяльності» сільради с. Черногородка з приводу формування насінневих фондів. Член сільради Іван Луценко звинувачував: «У нас їсти нічого, а не те що сіяти»⁶. Газета не вмістила поряд інформацію про віднайдений хліб, як це робили зазначені вище часописи. Обмежилася лише кваліфікацією цих слів як «контрреволюційної агітації».

А ось приклади з Київського Полісся. Барашівська газета 15 лютого 1932 р. повідомляла: «Член колгоспу “Зоря” Свинціцький Павло, агітуючи проти виконання плянів хлібозаготівель колгоспом, в той же час вимагав від колгоспу хліба, бо в нього мовляв *нема чого їсти*. Але в цього куркульського агента Свинціцького знайшли 2 мішки закопаного хліба»⁷. Така мізерна кількість виявленого зерна жодним чином не може спростувати слова про недоїдання. Селянин, очевидно, приберігав збіжжя на «чорний день», щоб урятуватися від голодної смерті.

¹ *Шлях колгоспника*. Богуслав. 16 листопада 1931 р. № 116. С. 1.

² Там само.

³ *Колгоспник Рокитянщини*. Рокитне. 24 січня 1932 р. № 8. С. 1.

⁴ *Більшовицький штурм*. Баранівка. 27 березня 1932 р. № 33. С. 1.

⁵ Там само. 11 квітня 1932 р. № 38. С. 1.

⁶ *Колгоспівська правда*. Брусилав. 10 березня 1932 р. № 28. С. 1.

⁷ *Більшовик Полісся*. Бараші. 15 лютого 1932 р. № 3. С. 1.

Димерська газета «Шляхом колективним» вкладала в уста селян логічну пару: формування насінневих фондів — голод. 23 березня 1932 р. видання накинuloся на комуністів Клементовича та колишнього голову колгоспу з с. Лютеж Мельниченка за слова, що «хліба немає, голодуємо, допомагайте натурою»⁸. У червні ж у с. Сичівці, як повідомляла районка, заможний селянин Яременко «на засіданні виступає і заявляє, що “ми голодні, нема хліба та картоплі”»⁹.

Особливого підтексту повідомленням надає стаття секретаря Димерського райкому КП(б)У Шутенка, видрукувана 22 червня, де констатується виконання районом плану формування насінневих фондів у розмірі 10 792 ц, з яких 3200 ц було «надано соціалістичну допомогу відсталим районам Київської області»¹⁰. Ця теза видає й безмежний цинізм влади, і її готовність піти на організацію голоду навіть на незерновому Поліссі. Райони Київщини, які сам ЦК КП(б)У зарахував до таких, що потребують продовольчої допомоги, адже перебувають у «найтяжчому стані» [12, С. 176], названо відсталими у формуванні насінневих фондів.

Решта виявлених у районних газетах прямих згадок про голод стосується хлібозаготівельної кампанії 1932—1933 рр. «Колгоспне життя» з Остра зазначало 28 грудня 1932 р., що на хуторі Набильських «куркуль» М.І. Набильський, «маючи тверде завдання по хлібозаготівлі, весь час відмовлявся від задачі, мотивуючи тим, що сам, мовляв, сидить голодний, тому що не вродило... Цей куркуль заховав у стогу сіна свого сусіда червоноармійця Набильського В.М., де знайдено було: гречки 1 мішок, проса 1 мішок, ячменю 1 мішок, крім того, виявлено на полі під засівом житва 1 яма картоплі цього ж куркуля»¹¹. Васильківська «За більшовицькі темпи» 4 січня 1933 р., «розвінчуючи» «шалений опір з боку куркуля» у с. Яцьки, писала: «В одноосібника Розумовича знайдено захований під піччю хліб — а цей Розумович скиглив, показував лушпайки з картоплі, які він начебто їв із родиною замість хліба»¹².

Найбільше вражає своєю однозначністю надрукована 26 лютого 1933 р. в Обухівській газеті стаття «Трипілля ганебно провалює підготовку до засівкампанії й мобкоштів», підготовлена «буксирною бригадою», надісланою з Обухова. «Буксирники» звинувачували місцевого парторга Коропа, який їм заявив: «Ви працюєте, бо не знаєте умов Трипілля: тут багато голодних і пухлих, а комсомольці, що голодають, і тому ніхто не хоче працювати ні в сільраді, ні на кутках»¹³. Твердження про лютування голоду максимально чітке, а те, що воно належить парторгові, лише підвищує ступінь надійності. Показовою була подальша реакція влади. 22 березня газета вийшла з текстом постанови Обухівської РКК-РСІ «Про обслідування с. Трипілля», де зазначалося, що бригада «протягнула через газету позитивно не витриману, а в окремих місцях і шкідливу статтю, скориставшись із політичної

⁸ *Шляхом колективним*. Димер. 23 березня 1932 р. № 9. С. 1.

⁹ Там само. 22 червня 1932 р. № 33. С. 1.

¹⁰ Там само.

¹¹ *Колгоспне життя*. Остер. 28 грудня 1932 р. № 116. С. 1.

¹² *За більшовицькі темпи*. Васильків. 4 січня 1933 р. № 2. С. 1.

¹³ *Колгоспник Обухівщини*. Обухів. 26 лютого 1933 р. № 18. С. 1.

близькості редакційних працівників (редактор був на селі)». Для певності бригаді висунули ще кілька звинувачень. Їй навіть закидали самовільне вилучення в селян істівних припасів, хоча санкцію на конфіскацію всього продовольства дала відома телеграма Й. Сталіна від 1 січня 1933 р. [4, С. 417—418]. Постанова наголошувала, що бригада «себе не виправдала, а навпаки скомпрометувала, незаконно відбираючи печений хліб, олію та інші продукти для власних потреб»¹⁴. Утім м'якість накладених на бригаду стягнень — зауваження (!) — видає, що саме влада була справжнім ініціатором позбавлення селян можливості вижити¹⁵.

Тоді ж на Чернігівщині «Правда Прилуччини», тавруючи активістів із с. Дідівці за відмову повертати начебто «незаконно розданий хліб», писала: «Наприклад, член управи Гарагуля навіть вдавався до куркульської провокації, він заявив, що, мовляв, колгоспники *самі пухнуть з голоду* і запропонував зробити у всіх колгоспників обшуки, мовляв, тоді побачите, що хліба ні в кого нема. Гарагуля в управі несамотній. Мовчанням його підтримують усі члени управи»¹⁶. Як і у трипільському випадку, автор відвертого зізнання був сільським активістом і борцем за колективізацію. Газета підкреслювала: «Я каже він — життя віддав за радянську владу, за колгосп, і в той же час *бреше, що колгоспники голодують*, агітує, щоб земля залишилась незасіяною і вдається до провокації. Відверто заявляє: “директиви про повернення незаконно розданого хліба є шкідництво”»¹⁷.

Крім прямих згадок про голод, районні газети містять масив прихованої інформації. У таких випадках вони або проговорюються, або ж виникнення голоду простежується з підтексту тих повідомлень, які, на перший погляд, не несуть нічого подібного. Контекстуальний аналіз із використанням уведених до наукового обігу документальних джерел дозволяє відчувати наближення Голодомору в різних кутках Київщини та Чернігівщини.

На прискіпливу увагу заслуговують усі матеріали районних газет про налагодження та функціонування в колгоспах громадського харчування. Виразні обмовки можуть містити навіть надруковані в місцевій пресі районні постанови із цього приводу, як-от Сквирського райкому КП(б)У «Про організацію громадського харчування в колгоспах» від 12 квітня 1932 р. Документ відкрито заявляв: «Беручи на увагу те, що в 12 селах є *повна відсутність озимини для потреб харчування у колгоспах*»¹⁸. На тлі віднесення Сквирщини до районів із найтяжчим становищем [12, С. 169] наведені тези однозначно мають бути витлумачені як непрямі свідчення про виникнення голоду.

Важливим опосередкованим індикатором було засудження в газетах на початку 1933 р. фактів використання в колгоспах задля харчування частини вже зібраних насінневих фондів. Баранівський «Більшовицький темп», наводячи подібний випадок, ще й уточнював, що насінневий фонд сформований не пов-

¹⁴ Там само. 22 березня 1933 р. № 26. С. 1.

¹⁵ Там само. № 26. С. 1.

¹⁶ *Правда Прилуччини*. Прилуки. 15 березня 1933 р. № 24. С. 1.

¹⁷ Там само.

¹⁸ *Коллективне село*. Сквир. 28 квітня 1932 р. № 44. С. 1.

ністю¹⁹. І цим лише підсилюється враження, що перемелювання на борошно зерна з фонду було крайнім засобом, спричиненим голодом.

Промовисте послідовне наголошення в більшості районних газет на неприпустимості годувати обідами тих колгоспників, котрі не задіяні конкретного дня на роботах. Одним із прикладів може бути та ж зазначена вище постанова зі сквирської районки. Намір колгоспних управ харчувати всіх не може не бути розцінений інакше, ніж завуальовані спроби врятувати якомога більшу кількість колгоспників. Зрозуміло, що у випадку відсутності голоду цінність громадських обідів була б дуже низькою для тих, хто не міг чи не бажав виходити на роботу. Водночас показна турбота районних газет про налагодження харчування лише тих колгоспників, що залучалися до робіт, явно віддає зацікавленістю влади врятувати обмежену кількість селян, необхідну для забезпечення сільськогосподарського циклу.

Аналогічні висновки напрошуються й на підставі газетних матеріалів, які таврували колгоспний «актив» за виділення зерна непрацездатним. Приміром, вищедубечнянська «За темпи» надрукувала постанову райкому КП(б)У від 16 грудня 1932 р., яка називала виділення у с. Ошитки хліба й картоплі на 585 непрацездатних «проявом контрреволюційності»²⁰.

Представницький масив завуальованої інформації про виникнення навесні 1932 р. голоду містить районна преса в контексті нещадної критики сільської верхівки за перевищення ліміту зерна на авансування колгоспників (10—15 % від фактично намолоченого). З початком жнив 1932 р. практично всі газети наповнилися матеріалами про те, що в колгоспах почали чимскоріше авансувати колгоспників зерном в якомога більшій кількості. Це видає намір управ ліквідувати наслідки весняного голоду та запобігти новому, наближення якого віщували спущені згори нереальні хлібозаготівельні плани. Особливо різюче про дотримання у селах такого підходу свідчать непоодинокі факти виділення на аванси 50—100 % зібраного збіжжя. Повідомлення про абсолютні 100 % вмістили, зокрема, сквирська, бахмацька, черкаська газети²¹. Водночас черкаський «Прапор комуни» проговорився і про справжню причину: «У колгоспі пояснюють це бруталне перекручення вказівок партії та уряду про видачу авансів тим, що, мовляв, це не аванси, а так видаємо на харчування. Ось обміркуємо цю справу й вирішимо як видавати справжні аванси»²². В інший спосіб про це саме писала недригайлівська газета «Коллективіст-ударник». Надрукована тут постанова райкому КП(б)У не тільки засудила практики виділення на аванси всього обмолоту та додатково по 1,5 фунти хліба на громадське харчування, а й констатувала, що останнє всупереч усім настановам поширили навіть на підлітків²³.

¹⁹ *Більшовицький штурм*. Баранівка. 9 лютого 1933 р. № 36. С. 1.

²⁰ *За темпи*. Вища Дубечня. 23 грудня 1932 р. № 56. С. 1.

²¹ *Коллективне село*. Сквиря. 13 серпня 1932 р. № 86. С. 1; *Прапор комуни*. Бахмач. 21 серпня 1932 р. № 7. С. 1; 24 серпня 1932 р. № 8. С. 1; *Прапор комуни*. Черкаси. 30 липня 1932 р. № 77. С. 1.

²² *Прапор комуни*. Черкаси. 30 липня 1932 р. № 77. С. 1.

²³ *Коллективіст-ударник*. Недригайлів. 23 серпня 1932 р. № 91. С. 1.

Завдяки спеціальній кампанії влади, покликаний запобігти полюванню голодних селян на колоски, інформація про численні факти, які відображають масовість явища, потрапила до районних газет. Побічним ефектом стало засвічування випадків зрізання зелених побігів, що є однією з ознак лютування голоду напередодні жнив. Про масштаби явища у селах улітку 1932 р. дає уявлення дмитрівська районна газета. Лише в одному числі вона згадувала села Дмитрівку, Рубанці, Гайворон. В останньому тільки М. Крамарець скошив 35 кв. сажнів зеленого колгоспного жита, а М. Корж, Д. Коваль і В. Ткаченко нарізали 2 пуди зеленого колосся²⁴.

У червні — липні 1933 р. подібні практики спалахнули з новою силою, навіть у поліських районах, де селяни мали більше шансів уникнути руйнівного голоду. Так, передовиця бородянської «За більшовицькі темпи» констатувала, що у селах Дружня, Шилівка, Луб'янка, Феліціялівка 8 липня впіймано зрізувачів колосків²⁵. В Ємільчинському районі газета наводить факти за середину липня²⁶. Овруцька «Шлях колективіста» зазначала, що у с. Острів ще до жнив зрізали навіть ячмінне колосся²⁷. Васильківська «За більшовицькі темпи» 24 червня писала, що у с. Рославичах «куркульський прихвостень-одноосібник Рак майже щодня ходить на поле зрізувати ще не вистиглі колоски»²⁸. Коропська районка 19 липня 1933 р. прямо зазначала, що у с. Жовтневе Г. Савченко зрізав колоски зеленого жита, і вже у середині липня за це було засуджено заможних селян із с. Карильське М. Цимбала, Г. Прокопенка, І. Нешту²⁹. «Колективіст Буринщини» 22 липня писав, що з 7 до 16 липня включно в районі впіймали 20 осіб. Значним було територіальне поширення явища: Воскресенка, Миколаївка, Олександрівка, Гвинтове, Михайлівка, Степанівка, П. Слобода, Дич, Клепали, Успенка, Буринь³⁰.

Завуальованими свідченнями про свідомий курс влади на вбивство голодом, а заодно і про неминуче настання голоду слід визнати й повідомлення про вилучення «буксирними бригадами» у селян мізерної кількості зерна. Тобто відбирали не товарні запаси, а призначене для харчування. Просочувалися в газети навіть повідомлення про вилучення останнього хліба. Для прикладу, у члена Берківської сільради Козелецького району Степана Ткаченка знайдено закопаний у хліві мішок пшениці³¹. У селі Ряшках Іваницького р-ну у Василя Бибика на городі, в ямі, знайшли 80 кг хліба³². Шполянська «Шлях колективіста» писала 13 січня 1932 р., що у с. Кисилівка зафіксовано наступні практики: «У біднячки Бабанкової Христі, що на 4 їдці сиріт має, 0,65 га землі й податку платить, стягнуто у безспірному порядку хліб. У Пишного Семена, бідняка, що

²⁴ *Колгоспник Дмитрівщини*. Дмитрівка. 17 липня 1933 р. № 70. С. 1.

²⁵ *За більшовицькі темпи*. Бородянка. 12 липня 1933 р. № 63. С. 1.

²⁶ *Колективіст Ємільчинщини*. Ємільчине. 13 липня 1933 р. № 71; 16 липня 1933 р. № 72. С. 1.

²⁷ *Шлях колективізації*. Овруч. 21 липня 1933 р. № 93. С. 1.

²⁸ *За більшовицькі темпи*. Васильків. 24 червня 1933 р. № 56. С. 1.

²⁹ *Поліський комунар*. Короп. 19 липня 1933 р. № 73. С. 1.

³⁰ *Колективіст Буринщини*. Буринь. 22 липня 1933 р. № 65. С. 1.

³¹ *Розгорнутим фронтом*. Козелець. 23 січня 1932 р. № 5. С. 1.

³² *Соціалістичний наступ*. Іваниця. 29 листопада 1932 р. № 86. С. 1.

має 2,03 га на 8 їдаків, теж *забрано останній хліб*, у той час, коли він виконав свої завдання по контракції»³³. Подібні приклади можна наводити й далі.

Ще один вимір цієї ж проблеми полягає у фіксації фактів установаження таких хлібозаготівельних завдань односібникам, які навіть перевищували валовий збір зерна. А застосування подібного підходу й на Поліссі додатково свідчило про намір влади організувати Голодомор на всій території УСРР. «Колективіст Ємільчинщини» повідомляв, що у с. Андріївці вповноважений райвиконкому Усач «довів контрактантам плян хлібозаготівлі не з фактичного засіву, а коли деяким доводив і з фактичного засіву, то *довів стільки, скільки нього й не вродило*. З 0,20 га засів доводив по 36 пудів»³⁴.

В іншому кутку тодішньої Київщини черкаський «Прапор комуни», тавруючи хід хлібозаготівлі у с. Думанці, зазначав: «Ось Ільченко Тетяна замість 48 пуд продала державі тільки 13 пудів, заховала 14 пудів хліба»³⁵. Навіть якщо припустити, що частину збіжжя селянці вдалося надійно сховати, все одно співвідношення між планом і валовим збором вражає. Ця ж газета 23 листопада 1932 р., повідомляючи про ухвалу суду з приводу невиконання плану односібником із с. Вергуни Йосипом Коваленком та Лукою Йосипенком з с. Нечаївки, подала промовисті цифри: у першого за плану 16 пудів знайшли лише 16, а у другого — 20 пудів, тоді як мав ще здати до плану 38 пудів³⁶.

Розглянуті повідомлення однозначно підштовхують до необхідності проводити на рівні сіл і колгоспів ретельний аналіз співвідношення між хлібозаготівельними планами та валовим збором, що може створити додаткові можливості для деталізації наміру організувати Голодомор.

Привертає увагу поява в районній пресі вже у січні 1932 р. звісток про вилучення у селян продовольства. Зокрема в тій-таки Киселівці Шполянського р-ну «буксирники» *«забирають різні харчові продукти* та дрібні речі, а коли хата на замку, то не зупиняються і перед тим, щоб і зламати замка, і все ж таки зробити обшук»³⁷. Тоді ж у с. Васильків у селян забирали печений хліб та крупи³⁸. Зовні шполянська газета засуджувала такі дії.

Потребує спеціального аналізу із залученням преси з інших регіонів та документальних джерел питання, чи виявлені поодинокі випадки були самодіяльністю, чи вже тоді санкціонувалися владою? Це важливо й у контексті актуальної концепції С. Кульчицького щодо переходу Кремля лише у січні 1933 р. до стратегії позбавлення українських селян уже будь-яких їстівних припасів. Показово, що преса Київської та Чернігівської областей за початок 1933 р. містить лише поодинокі звістки, як-от у зазначеному вище випадку у с. Трипіллі. Фарисейська критика в газетах «лівих закрутів» старанно оминає проблему ви-

³³ *Шлях колективіста*. Шпола. 13 січня 1932 р. № 5. С. 1.

³⁴ *Колективіст Ємільчинщини*. Ємільчине. 5 жовтня 1932 р. № 110. С. 1.

³⁵ *Прапор комуни*. Черкаси. 30 вересня 1932 р. № 101. С. 1.

³⁶ Там само.

³⁷ *Шлях колективіста*. Шпола. 2 лютого 1932 р. № 13. С. 1.

³⁸ Там само. 8 лютого 1932 р. № 15. С. 1.

лучення їжі, що може свідчити про намір уникнути будь-яких таких згадок. Так що потенціал преси для групування подібних випадків украй незначний. Він поступається зафіксованим джерелам усної історії [13, С. 288—327]. Набагато перспективнішою є каталогізація випадків вилучення дрібних обсягів зерна й картоплі, що виконувало ту саму функцію — створення умов для невиживання.

Приховану інформацію про голод інколи містять постанови районного рівня з приводу підготовки до сівби. Прикладом може бути надрукована 12 березня 1932 р. в ріпкинській «За соціалістичне Полісся» постанови райкому КП(б)У від 11 березня «Про стан готування до весняної сівби». На перший погляд, документ нічим особливим не відрізняється від постанов аналогічного спрямування, проте в комбінації з постановою Київського обкому КП(б)У «Про порядок утворення та зберігання насінневих фондів» він набуває ознак індикатора виникнення в районі голоду. Обласна постанова вимагала перевести в насінневі всі наявні колгоспні фонди³⁹. Ріпкинська, жорстко прописуючи сільрадам усупільнити все зерно, містила наступний пункт: «Заборонити перемел на борошно посівматеріалу: вівса, віки та ярої пшениці»⁴⁰. Резонуючи з обласною постановою, цей пункт фактично підтверджував те, що голод у районі або розпочався, або ось-ось мав розпочатися. Інакше навіть було перемелювати частину зведеного на зсіпні пункти посівного матеріалу, особливо вівса?! Невипадково тутешні колгоспи намагалися приховувати фуражні фонди, про що прямим текстом ішлося у цій постанові.

Показове повідомлення потрапило у вересні 1932 р. на шпальти житомирської «Радянської Волині»: серед населення Житомирського та навколишніх районів поширилися практики виїзду по хліб, який потім перепродували, аж у Ленінградську обл.⁴¹ Сам факт того, що закупівля там хліба давала зиск на Житомирщині, та ще й уже на початку осені (!), свідчить про надзвичайно високий ступінь вилучення зерна в усьому регіоні, а отже й про наближення голоду.

Зрештою, ще один блок прихованої інформації про голод відфільтровується з повідомлень районної преси про стан шкільництва, демонструючи при цьому, наскільки важливо деконструювати газетні тексти, інакше вони сформулюють викривлені уявлення. Богуславський «Шлях колгоспника» 7 серпня 1933 р. надрукував статтю з гострою критикою завідувача дитячого будинку у с. Медвин М. Гогулі. Йому закидали щоденне привласнення 4—5 кг продуктів. Як наслідок стан дітей у дитбудинку був жахливим: «25 відсотків хворі на різні заразні хвороби, 9 дітей померло»⁴².

Здавалося б, тут усе гранично ясно. Проте однозначність відразу зникає, як тільки вписати статтю в контекст інформації документальних джерел про ситуацію у с. Медвин. Ще на рубежі лютого — березня 1933 р. Богуславський райком

³⁹ *Прапор комуни*. Бахмач. 4 березня 1932 р. № 63. С. 1.

⁴⁰ *За соціалістичне Полісся*. Ріпки, 12 березня 1932 р. № 3. С. 1.

⁴¹ *Радянська Волинь*. Житомир. 23 вересня 1932 р. № 132. С. 1.

⁴² *Шлях колгоспника*. Богуслав. 7 серпня 1933 р. № 69. С. 1.

КП(б)У повідомляв про враження голодом сіл району, зокрема й Медвина⁴³. На такому тлі газетна стаття виглядає спробою замаскувати головну причину смерті та виснаження дітей — Голодомор. Якщо припустити, що обвинувачуваний М. Гоголя й цупив продукти, то підштовхував його до цього голод, який руйнував психіку людини. У сусідніх селах Брацлавського р-ну ще наприкінці зими — на початку весни було взагалі зафіксовано випадки канібалізму та самогубства з підвищенням власних дітей⁴⁴.

Бідкання районних газет стосовно різкого зменшення кількості учнів у сільських школах також не могло не бути пов'язаним із Голодомором. Білоцерківська «Радянська нива» у вересні 1933 р. зазначала, що у с. Фастівка з'явилися на навчання лише 60 % школярів, а у селах Мала Вільшанка, Бакали, Коржівка — 50 % учнів⁴⁵. У с. Чернин Таращанського р-ну сіли за парти 40 % дітей⁴⁶. Ще менші цифри наводив коропський «Поліський комунар»: села Карильське — 11,6 %, Нехаївка — 31,4 %, Конятин — 40,4 %⁴⁷. Провину за це преса перекладала на вчителів.

Вивчення матеріалів районних газет Київської та Чернігівської областей дозволило виявити точкові (але від цього не менш значущі) прямі тези про голодування селян, а контекстуальний аналіз із залученням документальних джерел дозволив деконструювати газетні повідомлення в напрямі виявлення завуальованих ознак лютування голоду на всій території обох областей. Це вможливає використання опрацьованих підходів для дослідження під таким кутом районної преси інших регіонів.

Водночас проникнення на шпальти газет свідчень про голодування селян є однозначною вказівкою на інформаційний потенціал місцевої преси, увиразнюючи необхідність повноформатного залучення її матеріалів до актуалізованої джерельної бази. Насамперед це розширить перспективи для з'ясування механізму Голодомору на мікрорівні, тим паче, районні часописи сповнені масивом різнопланових повідомлень про ситуацію у селах, що вможливає мікроісторичні дослідження. Подальші ж узагальнення та концептуалізації спиратимуться на надійніше емпіричне підґрунтя з ухилом на уточнення чи перегляд низки усталених уявлень.

Зрештою матеріали районної преси дезавуюють будь-які спроби заперечити Голодомор та його цілеспрямовану організацію. Адже сама влада у своїх друкованих органах відкрито й неодноразово проговорювалася про голодування селян саме у зв'язку з вилученням зерна під час хлібозаготівлі. Той факт, що це фіксується в різних кліматичних зонах і регіонах господарської спеціалізації додатково (та дуже виразно!) свідчить, що в основі Голодомору лежало не що інше, як намір створити на території УСРР умови, несумісні з життям.

⁴³ Голодомор 1932—1933 років в Україні: Документи і матеріали. Упор. Р.Я. Пиріг. Київ: ВД «Киево-Могилянська академія», 2007. С. 744.

⁴⁴ Там само. С. 744.

⁴⁵ *Радянська нива*. Біла Церква. 16 вересня 1933 р. № 110. С. 1.

⁴⁶ *Голос колгоспника*. Тараща. 4 вересня 1933 р. № 81. С. 1.

⁴⁷ *Поліський комунар*. Короп. 17 вересня 1933 р. № 103. С. 1.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Boriak, H. Holodomor Archives and Sources: The State of the Art. *The Harriman review*. 16 (2), November 2008: The Holodomor of 1932-33. Papers from the 75th Anniversary. Conference on the Ukrainian Famine-Genocide. University of Toronto, November 1, 2007. New York, 2008: 21-35.
2. Velykyi Holod v Ukraini 1932—1933 rokiv: U IV t. T. IV: Zvit Konhresovo-prezidentskoi Komisii SSHA z doslidzhennia Velykoho holodu 1932—1933 rr. v Ukraini. Vykonavchyi dyrektor Komisii Dzheims Meis. Kyiv, 2008 [in Ukrainian].
[Великий голод в Україні 1932—1933 років: У IV т. Т. IV: Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932—1933 рр. в Україні. Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. 622 с.].
3. Boriak, H. Sources and Resources on the Famine in Ukraine's State Archival System. *Harvard Ukrainian Studies*. 27. 1/4 (2004—2005): 117-147.
4. Kulchytskyi, S. Chervonyi vyklyk: Istoria komunizmu v Ukraini vid yoho narodzhennia do zahybeli. Vol. 2. Kyiv, 2013 [in Ukrainian].
[Кульчицький С. Червоний виклик: Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 2. Київ, 2013. 628 с.].
5. Blium, A.V. Sovetskaia tsenzura v epokhu totalnogo terrora 1929—1953. S.-Petersburg, 2020 [in Russian].
[Блюм А.В. Советская цензура в эпоху тотального террора 1929—1953 гг. Санкт-Петербург, 2000. 312 с.].
6. Starovoi, S., Lukianets, K. "Chorni doshky" — represyvna skladova Holodomoru na storkakh ukrainskoi rehionalnoi presy. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy*. Kyiv, 2020. 26: 258-275. DOI: 10.15407/rksu.26.258 [in Ukrainian].
[Старовойт С., Лук'янець К. «Чорні дошки» — репресивна складова Голодомору на сторінках української регіональної преси. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ: НБУ ім. В. Вернадського, 2020. Вип. 26. С. 258—275].
7. Lukianets, K. Ekzystentsiinyi vybir nyzovykh vykonavtsiv khlibozahotivel pid chas Holodomoru za materialamy raionnoi presy Chernihivskoi oblasti. *Problema ekzstentsiynoho vyboru pid chas Holodomoru: Zb. mat. Mizhnar. nauk.-prakt. konf.* Kyiv, 2019: 243-253 [in Ukrainian].
[Лук'янець К. Екзистенційний вибір низових виконавців хлібозаготівель під час Голодомору за матеріалами районної преси Чернігівської області. *Проблема екзистенційного вибору під час Голодомору-геноциду: Зб. мат. Міжнар. наук.-практ. конф.* Київ, 2019. С. 243—253].
8. Lukianets, K. Radianska raionna presa Chernihivshchyny u 1932—1933 rr.: dzhere-loznavchyi aspekt. *Siverianskyi litopys*. 2020. 4: 131-141. DOI: 10.5281/zenodo.4018438 [in Ukrainian].
[Лук'янець К. Радянська районна преса Чернігівщини у 1932—1933 рр.: джерелознавчий аспект. *Сіверянський літопис*. 1920. № 4. С. 131—141].
9. Kostiv, M. Uchast robsilkoriv u kampaniiakh komunistychnoho totalitarnoho rezhymu na Chernihivshchyni (pochatok 1930-kh rr.). *Siverianskyi litopys*. 1: 133-139. DOI: 10.5281/zenodo.4664248 [in Ukrainian].
[Костів М. Участь робітників у кампаніях комуністичного тоталітарного режиму на Чернігівщині (початок 1930-х рр.). *Сіверянський літопис*. 2021. № 1. С. 133—138].
10. Kostiv, M. Mestnaya pressa USSR nachala 1930-kh godov kak istochnik izucheniia istorii Golodomora. *Bulgarian Historical Review*. 2019. 3-4: 243-258 [in Russian].
[Костів М. Местная пресса УССР начала 1930-х годов как источник изучения истории Голодомора. *Bulgarian Historical Review*. 2019. 3-4: 243—258].

11. Kostiv, M.B. Ukrainian SSR regional press as an instrument of communist propaganda in Chernihiv region (1929—1933): Thesis for a PhD degree. Zaporizhzhia, 2021. URL: http://phd.znu.edu.ua/page/PhD/kostiv/kost_v_mikhajlo_disertats_ua.pdf [in Ukrainian]. [Костів М.Б. Регіональна преса УСРР як інструмент комуністичної пропаганди на Чернігівщині (1929—1933): Дис. ... д-ра філософії за спеціальністю 032 — історія та археологія. Запоріжжя. 2021. 297 с. URL: http://phd.znu.edu.ua/page/PhD/kostiv/kost_v_mikhajlo_disertats_ua.pdf (дата звернення 01.10.2023)].
12. Pyrih, R.Ya. (Comp.). Holodomor 1932—1933 rr. v Ukraini: dokumenty i materialy. Kyiv, 2007 [in Ukrainian]. [Голодомор 1932—1933 рр. в Україні: Документи і матеріали. Упор. Р.Я. Пиріг. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2007. 1128 с.].
13. Boriak, T. (Comp.). 1933: “I choho vy shche zhyvi?”. Kyiv, 2016 [in Ukrainian]. [1933: «І чого ви ще живі?». Упор. Т. Боряк. Київ: Каіо, 2016. 719 с.].

Надійшла / Received 02.10.2023

Ihor YAKUBOVSKYI

Candidate of Architecture,

Docent at the Department of Basics of Architecture and Architectural Design,
Kyiv National University of Construction and Architecture (Kyiv, Ukraine)

yakubovskiy.iv@knuba.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0001-9986-6469>

BY READING BETWEEN THE LINES: THE HOLODOMOR
ON THE PAGES OF THE DISTRICT PRESS
OF KYIV AND CHERNIHIV REGIONS IN 1932—1933

The aim is to identify the peculiarities of the information recording about the Holodomor in the district press of the Kyiv and Chernihiv regions in 1932—1933. **Methodology** based on the principle of historicism, combines the methods of contextual analysis, abstraction, comparison, and systematization. **Main research results.** An array of direct and indirect information about the emergence of the Holodomor is revealed. It is discovered that despite the total pro-government orientation of the district press and strict censorship, even direct mentions of the famine penetrated the newspaper columns. The complex of hidden information is concentrated in materials related to public catering, distribution of advances, cutting the unripe wheat heads, the seizure of a meager amount of grain, and the setting of grain procurement plans for individuals higher than the gross harvest. The information on the starvation of peasants territorially covers different parts of the forest-steppe and Polissia zones of both regions and chronologically — the end of 1931 — the middle of 1933. **Prospects for further work** lie primarily in using developed approaches for studying the district press of other regions. In addition, it is determined that there are reasons to find the micro-level correlation between grain procurement plans and the gross harvest on the basis of newspaper materials. **The practical significance of the results achieved.** The traced features of the reflection in the district press on the problems of the peasants' starvation additionally refute the desire to deny the fact of the purposeful organization of the Holodomor. The authorities showed that the Holodomor was based on nothing more than a deliberate intention to create conditions incompatible with life on the territory of the entire Ukrainian SSR, blurring out in the press about the famine in various climatic zones and regions of economic profiles due to the grain seizure.

Keywords: *Holodomor, district press, Kyiv region, Chernihiv region, direct and hidden information.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.02.170>

УДК 930.1(438):323.25(477)

Пшемислав Мирослав ПАЗДЕР

магістр, докторант, Поморський університет у Слупську (Слупськ, Польща)

przemyslaw.pazder@o2.pl

<https://orcid.org/0000-0002-3734-4056>

СУЧАСНА ПОЛЬСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ГОЛОДОМОРУ 1932—1933 рр. *

Мета — показати відображення проблеми Голодомору 1932—1933 рр. у польській науковій літературі, розкрити сучасні дискусії та інтерпретації причин, перебігу й наслідків цієї трагедії, а також представити найважливіші дотичні праці польської історіографії. **Методологія.** Застосовано історичні методи дослідження, опрацьовано та проаналізовано польську історіографію зазначеної проблематики в контексті її пізнавальної цінності. **Наукова новизна.** Висвітлюється польський погляд на проблему Голодомору, досліджено питання зібрань польських архівних документів і світлих українського села після трагедії. **Висновки.** Внесок польських істориків у світову історіографію Голодомору 1932—1933 рр. в Україні вагомий. На окрему увагу заслуговує підготовлена на основі докторської дисертації монографія Р. Кушнежа «Україна в роки колективізації та Великого голоду (1932—1933 рр.)» (опублікована 2005 р., перевидана у 2008, 2012 рр.). У 2008 р. польська історіографія Голодомору збагатилася трьома збірниками архівних документів. Помітно недостатньо вивчене польською історіографією становище поляків під час колективізації та Великого голоду. Єдиною працею, де висвітлюється ця проблематика, залишається колективна монографія «Голодомор. Польща. Польські жертви 1932—1933 рр.» за редакцією М. Дворчика й Р. Кушнежа.

Ключові слова: Голодомор, польська історіографія, Україна.

* Стаття є фрагментом кандидатської дисертації з історіографії Голодомору, робота над якою триває.

Цитування: Паздер П.М. Сучасна польська історіографія Голодомору 1932—1933 рр. *Український історичний журнал*. 2024. № 2 (575). С. 170—182. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.02.170>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Проблеми, пов'язані з колективізацією в українському селі та Великим голодом 1932—1933 рр., досить добре досліджені у сучасній історіографії. Документи про ці трагічні події зберігаються в багатьох архівах України, РФ, країн пострадянського простору, а також в архівних установах інших держав, зокрема Польщі. У статті проаналізовано перші публікації на тему Голодомору 1932—1933 рр., що були надруковані до 2005 р.; монографії про Голодомор, починаючи від публікації у 2005 р. праці Роберта Кушнежа (Robert Kuśnierz) «Україна в роки колективізації та Великого голоду (1929—1933 рр.)» («Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929—1933)»); збірники польських архівних документів, надруковані у 2008 р.; світлини українського села досліджуваного періоду; праці про ставлення українців II Речіпосполитої до голоду в Україні; спогади сучасників Голодомору про його наслідки в українському селі. Особливої уваги в контексті обраної теми заслуговує згадувана монографія проф. Р. Кушнежа, в якій усебічно відображено задекларовану проблематику.

Після 1989 р. польські історики не відразу зацікавилися тематикою Голодомору 1932—1933 рр. в радянській Україні. Лише згодом з'явилися ґрунтовні дослідження, хоча, слід зазначити, що їх не так уже й багато. Перша стаття польського дослідника про Великий голод опублікована 1993 р. — її автором був Чеслав Райца (Czesław Rajca) [1]. Його праця не спиралася на архівні джерела, натомість її основою стали наукові публікації, що з'явилися друком в Україні. Проте саме ця стаття стала першою науковою розвідкою про Голодомор, а її автор у певному сенсі започаткував дослідження цієї теми в Польщі. Крім того, 2005 р. в рамках співпраці з Польським видавничим фондом у Канаді було видано студію Ч. Райци про три хвили голоду — 1921—1923, 1932—1933, 1946—1947 рр. Вадою згаданої публікації, на нашу думку, є те, що вона знову ґрунтувалася не на архівних джерелах, а лише на матеріалах опублікованих досліджень, виданих переважно в Україні. Попри це, завдяки книжці «Голод в Україні» [2] польські читачі могли дізнатися про наслідки московської політики щодо українського села в 1932—1933 рр.

Свій внесок у дослідження голоду початку 1930-х рр. серед польської меншини в Українській Соціалістичній Радянській Республіці (УСРР) зробив також Генрик Стронський (Henryk Stroński) [3]. У своїй книжці «Репресії сталінізму щодо польського населення в Україні в 1929—1939 рр.» («Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929—1939»), що з'явилася друком у Варшаві 1998 р., а саме у третьому розділі під назвою «Польське населення та колективізація села» («Ludność polska a kolektywizacja wsi») автор описує створення колгоспів. Хоч ця праця безпосередньо не стосується теми Голодомору, в ній відображено становище польського населення, яке проживало в радянській Україні, під час колективізації. Особливістю монографії Г. Стронського є те, що вона спирається на ґрунтовну джерельну базу, зокрема документи й матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України в Києві, держархівів Вінницької, Житомирської, Хмельницької областей.

Наступна монографія належить Миколаю Іванову (Mikołaj Iwanow) і також прямо не стосується жертв Голодомору — «Перший покараний народ: поля-

ки в Радянському Союзі в 1921—1939 рр.» («Pierwszy naród ukarany: Polacy w Związku Radzieckim 1921—1939»). У підрозділі «Колективізація польського села» представлено процес колективізації сіл Мархлевського польського національного району в Українській СРР та Польського національного району ім. Фелікса Дзержинського в Білоруській СРР [4, С. 335—351]. Праця М. Іванова стала однією з перших у польській історіографії (1991 р.), в якій згадувалося про колективізацію сіл польської національної меншини. Дослідження зосереджено на характеристичі її становища у СРСР у міжвоєнний період, з акцентом на репресія комуністичного режиму проти етнічних поляків. Найважливіше, на нашу думку, у цій монографії те, що М. Іванов базував свої студювання насамперед на документах Державного архіву Російської Федерації в Москві й Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України в Києві.

На основі документальних джерел з архівів України здійснив свої дослідження Януш Купчак (Janusz Kupczak). У своїй монографії «Поляки в Україні в 1921—1939 рр.» («Polacy na Ukrainie w latach 1921—1939»), що вийшла друком у 1994 р., він спирався насамперед на документи та матеріали ЦДАГО України. В підрозділі цієї праці під назвою «Репресії проти населення в умовах колективізації» показано наслідки подій, спричинених голодом [5, С. 295—311].

Цінні джерела з історії Голодомору 1932—1933 рр. містять збірники документів, присвячені історії поляків в Україні, які впорядкував Станіслав Стемпень (Stanisław Stępień) [6]. Перші три томи містять матеріали з обласних та центральних українських архівів. Збірник не стосується безпосередньо теми Голодомору, але загалом окреслює долю польської меншини в радянській Україні 1917—1939 рр., у тому числі знаходимо тут і документи з теми голоду початку 1930-х рр.

Варто згадати праці польських дослідників, для яких тема Голодомору лише дотична до основної проблематики. У 2005 р. Пьотр Ебергардт (Piotr Eberhardt) у своїй статті «Голодомори в Україні першої половини ХХ ст. в українській історіографії» («Kłęski głodu na Ukrainie w pierwszej połowie XX wieku na podstawie literatury ukraińskiej») представив нарис найважливіших праць українських істориків про Великий голод 1932—1933 рр. [7, С. 269—283]. Автор висвітлив переважно втрати, пов'язані з Голодомором. Слід, однак, зауважити, що стаття ґрунтується не лише на працях української історіографії, а також на дослідженнях англійських і російських істориків. Серед недавніх праць про Голодомор також згадаємо англійську статтю Малґожати Хшановської-Ганцаж (Małgorzata Chrzanowska-Gancarz) і Пьотра Ганцажа (Piotr Gancarz) «Продовольча безпека та людська гідність в контексті соціальних змін: Від травми примусової колективізації до трагедії Великого голоду» («Food security and human dignity in the perspective of social change: From the trauma of forced collectivisation to the tragedy of the Great Famine») [8]. Автори звертають насамперед увагу на соціальний аспект голоду.

Томаш Стрийек (Tomasz Stryjek) у 2015 р. опублікував статтю «Голод 1932—1933 рр. в українській історіографії та в конструюванні сучасного засновчого міфу України» («Głód w latach 1932—1933 w historiografii ukraińskiej i w konstrukcji nowoczesnego mitu fundacyjnego Ukrainy»). Мета праці, як зазна-

чає автор, полягає в ознайомленні польських читачів з українськими дискусіями про Голодомор та представленні цієї трагедії як чинника формування сучасного засновчого міфу, що має об'єднати націю. На думку Т. Стриєка, цей міф мав створити інтеграційну й ідентифікаційну функцію в українському суспільстві, а у зовнішніх відносинах сформувавши імідж України [9, С. 14—16].

Важливою подією в польській історіографії теми Голодомору стала публікація 2005 р. монографії Р. Кушнежа «Україна в роки колективізації і Великого голоду (1932—1933 рр.)» («Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929—1933)») [10], підготовленої на основі докторської дисертації «Україна під час Великого голоду» («Ukraina w latach Wielkiego Głodu»), захищеної в Університеті Марії Кюрі-Склодовської в Любліні роком раніше. У 2004 р. у журналі «Dzieje Najnowsze» автор опублікував один із підрозділів монографії про радянську пропаганду [11]. Праця Р. Кушнежа стала першою в польській історіографії, яка всебічно описує теми колективізації села та Голодомору й базується на широкій джерельній базі, в тому числі матеріалах українських архівів — ЦДАГО України (документи партійних органів влади), ЦДАВО України (документи органів управління), Державного архіву Київської обл. Меншою мірою в монографії залучено архівні джерела Республіки Польща, зокрема Архіву нових актів у Варшаві (АНА; документи посольства II Речіпосполитої в Москві, військового аташе при посольстві в Москві та Міністерства закордонних справ), Бібліотеки Люблінського університету (в контексті обговорення репресій проти духівництва), а також Національної бібліотеки у Варшаві (ставлення українців, які проживали за межами СРСР, іноземних представництв і міжнародних організацій до голоду). Крім того, Р. Кушнеж широко використав здобутки історіографії зі згаданої теми — передусім української, а також американської, російської. Варто звернути увагу на прискіпливе дослідження автором світової, російської й української преси того періоду — загалом 65 назв журналів і газет. Праця Р. Кушнежа донині залишається єдиною польською науковою монографією, присвяченою колективізації та Великому голоду в Україні. Вона двічі перевидавалася (у 2008, 2012 рр.), здобула схвальні рецензії, а її автор набув відомості як авторитетний польський дослідник історії Голодомору. Р. Кушнеж двічі ставав стипендіатом Гарвардського університету, отримав кілька інших престижних стипендій [12], а також згадується у двох енциклопедичних виданнях, присвячених історії Великого голоду [13—14].

Свій внесок у дослідження проблеми Голодомору в Україні зробила Вікторія Куделя-Свьонтек (Wiktoria Kudela-Świątek). Вона стала єдиною в польській історіографії дослідницею, яка займається пам'ятниками жертвам Голодомору не лише в Україні, а й в інших країнах, де проживає українська діаспора [15—17].

Важливим питанням, на яке варто звернути увагу, є організація у Сеймі Республіки Польща 1 грудня 2016 р. Міжнародної наукової конференції «Великий голод в Україні 1932—1933 рр. і польські жертви», яка відбулася за участі представників світової науки, котрі спеціалізуються на темі Голодомору: Роберт Кушнеж, Миколай Іванов, Ірина Романова, Лукаш Ясіна (Łukasz Jasina), Людмила Гриневич, Генрик Стронський, Ірина Шатохіна, Роман Висоцький (Roman Wysocki),

Юрій Шаповал та ін., а також політики: віцеспікер Сейму Республіки Польща Ришард Терлецький (Ryszard Terlecki), представники МЗС Республіки Польща: заступник державного секретаря у справах східної політики Марек Зюлковський (Marek Ziolkowski), державний секретар у зв'язках із парламентом, полонією, консульствами й публічною дипломатією Ян Дзедзічак (Jan Dzedziczak), голова Сеймової комісії зі зв'язків із поляками за кордоном Міхал Дворчик (Michał Dworczyk), заступники очільника згаданої комісії Войцех Земняк (Wojciech Ziemiak) і Леонард Красульський (Leonard Krasulski), заступниця голови парламентського комітету у закордонних справах Малгожата Госевська (Małgorzata Gosiewska), а також посол України в Республіці Польща Андрій Дешиця. Результатом конференції стала колективна праця «Голодомор. Польща. Польські жертви 1932—1933 рр.» («Hołodomor. Polska. Polskie ofiary 1932—1933») за редакцією М. Дворчика й Р. Кушнежа, опублікована спочатку польською (2019 р.), відтак англійською (2020 р.) мовами. Видання складається з текстів дев'яти фахівців, котрі займаються проблемою Голодомору 1932—1933 рр. Праця відкривається загальною характеристикою проблеми. Затим Станіслав Кульчицький представив трагедію як акт геноциду [18]. Далі український дослідник Юрій Шаповал схарактеризував постать керівника ДПУ УСРР Всеволода Балицького як одного з головних виконавців політики геноциду в Україні [19]. Гіроакі Куромія (Hiroaki Kurogiya) розкрив проблему Голодомору в контексті польсько-радянських відносин [20]. Далі у збірці представлено тексти про ставлення влади II Речіпосполитої до трагедії. Ян Яцек Бруський (Jan Jacek Bruski) показав проблематику Голодомору в матеріалах МЗС і військової розвідки Польщі [21]. Р. Кушнеж опублікував та прокоментував фотографії польської розвідки, пов'язані з Голодомором, а також зображення радянського села 1930-х рр. [22]. Р. Висоцький дослідив проблему Голодомору в польській пресі міжвоєнного періоду [23]. В. Куделя-Свьонтек представила тему пам'ятників жертвам Голодомору [17]. Завершується видання великою працею Г. Стронського про польську меншину в УСРР 1932—1933 рр. [24] і текстом Ольги Бертельсен (Olga Bertelsen), в якому дослідниця проаналізувала становище польської меншини на Валківщині Харківської обл. [25].

У 2008 р. польська історіографія Голодомору поповнилася трьома збірками польських архівних документів. Тоді ж було оприлюднено дотичні матеріали МЗС Польщі та військової розвідки. Роком раніше у журналі «Dzieje Najnowsze» побачили світ стаття Р. Кушнежа [26] та 17 архівних документів 1932—1934 рр. під заголовком «Голод в Україні 1932—1933 рр. у світлі колекцій Архіву нових актів та Центрального військового архіву у Варшаві» («Głód na Ukrainie w latach 1932—1933 w świetle zbiorów Archiwum Akt Nowych oraz Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie»). Це була частина підготовленого автором збірника «Голод у “більшовицькому раю”: Голод в Україні 1932—1933 рр. у світлі документів польської дипломатії й розвідки» («Pomór w “raju bolszewickim”: Głód na Ukrainie w latach 1932—1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu»). Видання, що містило 70 документів, з'явилося у 2008 р. Більшість представлених матеріалів (50) зберігаються у Центральному військово-

вому архіві, решта 20 — в Архіві нових актів. Переважно це документація консульських установ ІІ Речіпосполитої, які зазвичай служили прикриттям для розвідувальної діяльності. В польських документах знаходимо різні аспекти, що стосуються Великого голоду, як-от аналіз причин, можливих наслідків, оцінка кількості жертв тощо. Дуже часто представлено описи голодуючих селян, яких польські дипломати, співробітники консульств могли бачити навіч. Так, Ян Каршо-Седлевський (Jan Karszo-Siedlewski) у своїй інформації про становище в Україні від 6 березня 1933 р. повідомляв: «Різні міські працівники, які привозять для генерального консульства у Харкові дрова, вугілля, лід і т. д., на наших очах накинулися на картопляне лушпиння та інші недоїдки, знайдені на смітнику консульства, а працівники, котрі вивозили сміття, нещодавно з'їли приготовлену для собак їжу» [27, С. 16, 72].

Другий збірник документів і матеріалів був підготовлений Яном Яцекком Бруським (Jan Jacek Bruski) і вийшов друком у 2008 р. під назвою «Голодомор 1932—1933 рр.: Великий голод в Україні в документах польської дипломатії та розвідки» («Hołodomor 1932—1933: Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu») [28]. Він складається з 211 документів і став результатом наукового пошуку, проведеного у Центральному військовому архіві та Архіві нових актів. Матеріали, що ввійшли до збірника, так само, як у збірнику Р. Кушнежа, це звіти польських консульств у Харкові й Києві та співробітників посольства ІІ Речіпосполитої в Москві. Вони стосуються не лише Великого голоду — чимало з них розкривають процес колективізації українського села. Безсумнівно цінність має включення до збірки матеріалів, що зберігаються в Російському державному військовому архіві. Всі 25 документів можна знайти в додатку до праці¹.

Третій збірник також було видано у 2008 р. — «Великий голод в Україні 1932—1933 рр.» («Wielki Głód na Ukrainie 1932—1933»). Його опублікували польський Інститут національної пам'яті та Галузевий державний архів Служби безпеки України. Це т. 7 видавничої серії «Польща та Україна у тридцятих — сорокових роках ХХ ст.» («Polska i Ukraina w latach trzydziestych — czterdziestych XX wieku»). У книзі вміщено 230 документів польської дипломатії, розвідки, поліції та адміністрації, а також матеріали з українських архівів (окрім регіональних і центральних, це також київський, одеський, сумський, дніпропетровський, донецький, хмельницький, миколаївський підрозділи Галузевого державного архіву Служби безпеки України). Ці документи відображають проблеми, пов'язані як із Голодомором, так і колективізацією села та «наглядом» за дипломатичними представництвами в районах, де панував голод.

На основі документів із фондів Національного закладу ім. Оссолінських у Вроцлаві (Ossolineum) Р. Кушнеж опублікував також фрагмент спогадів Станіслава Забелла (Stanisław Zabiello), який у МЗС Польщі міжвоєнного періоду вважався про-

¹ Наприклад, такий документ можна знайти у збірнику відомостей про виявлені та ліквідовані органами ОДПУ заборонені у СРСР організації за січень 1933 р. (Bednarek J., Bohunow S., Kokin S. Wielki Głód na Ukrainie 1932—1933. *Polska i Ukraina w latach trzydziestych — czterdziestych XX wieku*. Warszawa; Kijów, 2008. Т. 7. С. 665—702).

відним радянологом². Дипломат не лише чув про голод в УСРР 1932—1933 рр., а й був його очевидцем, коли наприкінці серпня — на початку вересня 1933 р. змінив Яна Карша-Седлевського на посаді керівника генерального консульства II Речіпосполитої у Харкові. Він проаналізував причини голоду, поділився приблизними підрахунками жертв тієї трагедії, а також згадав про акти канібалізму.

Хоч сама тематика Голодомору досліджена досить добре, відзначимо, що кількість фотографій того періоду явно недостатня³. Більшість із відомих нам зробив австрійський інженер Александр Вінербергер (Alexander Wienerberger). У польській історіографії тему світлин тих часів детально розглядає лише Р. Кушнеж. Звісно, слід брати до уваги факт, що тоді мало хто у СРСР мав фотоапарати, а також зважати на офіційну лінію Москви, згідно з якою голоду не було, а тому з міркувань цензури вільно фотографувати заборонялося. За словами Р. Кушнежа, більшість доступних світлин, що збереглися в архівах Польщі, зроблені службовцями, розвідниками та дипломатами цієї країни під час державних свят у СРСР, як, наприклад, 1 травня чи 7 листопада [22, С. 92], а також у перебігу їхніх подорожей і ділових поїздок [22, С. 96—97]. У статті «Великий голод і радянське село 30-х рр. XX ст. на фотографіях військової розвідки II Речіпосполитої» («Wielki Głód i sowiecka wieś lat 30. XX w. na zdjęciach wywiadu wojskowego Drugiej Rzeczypospolitej») Р. Кушнеж оприлюднив 47 світлин із фондів Центрального військового архіву у Варшаві [22, С. 181—201]. Він опублікував найбільшу серед польських істориків кількість фотографій, котрі ілюструють важке життя українського села та наслідки голоду 1932—1933 рр. Окрім зображень із ЦВА, варто зазначити, що Р. Кушнеж у додатку також використав інші фотографії у згаданій раніше праці «Україна в роки колективізації та Великого голоду (1929—1933 рр.)» [10, С. 323—336]. Як зазначає сам автор, «польські архіви не зберігають надто багато фотографій часів Голодомору, які були б суттєвим доповненням до джерельних матеріалів, що відображають наслідки Великого голоду. Важливим доповненням до такого роду джерел, безперечно, були б фотоматеріали з російських архівів» [30, С. 110].

У контексті обговорення питання Голодомору слід також звернути увагу на праці про ставлення українців II Речіпосполитої до своїх голодуючих співвітчизників в Україні. Польська історіографія тут представлена невеликим колом дослідників і фактично обмежується студіями Р. Кушнежа та Р. Висоцького. Перший зі згаданих істориків присвятив розділ «Ставлення української громади поза межами СРСР, іноземних урядів і міжнародних організацій до проблеми голоду» («Stosunek społeczności ukraińskie mieszkającej poza granicami ZSRR,

² С. Забелло писав, що з розмови з К. Радеком довідався про загибель близько 2 млн осіб. Сам він оцінював кількість померлих у 2—3 млн, включаючи тих, хто пішов із життя внаслідок колективізації (Кушнеж Р. Невідомі факти з історії репресованих сімей Крушельницьких, Сказинських та Бачинських. *Український історичний журнал*. 2015. № 1. С. 36—44).

³ За словами Р. Кушнежа, кількість відомих на сьогодні фотографій, зроблених під час голоду в УСРР початку 1930-х рр., перевищує сотню [див.: 23, С. 82].

rządów zagranicznych i organizacji międzynarodowych do kwestii głodu»)⁴ у праці «Україна в роки колективізації та Великого голоду (1929—1933 рр.)». Натомість другий аналізував це питання у своїх розвідках «Ставлення української громади II Речіпосполитої до “Великого голоду” в Україні 1932—1933 рр.» («Postawa społeczności ukraińskiej w Drugiej Rzeczypospolitej wobec «wielkiego głodu» na Ukrainie w latach 1932—1933») [31], «Ставлення влади та суспільства II Речіпосполитої щодо Великого голоду в Україні» («Stanowisko władz i reakcje społeczne w II Rzeczypospolitej wobec Wielkiego Głodu na Ukrainie») [32], «Справа Великого голоду в пропагандистській діяльності Українського бюро в Лондоні 1932—1933 рр.» («Kwestia Wielkiego Głodu w działalności propagandowej Biura Ukraińskiego w Londynie w latach 1932—1933») [33].

Згадані вище дослідники дійшли схожих висновків щодо реакції української меншини у II Речіпосполитій, а саме, що вона намагалася актуалізувати проблему голоду, організувавши загальнонаціональний день протесту, запланований на 29 жовтня 1933 р. Але це не вдалося зробити через те, що польська влада не погодилася на згаданий захід після того, як член Організації українських націоналістів здійснив терористичний акт щодо працівника радянського консульства у Львові. До того ж це відбулося після підписання польсько-радянської угоди 1932 р., тому польська сторона не хотіла без потреби загострювати відносини з Москвою. Зрештою українці Польщі змушені були обмежити свої заходи лише членами окремих організацій.

Р. Кушнеж і Р. Висоцький спиралися переважно на матеріали з фондів Архіву ім. Тараса Шевченка, які зберігаються в Національній бібліотеці у Варшаві. Вони використовували також тогочасну пресу й наукову літературу з тематики дослідження, передусім українську. Як зазначають дослідники, протести проти репресивної радянської політики в Україні висловлювали також деякі українські парламентарі у Сеймі II Речіпосполитої [31, С. 460—461; 33, С. 221—222].

Крім того, Р. Висоцький дослідив ставлення до Голодомору української меншини за межами Польщі, виклавши результати у згаданій вище статті «Справа Великого голоду у пропагандистській діяльності Українського бюро в Лондоні 1932—1933 рр.» («Kwestia Wielkiego Głodu w działalności propagandowej Biura Ukraińskiego w Londynie w latach 1932—1933»). Ця праця представляє неабияку джерелознавчу цінність, адже ґрунтується найперше на архівних матеріалах Польського інституту та Музею ім. генерала Сікорського в Лондоні (Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego), а саме фонду «Українське бюро в Лондоні». Р. Висоцький зосередився передусім на дослідженні допомогової діяльності українців у столиці Великобританії на користь голодуючих співвітчизників. Головною ме-

⁴ На знак протесту проти політики Москви щодо українського селянства за межами Польщі відбулося відзначення Дня жалоби. Ініціаторами стали українські організації зі США, Канади, Німеччини, Чехословаччини, Бельгії, Швейцарії, Югославії, Болгарії, Люксембургу, Маньчжурії, Італії, Франції. Подібні заходи не відбулися лише у Чернівцях (тодішня Румунія) через те, що місцева влада не погодилася на проведення панахиди за жертвами голоду в Україні, ані акції протесту [11, С. 214—236].

тою створеного 25 березня 1931 р. Українського бюро було ознайомлення з проблемою голоду в Україні 1932—1933 рр. Ініціатором і засновником його став Яків Макогін. Спочатку він планував фінансувати діяльність новоствореної інституції впродовж двох років, а пізніше цей обов'язок мало взяти на себе «українське суспільство». Однак ця ідея не знайшла належного відгуку, тому сам фундатор фінансував діяльність бюро до кінця його роботи — до 1940 р. [34].

Важливою проблемою є становище українського села після Голодомору 1932—1933 рр. Чи не єдиним фахівцем, який узявся за дослідження цієї теми, став Р. Кушнеж. Він присвятив цьому питанню розділ у своїй монографії «У світі сталінських злочинів: Україна в роки чисток і терору (1934—1938) у спостереженнях та аналізах Міністерства закордонних справ і військової розвідки II Речіпосполитої» («W świecie stalinowskich zbrodni: Ukraina w latach czystek i terroru (1934—1938) w obserwacjach i analizach MSZ oraz wywiadu wojskowego Drugiej Rzeczypospolitej») та в кількох окремих статтях. Як слушно зазначає автор, є велика кількість джерел різного походження, утім бракує праць про становище українського села після трагедії 1932—1933 рр. Хоч у той період уже не було масової смертності, це аж ніяк не означає, що Великий голод не мав наслідків. Один із них — знелюднення сільської місцевості. Із закінченням Голодомору становище сільського населення почало стабілізуватися, хоча, з іншого боку, з різних сторін надходили повідомлення про голод. Було також зафіксовано акти канібалізму [29, С. 100—103]. Ситуація, особливо після 1934 р., була дуже складною. Попри те, що сільське населення перестало голодувати, воно мимоволі виявилось частиною механізму радянського сільськогосподарського виробництва [29, С. 23].

Запустіння багатьох сіл спричинилося до різкого скорочення робочої сили. Як пише Р. Кушнеж, для розв'язання цієї проблеми Москва ініціювала переселення селян із Росії, Білорусії, регіонів України, які менше постраждали, на спустошені території [35, С. 66]. Однак ця акція закінчилася провалом, більшість новоприбулих повернулися на попередні місця проживання — навіть усупереч пропаганді, яка переконувала новоселів у перевагах українських чорноземів [35, С. 67].

Стаття «“Добре, коли не дуже погано”...», або Про становище українського села після Великого голоду» («“Dobrze jest już wtedy, gdy nie jest bardzo źle”... czyli o sytuacji wsi ukraińskiej po Wielkim Głodzie») вносить нове поняття в історіографію періоду Великого голоду 1932—1933 рр. — «педагогіка голоду». В розумінні Р. Кушнежа, цей термін де-факто означає прийняття важкої долі та відмову від боротьби з системою. Результатом Голодомору стало повне підпорядкування села радянській владі. Страх, спричинений трагедією, й усвідомлення того, що ситуація може повторитися, переконували селян в їх повній залежності від влади [36, С. 50].

У Польщі також публікувалися свідчення очевидців Голодомору 1932—1933 рр. Тут варто відзначити працю фахівця з історії католицької церкви у СРСР Романа Дзвонковського (Roman Dzwonkowski) «Голод і репресії проти польського населення в Україні 1932—1947 рр.» («Głód i represje wobec ludności polskiej na Ukrainie 1932—1947») [37]. Вона важлива тим, що це перший

у Польщі збірник спогадів про долю польського населення під час колективізації та Голодомору 1932—1933 рр., а також голоду 1946—1947 рр., репресій сталінського періоду⁵. В контексті мемуарної літератури, пов'язаної з Голодомором, значно збагатили відомості про цей період спогади Франчески Міхальської (Franceska Michalska) «Вся радість життя: На Волині, у Казахстані, в Польщі» («Cała radość z życia: Na Wołyniu, w Kazachstanie, w Polsce»). Розповідь має додаткову цінність для польської історіографії Голодомору тим, що авторка була громадянкою СРСР і народилася в 1923 р. за декілька кілометрів від передвоєнного польсько-радянського кордону по Збручу [38, С. 7].

У праці Зофії Павловської (Zofia Pawłowska) «Спогади з-за Бугу 1921—1945 рр.» («Wspomnienia zza Bugu 1921—1945») відображено важке життя під час Голодомору [39]. Серед іншого, описано становище селянства в Україні 1932—1933 рр., посилення сталінського терору. Авторка — полька, народилася 1921 р. на Поділлі в містечку Гречани, де прожила до 1945 р. Її розповідь — це, по суті, опис трагічних подій міжвоєнного періоду у СРСР, які вона пережила й вирішила залишити спогади наступним поколінням. Усі записи у шкільних зошитах вона робила власноруч, а електронну версію щоденника створив її онук. Проілюструвати трагічні події 1932—1933 рр. дозволяють також мемуари Юзефа Свідерського (Józef Świdorski) «Смерть на чорноземі» («Śmierć na czarnoziemie») [40], які вийшли друком у Лодзі 2000 р. Автор, як і С. Павловська, зростав на Поділлі й ще в дитячому віці став очевидцем колективізації українського села та пережив Великий голод 1932—1933 рр.

До мемуарної літератури належить також праця Станіслава Пшибилівського (Stanisław Przybyłowski) «Селяни під більшовицькою владою: нотатки, враження та роздуми про перебування в радянській Росії» («Chłopi pod panowaniem bolszewickim: notatki, wrażenia i refleksje z pobytu w Rosji Sowieckiej») [41], автор якої свідчить про важке становище селянства у СРСР під час Голодомору. С. Пшибилівський був генеральним секретарем Незалежної селянської партії, політичним емігрантом, очевидцем трагічних подій 1932—1933 рр. Із СРСР до Польщі він повернувся вже переконаним антикомуністом.

Підсумовуючи, наголосимо, що значним поштовхом у вивченні теми Голодомору в польській історіографії став 2005 р., коли вийшла друком спеціальна монографія Р. Кушнежа. Наступний етап — 2008 р., ознаменований публікацією трьох збірок документів, присвячених трагедії. Однак маємо визнати, що дослідженням теми Голодомору займаються лише декілька польських істориків. Із польського погляду, безумовно, є питання, які потребують подальших наукових студіювань, передовсім це необхідність усебічного висвітлення становища поляків в Україні під час Великого голоду.

⁵ Публікація Р. Дзвонковського заснована на збірці спогадів українського лікаря польського походження П. Ящука, котрий тоді жив у Понінці на Хмельниччині. П. Яшук зібрав 377 спогадів, зокрема й місцевих поляків, та опублікував їх українською мовою.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Rajca, C. Zagłada chłopów na Ukrainie w 1933 roku. *Zeszyty Majdanka*. 1993. 15: 71-97 [in Polish].
2. Rajca, C. Głód na Ukrainie. Lublin; Toronto, 2005. 189 s. [in Polish].
3. Stroński, H. Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929—1939. Warszawa, 1998. 314 s. [in Polish].
4. Iwanow, M. Pierwszy naród ukarany: Polacy w Związku Radzieckim 1921—1939. Warszawa; Wrocław, 1991. 399 s. [in Polish].
5. Kupczak, J.M. Polacy na Ukrainie w latach 1921—1939. Wrocław, 1994. 358 s. [in Polish].
6. Stępień, S. Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów. Cz. 1: Lata 1917—1939. Przemysł, 2001. T. 1—3 [in Polish].
7. Eberhardt, P. Kłęski głodu na Ukrainie w pierwszej połowie XX wieku na podstawie literatury ukraińskiej. *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*. 2005. T. 40 [in Polish].
8. Chrzanowska-Gancarz, M., Gancarz, P. Food security and human dignity in the perspective of social change: From the trauma of forced collectivisation to the tragedy of the Great Famine. *Scientific Papers of Silesian University of Technology*. 2019. 141: 51-63.
9. Stryjek, T. Głód w latach 1932—1933 w historiografii ukraińskiej i w konstrukcji nowoczesnego mitu fundacyjnego Ukrainy. *Civitas: Studia z filozofii polityki*. 2015. 16: 13-54 [in Polish].
10. Kuśnierz, R. Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929—1933). Toruń, 2005. 336 s. [in Polish].
11. Kuśnierz, R. Propaganda radziecka w okresie Wielkiego Głodu na Ukrainie (1929—1933). *Dzieje Najnowsze*. 2004. 36/4: 29-46 [in Polish].
12. Strona internetowa Roberta Kuśnierza. URL: <http://robertkusnierz.pl/> (дата звернення: 02.09.2023) [in Polish].
13. Marochko, V. Entsyklopediia Holodomoru 1932—1933 rokiv v Ukraini. Drohobych, 2018 [in Ukrainian].
[Марочко В. Енциклопедія Голодомору 1932—1933 років в Україні. Дрогобич, 2018. 292 с.]
14. Menkouski, V., Šmigel, M., Dubinka-Hushcha, L. “The Hunger games”: Ukrainian famine of 1932—1933 in history, historiography and historical policy. Banská Bystrica, 2020. 268 s.
15. Kudela-Świątek, W. W labiryncie znaczeń: Pomniki ukraińskiego Wielkiego Głodu 1932—1933. Kraków, 2020. 304 s. [in Polish].
16. Kudela-Świątek, W. Miejsca (nie)pamięci: O upamiętnieniu ukraińskiego Wielkiego Głodu z lat 1932—1933. Kraków, 2014. 222 s. [in Polish].
17. Kudela-Świątek, W. Polskie pomniki Hołodomoru na tle ukraińskiej kultury pamięci. *Hołodomor. Polska. Polskie ofiary 1932—1933*. Pod red. M. Dworczyka, R. Kuśnierza. Warszawa, 2019: 128-149 [in Polish].
18. Kulczycki, S. Ukraiński Hołodomor jako ludobójstwo. *Hołodomor. Polska. Polskie ofiary 1932—1933*. Pod red. M. Dworczyka, R. Kuśnierza. Warszawa, 2019: 13-25 [in Polish].
19. Szapował, J. Wsewołod Balicki i Hołodomor w latach 1932—1933. *Hołodomor. Polska. Polskie ofiary 1932—1933*. Pod red. M. Dworczyka, R. Kuśnierza. Warszawa, 2019: 26-44 [in Polish].
20. Kuromiya, H. Hołodomor i stosunki polsko-sowieckie. *Hołodomor. Polska. Polskie ofiary 1932—1933*. Pod red. M. Dworczyka, R. Kuśnierza. Warszawa, 2019: 45-62 [in Polish].
21. Bruski, J.J. Obraz ukraińskiego Wielkiego Głodu w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu, *Hołodomor. Polska. Polskie ofiary 1932—1933*. Pod red. M. Dworczyka, R. Kuśnierza. Warszawa, 2019: 63-80 [in Polish].

22. Kuśnierz, R. Wielki Głód i sowiecka wieś lat 30. XX w. na zdjęciach wywiadu wojskowego Drugiej Rzeczypospolitej. *Holodomor. Polska. Polskie ofiary 1932—1933*. Pod red. M. Dworczyka, R. Kuśnierza. Warszawa, 2019: 81-110 [in Polish].
23. Wysocki, R. Odgłosy Wielkiego Głodu na Ukrainie w prasie polskiej w latach 1932—1933. *Holodomor. Polska. Polskie ofiary 1932—1933*. Pod red. M. Dworczyka, R. Kuśnierza. Warszawa, 2019: 111-127 [in Polish].
24. Stroński, H. Wielki Głód a Polacy na Ukrainie. *Holodomor. Polska. Polskie ofiary 1932—1933*. Pod red. M. Dworczyka, R. Kuśnierza. Warszawa, 2019: 150-203 [in Polish].
25. Bertelsen, O. Polacy pośród tragedii Wielkiego Głodu na Wałkowszczyźnie w obwodzie charkowskim. *Holodomor. Polska. Polskie ofiary 1932—1933*. Pod red. M. Dworczyka, R. Kuśnierza. Warszawa, 2019: 204-222 [in Polish].
26. Kuśnierz, R. Głód na Ukrainie w latach 1932—1933 w świetle zbiorów Archiwum Akt Nowych oraz Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie. *Dzieje Najnowsze*. 2007. 2: 129-159 [in Polish].
27. Kuśnierz, R. Pomór w “raju bolszewicki”: Głód na Ukrainie w latach 1932—1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu. Toruń, 2008. 201 s. [in Polish].
28. Bruski, J.J. Hołodomor 1932—1933: Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu. Warszawa, 2008. 778 s. [in Polish].
29. Kuśnierz, R. W świecie stalinowskich zbrodni: Ukraina w latach czystek i terroru (1934—1938) w obserwacjach i analizach MSZ oraz wywiadu wojskowego Drugiej Rzeczypospolitej. Słupsk, 2013: 399-419 [in Polish].
30. Kuśnierz, R. Unknown Polish Photographs of the Holodomor. *Holodomor Studies*. 2010. 2: 249-255.
31. Wysocki, R. Postawa społeczności ukraińskiej w Drugiej Rzeczypospolitej wobec “Wielkiego Głodu” na Ukrainie w latach 1932—1933. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*. 2005. Vol. LX. Sectio F: 451-464 [in Polish].
32. Wysocki, R. Stanowisko władz i reakcje społeczne w II Rzeczypospolitej wobec Wielkiego Głodu na Ukrainie. *Res Historica*. 2011. 31: 125-146 [in Polish].
33. Wysocki, R. Kwestia Wielkiego Głodu w działalności propagandowej Biura Ukraińskiego w Londynie w latach 1932—1933. *Scripta Historica*. 2016. 22: 211-232 [in Polish].
34. Kuśnierz, R. Pogłódowa wieś ukraińska w polskich raportach wywiadowczych i konsularnych (1934—1937). *Studia nad wywiadem i kontrwywiadem Polski w XX wieku*. Pod red. W. Skóry, P. Skubisza. Szczecin, 2016. 1: 251-266 [in Polish].
35. Kuśnierz, R. Przesiedlenia ludności na Ukrainie w latach 1933—1934. *Dzieje Najnowsze*. 2018. Rocznik L (1): 51-68 [in Polish].
36. Kuśnierz, R. “Dobrze jest już wtedy, gdy nie jest bardzo źle”..., czyli o sytuacji wsi ukraińskiej po Wielkim Głodzie. *Dzieje Najnowsze*. 2020, Rocznik LII (2): 49-72 [In Polish].
37. Dzwonkowski, R. (Ed.). Głód i represje wobec ludności polskiej na Ukrainie 1932—1947. Lublin 2005. 286 s. [in Polish].
38. Michalska, F. Cała radość z życia: Na Wołyniu, w Kazachstanie, w Polsce. Warszawa, 2007. 178 s. [in Polish].
39. Pawłowska, Z. Wspomnienia z za Buga 1921—1945. URL: <https://tadeuszczernek.files.wordpress.com/2012/04/wspomnienia-zza-buga.pdf> (дата звернення: 03.09.2023) [in Polish].
40. Świdorski, J. Śmierć na czarnoziemiu. Łódź, 2000. 100 s. [in Polish].
41. Przybyłowski, S. Chłopi pod panowaniem bolszewickim: notatki, wrażenia i refleksje z pobytu w Rosji Sowieckiej. Przemysł, 2001. 206 s. [in Polish].

Надійшла / Received 23.10.2023

Przemysław Mirosław PAZDER

Master's Degree, Ph. D. Student,
Pomeranian University in Słupsk (Słupsk, Poland)
przemyslaw.pazder@o2.pl
<https://orcid.org/0000-0002-3734-4056>

MODERN POLISH HISTORIOGRAPHY OF THE HOLODOMOR IN 1932—1933

The purpose. Presenting the perception of the issue of the Holodomor in 1932—1933, as well as showing the ongoing debates and interpretations of its causes, course, and effects in Polish scientific literature. Moreover, a presentation of the most important literature in Polish historiography relating to the issue of the Holodomor in Ukraine. **The methodology.** In connection with the issues raised in this article, the Polish literature on the subject was thoroughly acquainted and then subjected to a classic research analysis to determine its cognitive value. The historical method was also used. **Scientific novelty.** Reflecting the Polish point of view on the Holodomor issue. The article also highlights the issue of collections of Polish archival documents and photos, or the “post-famine village”, where this topic in Polish historiography is de facto discussed only by Robert Kuśnierz. **Main results.** So far, in Polish historiography, there has been only one scientific monograph covering the entire issue of the Holodomor of 1932—1933, and this is the work by Robert Kuśnierz, “Ukraine in the Years of Collectivization and the Great Famine (1929—1933)”. This work was published in 2005 and is the author’s doctoral thesis entitled “Ukraine during the Great Famine”, which the author wrote under the supervision of Prof. Tadeusz Radzik. The Toruń Scientific Publishing House Grado reissued it in 2008 and 2012. The publication in 2008 of three collections based on Polish archival documents is certainly an enrichment of Polish historiography on the subject of the Holodomor: “The Famine in Ukraine in 1932—1933 in the Light of Polish Diplomatic and Intelligence Documents” by Robert Kuśnierz, “The Great Famine in Ukraine in the Documents of Polish Diplomacy and Intelligence” by Jan Jacek Bruski, and “The Collection the Great Famine in Ukraine 1932—1933” published by the Polish Institute of National Remembrance. **Conclusions.** The contribution of Polish historiography to world historiography is important, although it should be noted that when it comes to research directly related to the problems of Poles during the collectivization of villages and the Great Famine, the literature in this field is very modest. The only work devoted to this topic is the collective publication “Holodomor. Poland. Polish Victims 1932—1933”, edited by Michał Dworczyk and Robert Kuśnierz, which was mentioned in the article.

Keywords: *Holodomor, Polish historiography, Ukraine.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.02.183>
УДК 930.2:009(477) «20»

Георгій ПАПАКІН

доктор історичних наук, директор Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (Київ, Україна)
hrapakin@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-5647-1686>

СУЧАСНЕ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО: СТАТУС І РОЛЬ В УКРАЇНСЬКІЙ СОЦІОГУМАНІТАРИСТИЦІ

Мета — формулювання сучасної візії джерелознавства, доведення його статусу та ролі як окремої науки (циклу наук) соціогуманітарного профілю, що має міждисциплінарний гуманітарний характер. Її методологія охоплює інструментарій багатьох точних, природничих і гуманітарних наук. Роль джерелознавства як фундаментальної науки соціогуманітарної галузі полягає у виконанні інтегральних функцій, виходячи з багатоаспектного розуміння самого джерела як продукту діяльності людини у суспільстві. **Методологічні підходи** визначаються застосуванням загальнонаукових методів досліджень, порівняльними характеристиками, використанням герменевтичних підходів до методології джерелознавства як цілісного комплексу соціогуманітарних дисциплін. **Наукова новизна.** Джерелознавство визнається наріжним каменем соціогуманітаристики, окреслюються ідеї про систему джерелознавчого знання як сукупності загального джерелознавства та спеціальних складових у вигляді історичного, літературного, мовознавчого, філософського, правового тощо джерелознавства, які при тому залишаються сегментами власних наук, з'ясуванні унітарності джерела при всьому розмаїтті його форм й інструментарію дослідження. **Висновки.** Джерела, які становлять основу будь-якого дослідження у соціогуманітарному колі, відіграють роль фундаментального компонента знання. Джерело потребує, з одного боку, визнання своєї унітарності незалежно від того, інструменти яких наук запроваджено для його до-

Цитування: Папакін Г. Сучасне джерелознавство: статус і роль в українській соціогуманітаристиці. *Український історичний журнал*. 2024. № 2 (575). С. 183—211. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.02.183>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 2 (575)

слідження. З іншого боку, вкрай необхідним є його різностороннє вивчення, тобто кумулятивні дослідження. Сучасне джерелознавство потребує максимального застосування напрацювань різних наук до дослідження свого об'єкта; засвоєння новітніх та інноваційних підходів до традиційних і нетрадиційних джерел; визнання існування у джерелі не тільки матеріальної, але й нематеріальної складової (ментальний підтекст) із можливістю її розкриття; зосередження на специфіці дослідження сучасних цифрових джерел і джерел у цифровому форматі; запровадження новітніх цифрових технологій для найповнішого розкриття інформаційного потенціалу джерел.

Ключові слова: джерелознавство, спеціальні (помічні) історичні дисципліни, соціогуманітаристика, інструментарій наукових досліджень, унітарність джерела, кумулятивний підхід.

Чому саме зараз?

Ідея цієї статті визрівала вже давно. Її головний предмет — проблеми, які поставили переді мною з того моменту, коли я очолив Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України десять років тому. Матеріали, думки, спостереження й узагальнення мали неквапливо накопичуватися, чекати своєї черги для оприлюднення у фаховому середовищі.

Але час, в якому живемо нині, не дозволяє замкнутися у вежі зі слонової кістки, або в якийсь інший спосіб збоку дивитися на процеси, що відбуваються в науці. Час не дає можливості відсторонитися від виру життя, просто рефлексувати на схоластичні теми щодо ролі, статусу науки. Політичні, зовнішні та внутрішні події брутално втручаються в академічний дискурс. «Революція гідності» 2013—2014 рр., початок війни з Росією 2014 р., окупація Криму й частини Донецької та Луганської областей, особливо ж розв'язання повномасштабної агресії проти України 24 лютого 2022 р. диктують зовсім інший формат мислення. Вторгнення Росії, нечувана від середини ХХ ст. кривава війна в осерді Європи надають моєму задуму нові сенси. Суто академічні міркування залишаються актуальними. Вони зумовлені глобальними й екзистенційними проблемами наукознавства, визначення ролі та місця окремих наук у загальній мегаконструкції наукознавства. Але до них додалися пекучі проблеми усвідомлення нової ролі джерелознавства в конфлікті двох цивілізацій, який набуває так само вагомого глобального й екзистенційного звучання.

Тому, жодним чином не відмовляючись від академічних стандартів, спробую висвітлити свої теоретичні міркування на тлі сьогоденних драматичних подій.

Щодо вживаної термінології науки та її структурної організації

Текст, написаний у теоретичному та методологічному форматах, обов'язково вимагає чіткого окреслення термінів, що використовуються. Йдеться про їх значення, вживання, тлумачення, переклад, якщо вони іншомовні. Без таких абсолютно потрібних лінгвістичних рамок будь-якому теоретизуванню загрожує небезпека перетворення на беззмістовну балаканину.

Тому маємо одразу визначитися з такими термінами, як «наукове знання», «галузь наукового знання», «наука», «наукова дисципліна», «цикл наукових дисциплін» тощо, позначити їх ієрархію та субординацію. На жаль, таке завдання виявляється надто складним. В Україні досі відсутній сучасний тлумачний словник наукової термінології. Авторські визначення неоднозначні, дуже різняться між собою, залежать від тематики досліджень. Тому довелося використовувати «Великий тлумачний словник сучасної української мови» (2005 р.), попри те, що він не зорієнтований спеціально на наукову термінологію. З наявних там визначень можна з'ясувати таке. «Знання» та «наука» виступають тотожними поняттями, причому остання окреслюється як «одна з форм свідомості, що надає об'єктивне відображення світу; система знань про закономірності розвитку природи і суспільства та способи впливу на навколишній світ»; «окрема галузь цих знань». «Галузь» у науковому плані охарактеризована як «певна ділянка виробництва, науки і т. ін.», а «дисципліна» в тому ж сенсі — як «галузь наукового знання». Отже практично ніякого субординаційного зв'язку між такими термінами не простежується. Можна лише говорити про певний ланцюжок понять: від «знання» = «науки» до «галузі» = «дисципліни» [1, С. 219, 300, 469, 741].

Проблеми української наукової термінології не виняткові. Так, сучасний фахівець із Гани А. Аджепонг за результатами свого дослідження наукових термінів зазначає, що за «Словником англійської мови», виданим 2006 р. Принстонським університетом (США), «science» («наука») та «discipline» («дисципліна») означають «branch of knowledge» («галузь знання») [2].

Така ситуація змушує використовувати власну субординаційну систему термінів, в якій наукове знання («scientific knowledge») як узагальнена категорія посідає найвищу сходинку, розділяючись за галузями знань («branch of knowledge»): природничих («natural sciences»), точних («sciences») і соціогуманітарних («humanity») наук. Усередині галузей окремі науки («sciences») групуються за циклами наук («cycle of sciences»). Науки, своєю чергою, складаються з окремих дисциплін («discipline»), виділених за специфічними параметрами об'єкта та предмета дослідження («object and subject of research»).

Запропонована авторська схема жодною мірою не претендує на всеосяжність або універсальність. Вона лише може бути доцільною для цього конкретного дослідження.

Джерелознавство як фундамент соціогуманітаристики

Сучасному стану розвитку всього наукового знання притаманні різновекторні тенденції. Серед них переважає прагнення до концептуалізації, розвиток спеціалізації, можливо навіть надмірної. Внаслідок цього маємо постійне збільшення кількості різноманітних наук. З іншого боку — усвідомлення синтетичного характеру знання, взаємозалежності, взаємопроникнення та навіть переплетіння великих сегментів наук. У царині галузі знань про людину у суспільстві це

привело до формування вагомого соціогуманітарного напрямку, з його розмаїттям окремих наук й усвідомленням їх вихідної єдності. Адже всі вони мають за об'єкт людину, суспільство, створене нею, та середовище, що її оточує.

Закономірною постає питання про наріжний монолітний фундамент такої єдності. На його роль цілком природно має претендувати така наука, як джерелознавство. Адже саме на ній розбудована вся соціогуманітарна галузь знань. Її складові — історичні, правові, мовні, літературознавчі, філософські, соціологічні, політичні, культурологічні, етнологічні тощо науки засадничо не можуть існувати без цього. Будь-яка гуманітарна дисципліна починається з окреслення джерельної бази, на якій вона ґрунтується. Виходячи з цього, джерелознавство варто розглядати як цикл фундаментальних соціогуманітарних наук. Позаяк саме воно створює ретроспективне підґрунтя для розвитку всієї галузі знань про людину та суспільство. Джерелознавство виявляється тим вузлом, який пов'язує минуле й сьогодення. Водночас це — наріжний камінь, на якому будується майбутнє.

Предмет, об'єкт і завдання джерелознавства

Предмет кожної науки визначається її специфічним дослідницьким полем у загальному обширі наукового знання. Очевидно, що для джерелознавства за визначенням ним є всі події, процеси, явища, пов'язані з виникненням, побутуванням, виведенням зі суспільного вжитку, подальшим зберіганням джерела, незалежно від його форми, виду, стану, статусу тощо. Саме з цим пов'язана проблемна ситуація, на осягнення, висвітлення, тлумачення, розв'язання якої спрямовані творчі зусилля науковця.

Іноді можна зустріти твердження, ніби джерелознавство є не лише наукою, але і специфічним методом пізнання. Очевидно, що тим розминаються його загальні наукові контури. Такий пізнавальний метод, звісно, має право на існування. Але це непорівнювані поняття.

Об'єктом, який постійно та безустанно досліджує наука джерелознавство, є саме джерело як суспільний феномен, продукт / результат діяльності людства і створеного ним суспільства впродовж усього процесу його існування. Джерелознавець покликааний, з одного боку, з'ясувати саму природу та сутність джерела. З іншого — розв'язати проблему віддзеркалення у джерелі минулих і нинішніх подій, витлумачити значення джерела для сучасників та нащадків. Крім того, виступає в ролі медіатора між минулим і сьогоденням, має розкрити перед своїми сучасниками той сенс, який вкладали у джерело його творці, як сприймала джерело тогочасна людина та прийдешні покоління. Джерело досліджується як окремий феномен або цілісна сукупність, за комплексно-видовими групами, у хронологічно-просторових вимірах тощо. Ним уважається будь-який продукт / результат людської діяльності / творчості, створений упродовж багатовікової історії людства. При тому матеріальність вихідної форми (артефакт, виріб, писемний текст, фізичний слід), або її духовність (ідеї, погляди, звичаї, обряди,

церемоніали, традиції), зовнішній вигляд, матеріал, спосіб створення, очевидний і прихований сенси, спонукальні мотиви, що призвели до появи, історія побутування джерела відіграють важливу, але не завжди визначальну роль.

Отже головним завданням, метою сучасного джерелознавства є створення нового синтетичного знання про джерело як основу, фундамент усієї соціогуманітаристики. Це потребує широкого застосування сучасних методів інформаційного аналізу та синтезу, використання новітніх інформаційних технологій із метою повноформатного опрацювання джерел.

Що є джерелом

У науці термін «джерело» дуже багатоаспектний, багатозначний. «Великий тлумачний словник сучасної української мови» (2005 р.) подає з позначкою «переносне» таке визначення: «Те, що дає початок чому-небудь, звідки постає, черпається щось; основа чого-небудь; вихідне начало». Там само міститься зазначене як «спеціальне» додаткове тлумачення: «Писемна пам'ятка, документ, на основі якого будується наукове дослідження» [1, С. 291]. Такі визначення нашого головного терміна, зокрема з професійного погляду, не можна вважати достатніми. І зовсім неприйнятне надто звужене трактування джерела як винятково писемної пам'ятки. З іншого боку, впадає в око повна відсутність ретроспективних параметрів.

Кожна наука природничої, точної й соціогуманітарної галузей знань має своє розуміння про джерело, його значення, зміст, ретроспективу. Тому вестиму мову лише про соціогуманітарну сферу нашого наукознавства.

У колі соціогуманітарних наук від кінця XVIII ст. з'явилося багато авторських визначень цього засадничого поняття. Назагал було заведено вважати джерелом той феномен (зазвичай використовувалося некоректне формулювання «все, що»), який був створений колись і постає підґрунтям, вихідною основою для наукових досліджень людини та суспільства, в якому вона існує / існувала.

Найбільше джерелознавча тематика опрацьована в історичних науках. Причини очевидні, адже будь-яке спеціальне джерелознавство / джерелознавчий розділ кожної конкретної гуманітарної науки має вагому ретроспективну складову. Наука повинна висвітлити об'єкт дослідження від самого створення до сьогодення. З таких причин німецькі історики XIX ст. говорили про «традицію» та «залишки», чеські, польські, українські — «старожитності», «древності». Вже тоді порушували проблему самоцінності джерела. Не можна забувати, що історична галузь знання в її сучасному вигляді саме як комплекс знань про минуле людини й суспільства у цілому, а не зібрання цікавих історичних анекдотів і літературних творів, сформувалася завдяки зверненню до першоджерел. Ініціаторами такого «архівного», або ж «джерельного повороту» в історичних дослідженнях виступили німецькі вчені XIX ст. Ф.Л. фон Ранке, В. Дільтей, Й.Г. Дройзен, Е. Бернгайм та ін.

Джерелознавство і джерело: визначення

Назва науки в українській («джерелознавство»), англійській («source study»), білоруській («крыніцзнаўство»), болгарській («изворознание»), італійській («studi sulle fonti»), польській («źródłoznawstwo»), російській («источниковедение»), румунській («studii de sursă»), французькій («études de sources»), чеській («zdrojové studie») тощо мовах є калькою з німецької «Quellenkunde» — «вивчення джерел». Імовірно, що вперше його вжив у 1830-х рр. німецький історик, філолог і політик Ф.К. Дальман у назві своєї невеликої довідкової праці [3]. В тому конкретному випадку йшлося про перелік джерельних публікацій з історії Німеччини, ранжованих за певними ознаками. Студія відомого історика стала надзвичайно популярною, мала багато перевидань упродовж ХІХ та початку ХХ ст. Сам термін виявився вдалим, прижився, почав своє власне існування, набуваючи іншого змістовного забарвлення.

Принагідно варто згадати й про походження вихідного наукового терміна «Quelle», тобто «джерело». Зазначимо, що традиційно російська / радянська історіографія джерелознавства вважала його винахідником іншого німецького історика — А.Л. Шлецера, який упродовж 1761—1767 рр. працював в Імператорській академії наук у Санкт-Петербурзі. Цей термін було використано 1768 р. у книжці «Зразок російських літописів» [4, С. 168], пізніше в п'ятитомнику «Нестор. Russische Annalen in ihrer slawonischen Grundsprache verglichen, von Schreib Fehlern und Interpolationen möglich gereinigt, erklärt, und übersetzt, von August Ludwig von Schlözer» [5]. У російському перекладі Д. Язикова, що вийшов відразу після німецької першопублікації, цей термін ув'язувався з літописом Нестора, визнаним геттінгенським професором «першим та єдиним джерелом найдавнішої російської історії» [6, С. 394, 425].

Але геттінгенський професор ніколи не претендував на лаври першовідкривача терміна, тим більше в німецькій науковій літературі. Навпаки, він шляхетно згадав свого старшого сучасника, історика-богослова Й.С. Землера, котрий 1761 р. опублікував працю з дослідження середньовічних джерел з історії держави та церкви [7], названу Шлецером «дорогоцінною».

Натомість Шлецера можна вважати одним із перших розробників методології наукової критики джерел. Тут він сповна скористався доробком дослідників Святого Письма та класичних філологів, застосувавши його до середньовічних джерел. Цей напрям джерелознавства надзвичайно важливий. Джерелознавці (й дослідники джерел з інших наук) упродовж ХІХ—ХХ ст. уважали основним своїм завданням критику джерел. Їх насамперед і в основному цікавили питання автентичності джерела, часу його появи, авторства (зовнішня критика); істинність змісту джерела, його об'єктивності, першоджерела вміщеної в ньому інформації (внутрішня критика).

Проте нині джерелознавці ставлять перед собою значно ширші завдання. Вони пов'язані з необхідністю комплексного вивчення джерел за допомогою

широкого кола наукових дисциплін не лише гуманітарного циклу. Джерела з минулого досліджуються не тільки й не стільки на предмет їх автентичності, правдивості, об'єктивності. Навіть відверто фальшовані джерела можна та потрібно розглядати як продукт свого часу, з'ясовувати, задля чого їх було створено, яку мету ставили перед собою автори [8].

На теренах Російської імперії термін «источниковедение» у сенсі «дослідження історичних джерел» зажив своїм життям із другої половини XIX ст. Вагомим став внесок українських учених у розвиток цієї науки. Варто згадати ґрунтовний навчальний курс засновника київської документальної школи В. Антоновича, який читав його студентам Університету св. Володимира починаючи з 1880—1881 рр. [9—10]. Водночас маємо підкреслити, що сам Антонович не вживав у лекційному курсі термін «джерелознавство», лише «джерела з історії». Підвищення статусу лекцій до такого теоретичного стандарту відбулося пізніше завдяки наступним публікаторам. Першою серед них стала учениця та дружина київського професора Катерина Мельник-Антонович, яка готувала в 1920-х рр. академічне видання його творів [11, С. XLIX—L].

Поряд із цим історики кінця XIX — початку XX ст. розглядали джерелознавство як складову історіографії, що засвідчує перебування обох наук на стадії формування предметного поля. Наприклад, фундаментальна монографія В. Іконникова «Опыт русской историографии» стала передусім енциклопедією джерелознавства загальноросійської, в тому числі української історії на межі століть. «Перекази представляють первісне джерело історичного знання», — це речення відкриває першу частину першого тому праці [12, С. 1].

Такий погляд на статус джерелознавства можна вважати надбанням позитивістського дискурсу історичної науки. Вона запровадила своєрідне ранжування джерел, поставивши на перше місце писемні, сформувала потужний інструментарій їх дослідження [13]. Але історіософська думка з тих часів значно просунулася вперед. Напрацьований у XIX — на початку XX ст. науковий багаж уже був практично нездатний забезпечити потрібну методологію новіших джерельних досліджень. На це звертав увагу Ж. Ле Гофф, ще в 1970-х рр. доводячи неспроможність традиційних істориків якісно досліджувати літературні, культурні та мистецькі джерела: «Важкі для історика ці документи. Використання більшості з них передбачає певну підготовку, технічну компетентність, якої історикові бракує. Скандальна спеціалізація університетів — у Франції, а також у більшості інших країн — не лише стоїть на заваді тому, щоб закласти основи проблемної міждисциплінарної науки, й робить майже неминучими невдачі, добрі апостоли яких, що зробили все, аби стати їй на перешкоді, згодом відверто з них же насміхаються. За такої спеціалізації нелегкі для подолання перепони ізолюють галузь історії, перешкоджаючи серйозним синхронним дослідженням» [14, С. 5].

Історичне джерелознавство

Наприкінці XIX ст. в умовах панування позитивістської парадигми усталилася й окрема наука — історичне джерелознавство як важливий вихідний компонент досліджень минулого. Своєрідним її маніфестом можна вважати історіософську працю французьких учених Ш.-В. Лангла та Ш. Сеньбоса «Вступ до вивчення історії» (1898 р.). Вони сформулювали категоричний постулат уже на початку книжки, послугуючи переважно терміном «документи»: «Історію створюють документи. Документи — це сліди, залишені думками та вчинками людей минулого. Серед думок і вчинків людей дуже мало таких, які залишають видимі сліди, і ці сліди, коли вони виникають, рідко бувають довговічними: достатньо випадковості, щоб їх стерти. Тому кожна думка та кожна дія, які не залишили слідів, прямих чи опосередкованих, або чий видимі сліди зникли, втрачені для історії: їх наче й не було. Через брак документів історія величезних періодів минулого людства назавжди невідома. Адаже документів ніщо не замінює: як немає документів, то немає історії» [15, С. 29]. У висновках ще раз було наголошено: «Історія — це лише вживання до діла документів» [15, С. 253].

Використання такого терміна, менш ємного, на мій погляд, ніж «джерело», пов'язано зі специфікою їхньої праці — в ній дійсно йшлося лише про писемні документи. Принагідно підкреслю, що у згаданій книжці французьких істориків майже повсюдно використано термін «document». Він не з'явився в російському перекладі, як помилково вважають деякі методологи історії та документознавці [див.: 16, С. 3]. Поняття «sources» також уживалося, але не часто, переважно синонімічно до основного терміна.

Вже наступного століття французька школа «Анналів» таку формулу оголосила «зашкарублюю», оскільки за межами наукового дослідження виявилось надзвичайно багато різноманітних слідів людської діяльності впродовж тисячоліть: артефактів, візуальних, монументальних, речових джерел. Л. Февр писав, що суворе дотримання цієї формули призводить до непоправних втрат джерельної інформації: «[...] і раптом зникає проникливе спостереження над конкретними місцями, глибоке розуміння ближніх і далеких географічних зв'язків, дослідження слідів, залишених на олюдненій невпинною працею поколінь землі, починаючи з неоліту, коли визначалося, що мало залишатися лісом, а чому перетворитися на рілля, коли встановлювалися на прийдешні часи перші відомі історичні типи первісних людських інституцій» [17, С. 5].

Історичне джерелознавство формувалося впродовж другої половини XIX та всього XX ст. у статусі помічної (допоміжної, спеціальної), причому досить маргінальної науки (або ж комплексу таких наук) у лоні історичного знання. Вкупі з ним ішли інші «помічні» джерелознавчі дисципліни: археографія, архівознавство, дипломатика, палеографія, текстологія тощо. Французькі історики XIX ст. називали такі науки «супутники» («satellites») або «прислужниці» («ancillaires»). Основне їх завдання бачили у здобутті потрібної (саме потрібної — визнане за непотрібне відкидається у шлак) «сировини» для творців

історичного нарративу, адже саме на це історики орієнтуються, це завжди було та є їхньою головною метою.

У XVIII ст. спостерігаємо дещо іншу картину, що примушує говорити про темпоральну складову в розвитку взаємин між істориком і джерелознавцем. От А.Л. Шлецер, який однією ногою стояв у тому столітті, а іншою — вже у XIX, засвідчив такі зміни. На початку його наукової кар'єри джерелознавець мав, на його думку, перевагу над істориком, а наприкінці — останній уже відчував зверхність щодо першого. Звертаючись до читачів, Шлецер наголошував: «[...] зауважте, я кажу про 1762-й рік, а не про 1800-й — розчищати джерела, порівнювати списки або виправляти грамоти, тлумачити *ἀπαξ λεχόμενα* (“одного разу сказав”, тобто цитати — *Г. П.*) — було нагальним питанням того часу. В ті часи дослідники у сфері історії, критики, навіть збирачі варіантів були елітою між істориками й задавали тон; але ті, які писали історію, перебували на задньому плані, їм навіть не снилося, що онуки їхні заволодіють виключно чесною та іменем істориків-мислителів» [18, С. 50].

Відповідно, за джерелознавцями закріпилася роль чорноробів, копачів, цегельників, які розробляють сирі поклади, формують цеглини для справжніх науковців. Згадаємо докори, що висловлювалися В. Антоновичу, котрий усю свою наукову діяльність присвятив джерельним пошукам. Автор першого ґрунтовного огляду його спадщини С. Томашівський висноував: «Антонович, хоч сам не звів більшої одноцільної наукової будівлі; все таки багато зробив для улекшення того завдання иньшим» [19, С. 49]. Найвидатніший учень Антоновича М. Грушевський вирішив, що вчитель на останньому етапі свого життя врятувався від злободенної історії та політики втечею у другорядні (джерельні) справи. Той нібито заглибився у «суто антикварські заняття» [20, С. 188], хоча насправді йшлося про активне опрацювання Антоновичем речових джерел, заняття нумізматикою, сфрагістиком та ін.

Але у визнанні за джерелознавством такого «сировинного» статусу криється дуже велика небезпека. Свого часу її красномовно описав один із «батьків» французької школи «Анналів» Л. Февр: «Стільки на полях історії каменів, вирубаних доброхотними мулярами, а потім залишених непотрібними на землі. Якщо архітектор з'явився, то нехай чекають без ілюзій — маю думку, що, втікаючи з цих рівнин, усяних розрізненим камінням, він пішов би будувати на вільному та порожньому місці. Маніпуляції, винаходи, тут чорнороби, там конструктори: ні. Творчість повинна бути всюди, щоб нічого з людської спадщини не було марно втраченим» [17, С. 7].

На мій погляд, основна різниця в підходах істориків нарративістів і джерелознавців полягає в тому, що саме брати за основну найменшу одиницю, відправну точку дослідження. Коли перші заявляють, що відштовхуються від джерел, вони здебільшого кривлять душею. Адже насправді у джерелі їх цікавить винятково відбиття факту, події, процесу. Не йдеться про справжнє дослідження джерела з професійного погляду. Наративіст прагне суто до його препарування, вилучення з нього потрібної інформації в рамках свого дослідження.

Натомість джерелознавець зосереджений передусім на самому джерелі. Його дослідження спрямоване на з'ясування походження, побутування, зберігання. Але найголовніша увага прикута до вмісту джерела, досягнення його невичерпних глибин, осягнення самого контексту. В результаті цього так само отримується інформація, але зовсім іншого гатунку. За справедливим зауваженням О. Яся, «у світлі постмодерністських стратегій учений-гуманітарій постає і як автор-транслятор тексту, і як читач-інтерпретатор» [21, С. 35].

Гроно «спеціальних джерелознавств»

Маємо всі підстави стверджувати, що поряд із загальноновизнаним історичним джерелознавством існують менш відомі аналогічні науки / дисципліни в інших соціогуманітарних науках. Отже не тільки в лоні історії єдиної народилися джерелознавчі студії, хоча історія претендує саме на це. Впевнено почувається літературне джерелознавство, вже давно конституційоване в академічному дискурсі. Академічний Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка з 2004 р. видає фаховий щорічник «Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія». До проблем художньої літератури як джерела ще 1976 р. привертала увагу відома джерелознавиця Н. Миронець [22, С. 260]. А 1978 р. С. Білокінь захистив кандидатську дисертацію «Предмет та завдання літературного джерелознавства».

Можна стверджувати, що правове / юридичне джерелознавство вже стало предметом дослідження в межах правової галузі наук. У цьому напрямі працював, зокрема, дослідник пам'яток ранньомодерного часу К. Віслобоков [23—24]. Щоправда, правова наука має власне розуміння джерела. Туди, окрім пам'яток правової думки, потрапляють юридична практика і традиція: «Про джерела права говорять, перш за все, в сенсі факторів, які живлять появу і дію права. Такими виступають правотворча діяльність держави, воля народу і матеріальні умови життя суспільства. Про джерела права пишуть також в плані пізнання права і називають відповідно: історичні пам'ятники права, дані археології, чинні правові акти, юридичну практику, договори, праці юристів і т. д.» [25, С. 7].

Не буде зайвим згадати, що саме юристам завдячуємо першим науковим визначенням терміна «джерело» на теренах Російської імперії. Професор-правознавець із Казані М. Загоскін наприкінці ХІХ ст. сформулював таку універсальну для всіх наук формулу: «Під джерелом ми розуміємо все те, що може дати нам можливість пізнання істини, розкриття якого є предметом даної науки, оскільки мета будь-якого людського знання — відкриття істини. Виходячи з такого загального визначення, ми можемо окреслити поняття джерел історії даного народу як сукупність матеріалу, завдяки якому отримуємо ми можливість вивчати явища минулого життя цього народу в їх поступовому розвитку, і з'ясовувати закони, яким підпорядковувалося це останнє. Все те, що здатне послужити нам засобом до пізнання минулого життя народу — чи будуть це письмові оповідання, рукописні документи й акти, усні перекази, твори усної та писемної літератури, давні та сучасні народні звичаї, законодавчі пам'ятки, рештки

старовинного діловодства, речові пам'ятки (давні кургани, городища, могили, начиння, зброя, предмети одягу і прикраси тощо) — тим самим набувають значення джерела до пізнання історії даного народу» [26, С. 129—130].

Таке розгорнуте визначення, універсальне й конкретизоване щодо історії загальної та історії права зокрема, безперечно, заслуговує на увагу. Навіть попри те, що в ньому яскраво віддзеркалено позитивістський підхід до науки.

Такою ж мірою можемо говорити про існування філософського, мистецького, культурологічного джерелознавства. З останнього маємо монографію дослідниці історії музичної культури України Л. Корній, де знаходимо таке визначення музичного джерелознавства: «Спеціальна галузь музикознавства, у межах якої вивчаються джерела, методологічні принципи їх пізнання, теорія і методика їх застосування в музикознавчих дослідженнях, а також структура і функціонування джерельної бази на різних історичних етапах» [27, С. 6].

Мовознавство виглядає максимально наблизеним до джерелознавства. Мова — найвагоміша, обов'язкова складова насамперед писемних документів. Так само вона присутня у візуальних, речових пам'ятках, на монетах, печатках, гербах, зброї тощо. Виходячи з цього, мовознавиця Н. Пуряєва вирішила охрестити археографію, науку з більш ніж 200-річним минулим, «лінгвістичним єдиційним джерелознавством». Запропоноване нею визначення згаданого наукового напрямку виглядає так: «Галузь лінгвістики, завданням якої є вивчення і публікація пам'яток писемності мовознавчого типу» [28, С. 94]. Навряд чи доцільно дискутувати щодо обґрунтованості такої думки. Як і розмірковувати, що саме малося на увазі під «пам'ятками писемності мовознавчого типу». Адже «Слово о полку Ігоревім» є водночас пам'яткою мови, літератури, історії, права, філософії, релігії, культури, військової справи та навіть зоології. Авторка посилалася на доробок мовознавців, зокрема авторів правил видання пам'яток української мови В. Німчука, М. Пещак, В. Русанівського. Такі напрацювання насправді дуже вагомі, засвідчують плідність синергетичних підходів у джерелознавстві назагал та археографії зокрема.

Отже маємо ціле гроно наук / дисциплін соціогуманітарної галузі знання, які ставлять перед собою суто джерелознавчі завдання. Кожна з них досліджує джерела (як специфічні, так і загальні) задля власних потреб. Поза сумнівом, кожна з них є складовою власної науки. Водночас марно сперечатися щодо їх спорідненості з джерелознавчою наукою. Адже працюють вони над тим самим об'єктом, орють той самий переліг і тим самим плугом, утім збирають різні врожаї.

Джерела — сировина та гумус.

«Помічний» чи фундаментальний статус?

Але повернімося до найбільш знаного — історичного джерелознавства. Німецький історик Л. фон Ранке став натхненником і провідником «архівної революції» XIX ст. Він надзвичайно високо поцінював архівні документи, був навіть закоханим у них. Маємо його порівняння своїх відвідин джерельних сховищ із побаченнями, а власну працю там — зі пробудженням «чарівних сплячих кра-

сунь». При всьому тому берлінський професор називав досліджувані джерела «сирою рудою», з якої ще треба «отримати в результаті щире золото» [цит. за: 29, С. 60—61]. Іншим разом він казав, що, працюючи в бельгійському архіві, «самотужки прокладав тунель у цій копальні», і видобув «масу невідомого сирого матеріалу» [30, С. 357]. Ранке навіть відділяв історію-науку від історії-мистецтва, вважаючи дослідження джерел першою, а творення на їх основі історичних наративів — другою: «Історія відрізняється від усіх інших наук тим, що вона також є мистецтвом. Історія — наука у сенсі збирання, знаходження, розуміння (джерел — *Г. П.*); це мистецтво, тому що воно відтворює та зображує те, що знайдено і впізнано» [31, С. 33].

Відомий нідерландський історик і культуролог Й. Гейзинга свого часу висловився ще категоричніше, назвавши джерела «гумусом» історієписання [32, С. 7—77].

Можна стверджувати, що такий помічний, вторинний статус джерелознавства та всього комплексу наук із дослідження джерел, призначених лише видобувати «сировинний ресурс», міцно вкоренився у свідомість сучасних українських дослідників. Причому йдеться не лише про, скажімо так, рядових науковців. Відомі вчені, котрі присвятили своє життя віднайденню першоджерел в архівах, бібліотеках, музеях (Я. Дашкевич, О. Купчинський, М. Котляр та ін.), вели мову про джерела як «цеглини», «підмурок» для історичних побудов. М. Котляр навіть рішуче висловився щодо джерелознавчих наук: «[...] саме фактор допоміжності визначає, головним чином, роль і місце кожної з них в історичній науці» [33, С. 82].

Найостаннішим свідченням цього стала нещодавня стаття сфрагіста В. Перкуна. Він, з одного боку, справедливо дорікає, що «ми після тривалого затишшя (1970—1980-ті рр.) на тлі й так не надто дієвих традицій у цій ділянці знань, не обговоривши поняттєвий апарат, місію, роль, значення, методологію, завдання допоміжних історичних дисциплін, уже на порозі ХХІ ст. заговорили проблему, не аналізуючи її, не осмислюючи» [34, С. 192]. З іншого боку, автор, користуючись досвідом і термінологією переважно польської (частково чеської та німецької) науки, намагається остаточно закріпити в нашому гуманітарному наукознавстві ставлення до всього комплексу джерелознавчих наук як до помічних / допоміжних. Назагал стаття демонструє суперечливість авторських підходів. Наполягаючи на допоміжності, вторинності всіх джерелознавчих дисциплін, він водночас закликає їх вийти зі «своєрідного наукового гетто», зі замкнутого кола ілюстративності: «Насправді цінність кожної дисципліни полягає також у вмонтуванні результатів наукових пошуків у загальний культурно-історичний контекст. У такому підході печатка, герб, монета, генеалогічне дерево не буде “ілюстрацією”, а насамперед текстом, конкретним візуальним текстом, який інсталюється у часово-просторовий та причинно-наслідковий контекст. І умовою реалізації цього завдання виступає зміщення акценту: метою вивчення є не стільки предмет, скільки крізь призму предмета входимо в дослідження структур довгого тривання — економіки, політичної історії, соціальних страт,

демографії, категорій часу, ментальних структур, уяви, релігійної свідомості, психоісторії, культурних кодів» [35, С. 157]. Але саме «допоміжність» прирєкла їх на перебуванні в такому «гетто». Визнання самостійного статусу цих наук, у широкому контексті джерелознавства, надає єдину можливість здійснити те, до чого закликає фахівець.

Висловлюються також побоювання, що визнання самостійного статусу джерелознавчих наук може негативно вплинути на їх розвиток. Сфрагіст В. Гавриленко навіть стверджував: «[...] виділення допоміжних дисциплін в окреме ціле може призвести до відособлення їх від історичної науки, розірвати між ними органічні зв'язки і, врешті-решт, перетворить вивчення допоміжних дисциплін у самоціль» [36, С. 17].

Цілком очевидно, що це — лише безпідставні страхи. По-перше, нічого поганого не бачу, якщо дослідження джерел стане «самоціллю». Вони на це заслуговують. По-друге, новий статус усіх джерелознавчих наук не заперечує, а навпаки, сприятиме міждисциплінарним зв'язкам на новому, значно вищому рівні органічної співпраці фундаментальних наук.

На відміну від В. Перкуна, котрий веде мову загалом про всі «помічні» історичні дисципліни, ставляю перед собою інакше завдання. Воно полягає у спробі доведення самостійного, а не помічного статусу джерелознавства як окремої науки / циклу наук соціогуманітарного блоку. Такий цикл включатиме всі науки, пов'язані з дослідженням самого джерела. До речі, В. Перкун сам згадав наявні в німецькому (К. Бранді) та французькому (Ж. Гленіссон) наукознавстві тенденції до визнання всіх джерелознавчих наук основними, фундаментальними («Grundwissenschaften»). Також він зафіксував обговорення в Польщі в березні 2018 р. пропозиції закріпити за ними всіма узагальнену назву — джерелознавство [35, С. 197—198]. Але варто згадати і про конференцію в Німеччині на базі Мюнхенського університету ім. Людвіга — Максиміліана в лютому 2018 р. під промовистою назвою «Стан і перспективи розвитку фундаментальних історичних наук». К. Мерта у доповіді проаналізувала загальну ситуацію стосовно всіх історичних наук, окреслила дугу обговорення від виступу К. Бранді 1938 р. до дискусії 2015 р., констатувала критичність ситуації [37]. В Німеччині два роки тому друком вийшла колективна монографія, де декілька фахівців на загальному теоретичному рівні та конкретних прикладах порушують ту саму тему [38]. Це свідчить, що подібні ідеї не те що витають у повітрі, чекаючи на свій час, а вже вимагають конкретного втілення.

Тож ітиметься насамперед про джерело та його дослідження. А також не лише про історичне, а про загальне (теоретичне) джерелознавство і про науки, що нині є джерелознавчою складовою інших гуманітарних наук. Проблему внутрішньої структури самого джерелознавства поки залишаємо осторонь. Із цієї теми існують праці, на які можна послатися [див.: 39—40].

Унітарність джерела, кумулятивність дослідження: приклади

Легко побачити, що саме джерело, досліджене за допомогою історичного, літературного, культурологічного, мистецького інструментарію, методологічно лежить в основі такої синхронності. У сучасних умовах усвідомлення всеохопного значення сукупного наукового знання потрібно говорити про універсальність та / або навіть унітарність джерела. В такий спосіб формуються єдині засади для здійснення пошуку, здобуття, оцінювання й використання в різних соціальних практиках ретроспективних знань про саму людину та суспільство, створене нею. Будь-яка з наук, котрі трактують зазначену тематику, починається з окреслення й дослідження власної джерельної складової. Вона надзвичайно різноманітна та навіть строката. Але специфіка кожної окремої науки не суперечить вихідній унітарності цілої джерельної бази соціогуманітаристики. Пояснюється це дуже просто: будь-який артефакт, річ, пам'ятку літератури й мистецтва, скульптуру або гармату, церемонію та імпрезу тощо потрібно досліджувати в рамках відповідних конкретних наук. Проте джерело залишається тим самим, єдиним — різними є погляди на нього.

Вичерпне дослідження джерела (якщо таке взагалі можливо, адже джерело практично невичерпне) можна здійснити тільки шляхом поєднання зусиль, методології та інструментарію багатьох наук. Є всі підстави стверджувати, що джерело — продукт багатовимірної діяльності людського суспільства впродовж багатьох століть його існування. А тоді все, що виникло в минулому, можна розглядати як єдине величезне джерело, залишене людиною внаслідок свого існування на цій планеті. Дослідити його всебічно і ґрунтовно — основне завдання науки, адже без знання про реальні результати діяльності людини в минулому неможливо досягнути сьогодення та рухатися в майбутнє.

Джерелознавчий підхід у міждисциплінарних і компаративних дослідженнях відіграє інтегруючу роль, з огляду на спільність та єдність фундаментальної джерельної основи більшості наук. Також у рамках джерелознавчої теоретичної концепції, яка спрямована на всебічне розкриття інформаційного потенціалу джерела як продукту багатовікової цілеспрямованої діяльності людини у суспільстві, проявляються можливості перспективної взаємодії соціогуманітарних, природничих, точних наук. Ідеться про «компліментарність» досліджень, тобто про взаємне доповнення студій зі згаданих наук [41, С. 202—203].

На додаток до такої «компліментарності» варто вести мову також про компаративізм, який набуває дедалі більшого поширення в гуманітарних студіях. Дослідник історичної думки О. Ясь підкреслив таку тенденцію: «[...] в епіцентрі сучасних порівняльних сюжетів опинилися не тільки процеси, структури, спільноти, держави, масиви фактів, серії пов'язаних і непов'язаних між собою історичних подій, а й мовні протоколи та нарративні стратегії представлення минувшини. Навіть більше, порівняльні запити органічно ввійшли до дискурсивних практик і стратегій» [21, С. 35].

Дослідження джерела як єдиного цілісного (унітарного) феномена потребує застосування методології й інструментарію великого комплексу різноманітних наук до одного об'єкта дослідження. Наочним прикладом цього є широке залучення методів природничих і точних наук для різнопланового опрацювання артефактів, узагалі викопних решток та різноманітних залишків. Щобільше, джерелознавчий підхід у міждисциплінарних і компаративних практиках відіграє об'єднувачу роль, оскільки фундаментальна джерельна основа для більшості наук спільна, єдина. Настав час покласти на джерелознавство функцію комплексного міждисциплінарного історико-антропологічного та соціального вивчення такого феномена.

Одна й та сама пам'ятка є джерелом досліджень у полі різноманітних соціогуманітарних, а подеколи також точних, природничих наук. Скажімо, дослідження «Слова о полку Ігоревім» від кінця XVIII ст. здійснювалося з історичного, мовного, літературного, філософського, військового тощо боків. Але це не призвело до розв'язання наявних проблем, спричинених відсутністю першоджерела. Йдеться про його точне датування, встановлення авторства, назагал висновку щодо автентичності пам'ятки. Натомість залучення для того природничого інструментарію, здійснене зоологом М. Шарлеманем, здається, надає можливість поставити крапку у двохсотлітній дискусії [див.: 42]. Ефект від подібного кумулятивного дослідження достатньо високий.

Вочевидь необхідно наблизитися до комплексного міждисциплінарного історико-антропологічного й соціального вивчення такого феномена. Плідними можуть бути порівняльні дослідження джерела у суміжних сферах різних наук, що визнається сучасним наукознавством за пріоритетні.

Кумулятивний / синергетичний ефект від такого комплексного й порівняльного опрацювання джерел очевидний і дуже результативний. Достатньо послатися на тривалу (1966—2017 рр.) видавничу серію «Пам'ятки української мови». В її рамках спільними зусиллями фахівців Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, Інституту мовознавства, Інституту української мови та Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України опубліковано 33 пам'ятки нашої історії, мови, літератури, релігії та культури XIII—XVIII ст. Упорядники (мовознавці В. Німчук, М. Пещак, В. Русанівський, В. Мойсієнко, І. Чепига, історики Г. Боряк, В. Поліщук, кодикологиня Л. Гнатенко та ін.) продемонстрували ставлення до таких пам'яток історії, культури, мови, релігійної думки, права як до цілісних / унітарних джерел, диференційований підхід до відтворення свідчень різних епох. Завдяки згуртованій праці фахівців різного гуманітарного профілю з їхнього дослідження згадана археографічна серія забезпечила всебічне розкриття специфіки українських джерел доби середньовіччя й ранньомодерного часу [див.: 43].

І навпаки. Вимушена відмова джерелознавців та археографів від співпраці з фахівцями-лінгвістами заважає розкриттю повного джерельного потенціалу документів Архіву Коша Нової Запорозької Січі. Як відомо, січова козацька громада мала широкі контакти різного рівня з південними і східними сусідами. В декіль-

кох томах цього корпусного видання було опубліковано документи османсько-турецькою, чагатайською, кримськотатарською мовами. Проте через відсутність фахових перекладів зміст цих важливих документів не розкрито. Тож вони залишаються практично невідомими для наукової спільноти в Україні й за її межами.

Розширення методологічної складової та інструментарію джерелознавства дозволяє вивчати не лише, й навіть не стільки, фізичний «текст», як «ментальний контекст», підтекст джерела. Саме джерело незалежно від форми стає «текстом», який підлягає комплексному дослідженню. Йдеться не тільки про те, що «записано між рядками» пам'ятки. Наприклад, сфрагіст В. Перкун привертає увагу до проблеми тісних зв'язків змісту документа та печатки на ньому. Він демонструє, що окреме дослідження цих двох видів джерел непродуктивне: «Коли йдеться про печатку, то часто залишається поза увагою документ, який супроводжує печатка, а саме — не враховується його дипломатична складова: аналіз характеру документа, рівень його розвитку на момент виставлення на ньому сфрагісу, взаємин на лінії: **сігілюм — текст — простір документа** (виділення автора — Г. П.). Таким чином ми виключаємо з поля зору сфрагістики її дипломатичний аспект. Зрозуміти печатку як знак, і юридичний зокрема, можна тоді, коли сама печатка буде розглядатись у контексті розвитку документа» [44, С. 36].

Печатки з княжими знаками несли, окрім юридичної, функцію ідентифікації їхніх власників шляхом невербальних засобів — зображення знаків та емблем, патрональних святих тощо. Подібні знаки вербалізувалися лише шляхом знання й розуміння індивідом сталих у минулому суспільних комунікацій. Йдеться про комплекс таких знаків і символів, які оточували людину. Причому печатка, на відміну від письмового документа, що міг бути створений *post factum*, пізніше редагований і виправлений, віддзеркалювала події, так би мовити, «в реальному часі». «Печатка наче консервує подію у часовій капсулі», — як справедливо зазначив сфрагіст О. Алфьоров [45, С. 21].

Аналогічні властивості мали князівські вірчі знаки, що видавалися дружинникам при виконанні ними доручень володаря, свинцеві молівдовули, які привішували до грамот тощо.

Окрім того, печатка разом зі своїм оточенням (матеріал, зображення, віск, нитки для привішування) набуває ознак витвору мистецтва. Відповідно, вона має оцінюватися з естетичного та мистецького поглядів, із використанням мистецтвознавчого інструментарію. Утім, це рівною мірою характерно і для писемних джерел, артефактів, зброї, знарядь праці, монументальних й інших речових джерел.

Епіграфічні пам'ятки, печатки, монети, монументальний живопис, архітектурні об'єкти тощо — всі ці матеріальні речі від античності й до сучасності завжди мали в основі, окрім необхідної функціональності та естетичності, ще й інформаційно-меморіальну складову. Тому все те, що пов'язано з людиною, має перспективи стати важливим джерелом для комплексних соціогуманітарних досліджень. Чим менше збереглося від різних епох писемних пам'яток, тим більшого значення в інформаційному плані для дослідника набувають джерела візуальні, невербальні — живопис, архітектура, графіті, діпінті, монети, медалі, печатки.

Наприклад, оформлення декоративного убрання християнського храму завжди мало в основі складений канон, який отці церкви називали «Біблією для неписемних». В ілюстративному невербальному полі до вірян доносилося те, чого вони не могли прочитати. Проте монументальний живопис ставав зрозумілим тільки в комплексі з розповіддю священника, переживаннями слухачів. Останні нерідко доповнювали цей сакральний простір додатковими джерельними складовими — видряпували на стінах храму графіті. В них молилися, пояснювали сюжети зображення, малювали карикатури, додавали підрахунки тощо. Так формувався своєрідний духовний світ, який лежав в основі мотивації їхніх учинків, дій. Французький історик Ж. Ле Гофф говорив про віддзеркалення образно-уявних і символічних вимірів середньовіччя в монументальних джерелах: «Про символічне можна говорити лише тоді, коли йдеться про причетність певного досліджуваного об'єкта до глибинної системи цінностей — історичної або ідеальної. Французькі королі з королівських порталів кафедральних соборів є актуалізацією царів Юдеї (або ж навпаки). Готична скульптура жінки з зав'язаними очима є емблемою синагоги» [14, С. 4].

Ж. Ле Гофф привертав увагу також до образно-уявного сенсу всіх середньовічних джерел, починаючи з писемних. Він писав, наполягаючи на необхідності всебічного їхнього дослідження: «Документи, з якими працює історик, можуть, безперечно, нести відбиток образного мислення. Навіть найпрозаїчніша як за своєю формою, так і за своїм змістом грамота може прочитуватися в образних категоріях. Пергамент, чорнило, письмо, печатки тощо дають щось більше, аніж просто уявлення про культуру, адміністрування, владу. Образні категорії писаного документа не такі самі, як образні категорії усного мовлення, пам'ятника, малюнка. Формули вступної частини документа, завершальної його частини, датування, список свідків, не кажучи вже про самий текст, не менш, ніж описані в ньому конкретні ситуації, відбивають образні уявлення про владу, суспільство, час, правосуддя тощо» [14, С. 5].

Те саме стосується монет, які слугували засобом візуалізації легітимності правителя, а нині подеколи виявляються єдиним джерелом інформації про нього.

Зміна поколінь, що тягла за собою істотні видозміни світосприйняття, часто призводила до втрати або ж до хибного розуміння комунікативно-меморіальної функції речей. Вони розглядалися уже з інших позицій, у зовсім відмінній системі ідейних координат та цінностей. Це явище є закономірним розвитком історичного процесу, який викликав занепад саме вербальної складової матеріальних комунікацій. До нашого часу збереглася тільки матеріальна складова. Проте джерелознавство повинно повернути до наукового дискурсу такий вагомий компонент. Тут варто говорити про засвоєння даною наукою герменевтичної методології й інструментарію. Те, що зазвичай називається історичною герменевтикою, насправді є герменевтикою джерелознавчою [див.: 46—47].

Нагальним завданням сучасного дослідника є пошук тієї втраченої вербальної складової, яка надає мову мовчазним пам'яткам архітектури, монументального живопису, зброї, печаткам, монетам, гербам, графіті тощо саме в тих категоріях, які

були зрозумілими їх сучасникам. Звичайно, такий підхід може стати продуктивним лише у випадку, коли дослідник застосує міждисциплінарний інструментарій. Варто згадати й дані точних наук, таких, як фізика, хімія, математика. Цінними є результати наукової реставрації, рентгенівського аналізу та інших фізичних процедур, яким піддаються артефакти, застосування спектрального аналізу до матеріалів, з яких виготовлені речові джерела тощо. За такого комплексного міждисциплінарного підходу розрізнені та, на перший погляд, малопов'язані між собою пам'ятки створюють загальнокультурний історичний контекст, який дозволяє робити ширші висновки й узагальнення в галузі соціогуманітарного знання.

Саме такою міждисциплінарною наукою покликано стати джерелознавство у своєму широкому контексті — не прикладний, а саме його фундаментальний теоретичний напрям, що має розробити загальні форми та методи використання різних видів джерел у не менш різноманітних напрямках наукових студій у галузі соціогуманітаристики.

Сучасні обрії й виклики

Відновлення державної незалежності України 1991 р. заклало сприятливі умови для повноцінного розкриття джерельної бази минулого та сучасного нашої країни. Національні джерела потребують очищення від фальсифікацій, спотворень, ідеологічних нашарувань, яких зазнали за імперських і радянських часів. Створюється сприятлива атмосфера для розвитку власне українського джерелознавства, поза російською імперською парадигмою зверхності, винятковості, провіденціалізму. Тому серед актуальних проблем його подальшого розвитку на перше місце висувається необхідність позбавлення від провінційності, меншовартості, другосортності, що нав'язувалися впродовж ХІХ та ХХ ст. Нагальною є потреба в теоретико-методологічних дослідженнях із джерелознавства з урахуванням усіх досягнень науки в Україні та за її межами.

Подальший розвиток джерелознавчої науки також стикнувся з сучасними викликами глобального інформаційного суспільства, що призводять до справжнього «інформаційного вибуху». Стався черговий «поворот» у гуманітарних науках, практично досі не оцінений [див.: 48].

Перший із таких викликів визначений надзвичайними масштабами наповнення самої джерельної бази. Про події Х—ХІІІ ст. на сучасних українських землях, наприклад, розповідає дуже обмежена кількість писемних, певна група монументальних і зображувальних, помірної кількості речових джерел. Натомість події недавнього минулого й особливо сучасності віддзеркалено у справжньому всесвіті писемних, аудіовізуальних, віртуальних, монументальних, речових, усних, цифрових джерел.

Із цим пов'язаний другий виклик, спричинений значною трансформацією видового репертуару джерел. Вони дедалі більше набирають незвичної для класичного джерелознавства форми. Це величезні за обсягом і практично неосяжні за змістом комплекси статистично-облікових джерел, різноманітна пла-

ново-звітна документація, офіційні бази даних, різноманітні реєстри (виборців, військовозобов'язаних, власників майна, платників податків, отримувачів банківських кредитів тощо). В них закодована значна інформація, практично недоступна для дослідження усталеним у минулих століттях інструментарієм історичного джерелознавства.

Згаданий інструментарій можливо було застосовувати для дослідження об'єктів, що мають фізичний опис. Натомість нині існують об'єкти (джерела) з описом віртуальним, а навіть ментальним. Джерелознавству ХХІ ст. потрібно зосередитися на методології та інструментах опрацювання саме таких носіїв ретроспективної й сучасної інформації.

Третій виклик пов'язаний із сучасним станом загального наукового знання. Модерні тенденції розвитку соціогуманітаристики змушують розширювати її джерельну базу. З другої половини ХХ ст. європейська та північноамериканська історіографія опанувала цілий спектр нових методологічних підходів, як-от лінгвістичний, культурний, антропологічні повороти, постпозитивізм і постмодернізм, культурна історія, глобальна та мікроісторії, історія повсякдення, гендерна, усна історія, дослідження історичної пам'яті тощо. Кожен із таких напрямів базується на специфічних джерелах, котрі, як правило, раніше залишалися поза увагою дослідників. Або ж надає можливості іншого прочитання, усвідомлення і трактування вже відомих джерел. Це змушує розширювати джерельну базу, розглядати як джерело всі залишки людської діяльності. Це вимагає оновлення методологічних підходів до їх пошуку й аналізу, розробки нових методів інтерпретації [див.: 49]. Важливими, особливо в новій соціальній та економічній історії стали квантитативні методи, що в українській соціогуманітаристиці застосовуються поки що вкрай рідко.

Від часу появи інноваційної праці Е. Ле Руа Ладюрі (1967, 1983, 2004 pp.) [50], поняття «джерела» поширюються також на неантропогенні (фізичні, природні) явища і процеси. Їх істотний вплив на людину змушує нас до такого розширення його змістового наповнення. Окрім традиційного радіокарбонowego аналізу й дендрохронологічної методики, все ширше для збільшення поля джерелознавчих досліджень застосовуються дані рентгенівських обстежень, інформація ДНК, висновки судової та медичної експертизи, астрономічні спостереження. Важливим джерелом для особистісних досліджень є судово-психіатричні методи, наприклад аналіз почерку (графологія); медичні картки, історії хвороби, що зумовлює залучення до джерелознавчого аналізу також медичних знань. Таким чином джерелознавець уже змушений володіти певним інструментарієм точних і природничих наук.

Особливого підходу вимагають джерела усної історії. Фахівці визначають їх як «дію із запису розмови з людьми, які оповідають щось цікаве, та подальший аналіз їхніх спогадів про минуле» [51, С. 6]. Своє завдання шотландська дослідниця Л. Абрамс якраз бачила в тому, щоб перетворити таку практику на наукову теорію. У центрі згаданої науки лежить інтерв'ю — як джерело й водночас комунікативна дія, котра «вимагає, щоб ми знайшли шляхи розуміння не лише того, **що** (тут і далі виділення в оригіналі — *Г. П.*) сказано, але також **як** воно сказано, **чому** воно

сказане і що це означає» [51, С. 6]. Отже джерело усної історії — інтерв'ю. Його всебічне дослідження стає основним завданням науки. Але не тільки.

Засадничою особливістю усноісторичних джерел є різноманітна форма (письмові, аудіовізуальні записи інтерв'ю), залежність від поставлених питань та самої атмосфери опитування, унікальність змісту, потреба у спеціальній підготовці інтерв'юера, який водночас виступає співтворцем джерела та його інтерпретатором, специфічні засоби його розшифрування. Щобільше, піонери усноісторичних досліджень на пострадянському просторі вважають за джерело саму практику створення інтерв'ю: «[...] вона стала не тільки поширеним методом польової роботи, застосовуваним у рамках різноманітних дисциплін і напрямків соціогуманітарного знання, але й важливим джерелом для аналізу найширшого спектра питань, орієнтованих на вивчення як колективних і групових структур та процесів, так і приватного, особистісного досвіду, індивідуалізованих стратегій і практик» [52, С. 173].

Така констатація повною мірою підкреслює наявність проблемного поля в усноісторичному джерелознавстві. Привертає увагу той напрям конструювання історії на базі усних свідчень очевидців, який називають наративним або текстуальним. В основі його, за визначенням фахівців, вивчення самого оповідання свідка, «його мови, тематичних і сюжетних характеристик, послідовності й асоціативного ряду викладених подій і епізодів» [52, С. 181]. Очевидним видається, що наукова критика усноісторичних джерел ще далеко не так розвинена, як традиційних.

Поява та повсюдне поширення найсучасніших цифрових джерел стало для джерелознавства, насамперед вітчизняного, повною несподіванкою. Можна стверджувати, що цей феномен ще взагалі не усвідомлено. Досі не маємо його визначення, як і методологічного окреслення специфіки такого виду джерел [див.: 53]. Натомість вона очевидна: віртуальна, а не фізична форма самого джерела, потенційна нестабільність у цифровому середовищі, легка вразливість, можливість втручання у вміст джерела, причому часом навіть неусвідомлена, зміни форми, повна залежність від технічних засобів відтворення тощо. Ще не розв'язана проблема, чи є самі згадані раніше інформаційно-пошукові системи, які містять у собі різноманітні дані та інструментарій здійснення пошуку, також певним видом цифрових джерел? Або ж слід уважати їх суто довідковими, помічними системами, єдине призначення котрих — полегшення пошуку змістовної інформації.

Не можна обійти увагою проблему нового прочитання, нового погляду на, здавалося б, давно відомі писемні документи. Насамперед ідеться про актові судові джерела, які у другій половині XIX ст. вважалися найправдивішими, неспростовними, такими, що за визначенням не вимагали глибокої наукової критики. В. Антонович, котрий тоді опублікував чи не найбільшу кількість подібних документів, практично не застосовував до них свого критичного інструментарію, відточеного на інших видах джерел. Сучасники підтримували його. Наприклад, С. Томашівський пояснював ситуацію тим, що таке джерело, як офіційні акти, нібито взагалі не потребує критики: «Антонович уживає передівсім актового матеріалу, який найменше з усіх родів жерел вимагає попере-

днього критичного оброблення, бо належить уже своїм характером до найпевніших (акти самі себе багато контролюють)» [19, С. 51].

Із погляду сучасного джерелознавства подібна заява виглядає просто наївною. В науці не може бути зон поза критикою. Відповідно, у джерелознавстві — джерел, котрі не потрібно оцінювати з позиції їх об'єктивності чи автентичності, завдань створення. Це повною мірою стосується офіційної, у цьому випадку актової, документації. Таку думку доводить на власному багаторічному досвіді вивчення ранньомодерних судових актів Н. Старченко. Вона визначає судовий акт «непевним свідком». Отже це не беззастережний відбиток реальності, а змагальний джерельний конструкт, у створенні якого рівною мірою брали участь сторона звинувачення та захисту, а також діловодна служба, яка фіксувала судовий процес [54].

Інноваційного підходу вимагають також такі традиційні, стабільні артефакти, як, наприклад, зброя. Існують дослідження артилерії, арсеналу важкого озброєння, здійснені зброєзнавцем О. Мальченком. У його монографії з промовистою назвою «Інформаційний потенціал гарматних стволів XV — початку XIX ст.» зазначено, що для дослідження обрано «власний варіант історичного джерела, переповненого антропологією — вогнепальну артилерію XV — початку XIX ст. Її інформаційний потенціал і буде об'єктом нашого дослідження, явищем, суто мисленневою конструкцією, яка проявляється у цілком конкретних (предметних) речах, здатних для прочитання, обчислення та вимірювання (матеріал, форма, емблеми, епіграфіка і декор)» [55, С. 5]. Автор визначає специфіку джерельного вмісту предмета дослідження: «Оскільки гармати — феномени доволі “мовчазні”, то вони, переважно, позбавляють нас необхідності інтерпретації брехні документального джерела. Хоча давня гармата, особливо декорована, також, без сумніву, може вважатися “хитрим текстом”. У такому сенсі ця робота — спроба систематизації й інтерпретації джерельного тексту гармат» [55, С. 6].

Виклики воєнного часу

Змушений говорити про ще один, політичний чи навіть воєнний виклик сьогодення. 10-літня війна з Росією довела, що джерелознавство перебуває зовсім не на маргінесі актуальних проблем. Йому визначено місце у самому осерді нинішнього конфлікту між істиною та брехнею, правом справедливості і правом брутальної сили, демократією й тоталітаризмом. Адже ця війна ведеться не тільки за територію, незалежність, демократію. Це також війна за історію, за усвідомлення минулого та конструювання майбутнього.

Глибоко проаналізовано всі аспекти впливу війни за свободу проти насилля у статті В. Смолія та О. Яся. Позначені там і проблеми спеціально джерелознавчого сенсу. Зокрема йдеться про «очевидне звуження культурного простору гуманітарія внаслідок обмеженого доступу» до національних інформаційних ресурсів, абсолютну недоступність архівних, бібліотечних, музейних скарбів країни-агресорки — тих скарбів, які впродовж кількох століть цілеспрямовано вивозилися з України. Влучно окреслено також протилежний процес: «[...] російсько-україн-

ська війна є війною цифрової, мережевої, віртуальної доби. Вона кидає новітні виклики на полі історичного джерелознавства, архівістики, бібліотеко- й документознавства, у низці інших сфер. Навіть більше, евристичні програми гуманітаріїв волею-неволею мають залучати найширше коло електронних джерел і веб-ресурсів, а також запропонувати новітні прочитання й інтерпретації відомих текстів, що вже досить давно циркулюють у науковому обігу. Це видається очевидним трендом на тлі ускладнення та обмеження доступу до джерельних комплексів» [56, С. 64].

Відомі науковці підбили загальний підсумок: «[...] воєнний час гостро потребував дослідницькі стратегії та методики на ниві джерелознавства і спеціальних галузей історичної науки, пов'язані з реагуванням на виклики цифрової й віртуальної сучасності, як-от циркуляція, кодифікація е-версій джерел, введення веб-елементів до наукового апарату, своєрідна технізація та віртуалізація наукової мови тощо» [56, С. 65]. А також підкреслили: «Зазначені виклики та проблеми з особливою гостротою постали перед українською соціогуманітаристикою воєнної доби, позаяк феномен інтерсуб'єктивності й інтерактивності соціальних мереж як масових комплексів е-джерел сполучився з очевидними ворожими діями у Всесвітній мережі. Це виявляється в спотворенні й фальсифікації дописів і візуальних свідчень, інформаційних вкиданнях (фейки) тощо. Такою є багатоманітна та жорстока реальність російсько-української війни як масової війни цифрової, віртуальної, інформаційної та глобальної доби» [56, С. 65].

Виклики воєнної доби та цивілізаційного протистояння у царині джерелознавства проявляються, крім того, в археографічній практиці. Разом із військами Росія кидає в бій проти України опубліковані джерела, завдання яких — виправдання агресії. Минулого року, наприклад, був оприлюднений збірник джерел під назвою «Об историческом единстве русских и украинцев: Документы». Його надзавданням було проілюструвати історичними джерелами тези відомої статті президента РФ В. Путіна з такою самою назвою. Спроба виявилася невдалою, незграбною, навіть абсурдною за визначенням. Відома в археографії ситуація, що називається «опір матеріалу», призвела до того, що наведені у збірнику джерела здебільшого ніяк не підтверджували згадані тези, мали до них дуже опосередковане відношення, або навіть засвідчували протилежне. До того ж видання стало прикладом рідкісного сервілізму російських археографів, нечуваного навіть за сталінської доби. Кожен розділ цього псевдонаукового збірника відкривається тезою зі статті очільника Російської Федерації, яку мали підтверджувати наведені джерела.

Така ситуація засвідчує, що наші археографи мають вести бій з агресором на такій ділянці. Фахівці Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України доводять це своєю практикою. Достатньо лише згадати підготовлені останнім часом збірники документів, які змістовно підважують імперську міфологему «Новоросії» [57—58].

Отже роль джерелознавства на сучасному етапі — не лише суто наукова. Агресор зазіхає не просто на наші території. Об'єктом його нападів стають також наші джерела, які він знищує, грабує, спотворює, намагається використати проти нас. Тому ведемо бої за джерела. Маємо академічними засобами дати рішучу відповідь.

Нагальні потреби

Всього наведеного, на мій погляд, цілком достатньо для того, щоб спростувати поширену думку з визнанням за джерелознавством статусу «допоміжної дисципліни». Навпаки, згадана наука належить до числа формуючих, визначальних, фундаментальних наук соціогуманітарного циклу. Джерелам, які становлять основу будь-якого дослідження в усьому їх колі, варто відвести роль не «сировини», а головного, фундаментального компонента таких досліджень. Джерело потребує, з одного боку, визнання своєї унітарності незалежно від того, інструменти яких наук запроваджено для його вивчення. З іншого боку, вкрай необхідним стає його вивчення з найрізноманітніших сторін, часом навіть неочікуваних. Об'єднання задля цього методології та інструментарію не лише соціогуманітарних, але й точних, природничих наук здатне інспірувати кумулятивний ефект, спрямований на максимальне розкриття вмісту і значення джерела. Роль сучасного джерелознавства, таким чином, полягає в максимальному застосуванні напрацювань різних наук до дослідження свого об'єкта; засвоєнні новітніх та інноваційних підходів до традиційних і нетрадиційних джерел; визнанні існування у джерелі не тільки матеріальної, але й нематеріальної складової (ментальний підтекст) із можливістю її розкриття; зосередженні на специфіці дослідження сучасних цифрових джерел і джерел у цифровому форматі; запровадженні новітніх цифрових технологій для найповнішого розкриття інформаційного потенціалу джерел.

Наприкінці наведу знакову, на мою думку, цитату з наукознавчої праці нідерландського фахівця Р. Бода: «На історію гуманітарних наук можна дивитися як на постійні пошуки принципів і моделей, як і їхньої формалізації — як ми це зробили в цій книжці, але й як на постійний процес звільнення від нав'язаних рамок мислення» [59, С. 331]. Саме таке завдання — пошуку принципів і нових моделей, звільнення від нав'язаних традиційних рамок усвідомлення джерелознавства як помічної історичної дисципліни — намагається виконати ця стаття. За всієї поваги до колег-істориків закликаю відмовитися від свого «історичного імперіалізму» (термін А. Аджепонга [2]) по відношенню до джерелознавства, погодитися визнати його самостійною та, більш того, фундаментальною наукою гуманітарної галузі знання.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Busel, V.T. (Ed.). *Velykyj tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoj movy*. Kyiv; Irpin, 2005 [in Ukrainian].
[Великий тлумачний словник сучасної української мови. В.Т. Бусел (уклад., гол. ред.). Київ, Ірпінь: Перун, 2005. 1728 с.].
2. Adjepong, A. Historical Imperialism in Science: A Theory of the Relations between History and Other Disciplines. *International Journal of History and Cultural Studies*. 2018. 4 (1): 10-46.
3. Dahlmann, F.C. *Quellenkunde der deutschen Geschichte nach der Folge der Begebenheiten für eigene Vorträge des deutschen Geschichte*. Göttingen: Dieterichsche Buchhandlung, 1830. 69 S. [in German].

4. Schlözer, A.L. Probe russischer Annalen. Bremen; Göttingen: Verlage G.L. Försters, 1768. 235 S. [in German].
5. Schlözer, A.L. Нестор. Russische Annalen in ihrer Slavonischen Grund Sprache: verglichen, übersetzt und erkläret von August Ludwig Schlözer D. Hofrath und Professor in Göttingen. Thl. 1: Allgemeine Einleitung in die alte Russische Geschichte, und in die Nordische Geschichte überhaupt. Göttingen: Heinrich Dieterich, 1802. 143 S.; Thl. 2: Rußlands VorGeschichte. Entstehung des russischen Stats. Erster GrosFürst Rurik, bis zu dessen Tod im J. 879. Allgemeiner Plan, die russische Annalen kritisch zu behandeln. Göttingen: Heinrich Dieterich, 1802. 374 S.; Thl. 3: Oleg, vom J. 879-913; zweiter GrosFürst und zweiter Stifter des Russischen Reichs. Göttingen: Heinrich Dieterich, 1805. 368 S.; Thl. 4: Igor, dritter GrosFürst, vom J. 913-945. Göttingen: Heinrich Dieterich, 1805. 179 S.; Thl. 5: Die heil. Olga, ReichsVerweserin; der IVte GrosFürst Sviatoslav, und der Vte Jaropolk: zusammen vom J. 945 bis 980. Göttingen: verlegt von Vandenhoeck und Ruprecht, 1809. 251 S.[in German].
6. Nestor. Russkie letopisi na drevleslavenskom jazyke, slichennye, perevedennye i obavlennye Avgustom Ludovikom Shletserom. Ch. 1. Saint Petersburg, 1809. 476 s. [in Russian]. [Нестор. Русские летописи на древнеславенском языке, сличенные, переведенные и объясненные Августом Лудовиком Шлецером. Ч. 1. Санкт-Петербург, 1809. 476 с.].
7. Semler, J.S. Versuch den Gebrauch der Quellen in der Staats- und Kirchengeschichte der Mittler Zeiten zu erleichtern. Halle: J.J. Gebauer, 1761. 160 S. [in German].
8. Polishchuk, V.V. Nevidomyi namisnyk kyivskykh voevod Semen Hrynkovych ta analiz aktu na prodazh s. Hlevakhy Sviato-Mykhailivskomu Zolotoverkhomu monastyriu v 1563 r. *Ukrainskyi arkhеографічний shchorichnyk: Nova seria*. Kyiv. 2020. 23/24: 165-202 [in Ukrainian]. [Поліщук В.В. Невідомий намісник київських воєвод Семен Гринькович та аналіз акту на продаж с. Глевахи Свято-Михайлівському Золотоверхому монастирю у 1563 р. *Український археографічний щорічник: Нова серія*. Київ, 2020. Вип. 23/24. С. 165—202].
9. Antonovych, V.B. Kurs lektsii z dzhereloznavstva 1880—1881 / O. Vasyliuk (upor.), I. Butych (nauk. red.) Kyiv, 1995 [in Ukrainian]. [Антонович В.Б. Курс лекцій з джерелознавства 1880—1881. О. Василюк (упор.), І. Бутич (наук. ред.). Київ, 1995. 108 с.].
10. Antonovych, V.B. Lektzii z dzhereloznavstva. M.P. Kovalskyi (red.). Ostroh; New York, 2003 [in Ukrainian]. [Антонович В.Б. Лекції з джерелознавства. М.П. Ковальський (ред.). Острого, Нью-Йорк, 2003. 382 с.].
11. Melnyk-Antonovych, K.M. Do vydanna 1 tomu tvoriv V. Antonovycha. *Antonovych V. Tvory*. K.M. Melnyk-Antonovych (red.). T. 1. Kyiv, 1932: XLIX—L [in Ukrainian]. [Мельник-Антонович К.М. До видання 1 тому творів В. Антоновича. *Антонович В. Твори*. К.М. Мельник-Антонович (ред.). Т. 1. Київ: ВУАН, 1932. С. XLIX—L].
12. Ikonnikov, V.S. Opyt russkoj istoriografii. T. 1. Kn. 1. Kiev, 1891 [in Russian]. [Иконников В.С. Опыт русской историографии. Т. 1. Кн. 1. Киев, 1891. 880 с.].
13. Bohdashyna, O.M. Pozytyvizm v istorychnii nauči v Ukraini: suchasni obrazy klasychnoi modeli istoriopyssannia. *Mat. krugloho stolu (Kharkiv, 29.11.2016)*. Kharkiv, 2016: 5-12 [in Ukrainian]. [Богдашина О.М. Позитивізм в історичній науці в Україні: сучасні образи класичної моделі історіописання. *Мат. круглого столу (Харків, 29.11.2016)*. Харків, 2016. С. 5—12].
14. Le Goff, Zh. Seredniovichna uava. Esei. Lviv, 2007 [in Ukrainian]. [Ле Гофф Ж. Середньовічна уява. Есеї. Львів: Літопис, 2007. 348 с.].

15. Langlois, Ch.-V., Seignobos Ch. Introduction aux études historique. Paris: Ed. Kimé, 1992. 284 p. [in French].
16. Bezdrabko, V.V. Do pytannia evolutsii nauky pro dokument, abo Odyn suzhet z istorii dzhereloznavstva ta formuvannia peredumov dokumentoznavstva. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiia*. Kyiv, 2011. 1: 8-16 [in Ukrainian].
[Бездрабко В.В. До питання еволюції науки про документ, або Один сюжет з історії джерелознавства та формування передумов документознавства. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. Київ, 2011. № 1. С. 8—16].
17. Febvre, L. Combats pour L'Histoire. Paris: Libr. Armand Colin, 1992. 520 p. [in French].
18. August Ludwig Schlözer's öffentliches und privat-Leben, von ihm selbst beschrieben. Erstes Fragment. Aufenthalt und Dienste in Russland, von J. 1761 bis 1765. Literar-Nachrichten von Russland in jenen Jaren. Göttingen, 1802. 314 S. [in German].
19. Tomashivskiy, S. Volodymyr Antonovych. Yoho dialnist na poli istorychnoi nauky (z nahody yuvileiu). Lviv, 1906 [in Ukrainian].
[Томашівський С. Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки (з нагоди ювілею). Львів: Друк. НТШ, 1906. 60 с.].
20. Hrushevskiy, M. Volodymyr Antonovych. Osnovni idey yoho tvorchosti i diialnosti. *Hrushevskiy M. Tvory: u 50-ti tomakh*. Lviv, 2007. T. 8. M. Kapral, V. Feloniuk (upor.) [in Ukrainian].
[Грушевський М. Володимир Антонович. Основні ідеї його творчості і діяльності. *Грушевський М. Твори: у 50 т.* Львів, 2007. Т. 8. М. Капраль, В. Фелонюк (упор.). 756 с.].
21. Yas, O. Komparatyvni istorii: instrumentalni mozhlyvosti, porivnialni perspektyvy ta piznavalni limity: Analit. zapyska. Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
[Ясь О. Компаративні історії: інструментальні можливості, порівняльні перспективи та пізнавальні ліміти: Аналіт. записка. Київ: Інститут історії України НАН України, 2023. 50 с.].
22. Myronets, N. Dzherela istorychnoi pam'ati. Kyiv, 2008 [in Ukrainian].
[Миронець Н. Джерела історичної пам'яті. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2008. 400 с.].
23. Vislobokov, K.A. Problemy dzhereloznavstva istorii ukrainskoho prava. *Arhivy Ukrainy*. Kyiv, 2002. 1-3: 24-34 [in Ukrainian].
[Віслобоков К.А. Проблеми джерелознавства історії українського права. *Архиви України*. Київ, 2002. № 1-3. С. 24—34].
24. Vislobokov, K.A. Do pytania pro kontseptualni osnovy dzhereloznavstva istorii prava. *Pravova derzhava: Shchorichnyk nauk. prats*. Kyiv, 2010. 21: 33-44 [in Ukrainian].
[Віслобоков К.А. До питання про концептуальні основи джерелознавства історії права. *Правова держава: Щорічник наук. праць*. Київ, 2010. Вип. 21. С. 33—44].
25. Borshchevskiy, I.V. Forma (dzherelo) prava: teoretychno-pravova sutnist poniattia. *Pravova derzhava*. Odesa, 2006. 21: 6-11 [in Ukrainian].
[Борщевський І.В. Форма (джерело) права: теоретично-правова сутність поняття. *Правова держава*. Одеса, 2016. № 21. С. 6—11].
26. Zagoskin, N.P. Istoria prava rossiyskogo naroda: Lektsii i issledovaniya po istorii russkogo prava. T. 1. Kazan, 1899 [in Russian].
[Загоскин Н.П. История права российского народа: Лекции и исследования по истории русского права. Т. 1. Казань, 1899. 528 с.].
27. Kornii, L. Dzhereloznavstvo istorii ukrainskoi muzychnoi kultury. Kyiv; Nizhyn, 2019 [in Ukrainian].
[Корній Л. Джерелознавство історії української музичної культури. Київ: ІМФЕ ім. М.Т. Рильського; Ніжин, 2019. 312 с.].

28. Puriaeva, N.V. Ukrainske lnhvystychne edytsiine dzhereloznavstvo. *Ukrainska mova*. 2019. 2: 94-105 [in Ukrainian].
[Пуряева Н.В. Українське лінгвістичне едиційне джерелознавство. *Українська мова*. 2019. № 2. С. 94—105].
29. Boldt, A.D. Leopold von Ranke: A Biography. Routledge; London; New York, 2019. 379 p.
30. Ranke, L. Neue Briefe. B. Hoef, H. Herzfeld (ed.). Leipzig; Frankfurt am Main, 1949. XXXII, 778 S. [in German].
31. Ranke, L. The Theory and Practice of History. G.G. Iggers and K. von Moltke (ed.). W.A. Iggers, K. von Moltke (trans.). Indianapolis; New York: Bobbs-Merril Co., 1973. 522 p.
32. Huizinga, J. Aufgaben der Kulturgeschichte. *Wege der Kulturgeschichte. Studien von J. Huizinga*. München: Drei Masken Verlag, 1930: 7-77 [in German].
33. Kotliar, M.F. Dopomizhni istorychni dystsypliny na suchasnomu etapi rozvytku istorychnoi nauky. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. Kyiv, 1974. 2: 81-88 [in Ukrainian].
[Котляр М.Ф. Допоміжні історичні дисципліни на сучасному етапі розвитку історичної науки. *Український історичний журнал*. Київ, 1974. № 2. С. 81—88].
34. Perkun, V. Dopomizhni istorychni dystsypliny: pidsumky ta perspektyvy studii. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. Kyiv, 2021. 5: 191-202 [in Ukrainian].
[Перкун В. Допоміжні історичні дисципліни: підсумки та перспективи студій. *Український історичний журнал*. Київ, 2021. № 5. С. 191—202].
35. Perkun, V. Dopomizhni istorychni dystsypliny: pidsumky ta perspektyvy studii. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. Kyiv, 2021. 6: 151-164 [in Ukrainian].
[Перкун В. Допоміжні історичні дисципліни: підсумки та перспективи студій. *Український історичний журнал*. Київ, 2021. № 6. С. 151—164].
36. Havrylenko, V. Shliakh do sphrahistyky. A. Hrechylo (nauk. red., upor.) Kyiv; Lviv, 2014 [in Ukrainian].
[Гавриленко В. Шлях до сфрагістики. А. Гречило (наук. ред., упор.). Київ; Львів, 2014. 328 с.].
37. Wozniak, Th. Stand und Perspektiven der Historischen Grundwissenschaften. URL: <https://www.hsozkult.de/conferencereport/id/fdkn-126340> [in German] (дата звернення: 15.10.2023).
38. Doublier, E., Schulz, D., D. Trump (Hg.). Die Historischen Grundwissenschaften Heute: Tradition — Methodische Vielfalt — Neuorientierung. Wien; Köln; Weimar: Böhlau verl., 2021. 223 S. [in German].
39. Voitsekhivska, I.N. Struktura istorychnoho dzhereloznavstva: tradytsii ta suchasni problemy. *Arkhivoznavstvo. Arkheohrafiia. Dzhereloznavstvo: Mizhvidomch. zb. nauk. prats*. Vyp. 3: Dzhereloznavchi dystsypliny. Kyiv, 2001: 255-270 [in Ukrainian].
[Войцехівська І.Н. Структура історичного джерелознавства: традиції та сучасні проблеми. *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомч. зб. наук. праць*. Вип. 3: Джерелознавчі дисципліни. Київ, 2001. С. 255—270].
40. Kalakura, Ya.S. Struktura spetsialnykh istorychnykh dystsyplin yak pidsystema istorychnoi nauky. *Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky*. Kyiv, 2004. 11 (1): 37-52 [in Ukrainian].
[Калакура Я.С. Структура спеціальних історичних дисциплін як підсистема історичної науки. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. Вип. 11. Ч. 1. Київ, 2004. С. 37—52].
41. Domanska, E. Istorია i suchasna humanitarystyka: doslidzhennia z teorii znannia pro mynule. Kyiv, 2012 [in Ukrainian].
[Доманська Є. Історія і сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле. Київ: Ніка-Центр, 2012. 264 с.].

42. Sharleman, N.V. Priroda i ludi Kievskoi Rusi. Vospominania. Avtobibliografia. Perepiska. Kyiv, 2015 [in Russian].
[Шарлемань Н.В. Природа и люди Киевской Руси. Воспоминания. Автобиография. Переписка. Київ: Антиквар, 2015. 1136 с.]
43. Mavrin, O. Neochikuvani zdobutky vtrachenoho chasu: teoria i metodyka arkhеоhrafii v URSSR (40-vi — 80-ti roky XX st.). Kyiv, 2018 [in Ukrainian].
[Маврін О. Неочікувані здобутки втраченого часу: теорія і методика археографії в УРСР (40-ві — 80-ті роки XX ст.). Київ, 2018. 352 с.]
44. Perkun, V. Pechatka yak skladova prostoru pismovoho dokumenta. *Sfrahistychnyi shchorichnyk*. Kyiv, 2020. VII: 34-49 [in Ukrainian].
[Перкун В. Печатка як складова простору письмового документа. *Сфрагістичний щорічник*. Вип. VII. Київ, 2020. С. 34—49].
45. Alforov, O. Vytoky: sfrahistychna tradytsia Kyivskoi Rusi. *Tysiacha rokiv ukrainskoi pechatky: Katalog vystavky*. Kyiv, 2013: 21-27 [in Ukrainian].
[Алфьоров О. Витоки: сфрагістична традиція Київської Русі. *Тисяча років української печатки: Каталог виставки*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. С. 21—27].
46. Papakin, H. "Hermenevtyka dzhereloznavcha" (arkhivna ta arkhеоhrafichna): do formuluivannia problem. *Eidos: Almanakh teorii ta istorii istorychnoi nauky*. Kyiv, 2010/2011. 5: 368-380 [in Ukrainian].
[Папакін Г. «Герменевтика джерелознавча» (архівна та археографічна): до формулювання проблеми. *Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки*. Вип. 5. Київ, 2010/2011. С. 368—380].
47. Papakin, H. Istorychna hermenevtyka yak nauka: "Suvora dumka metriv" (H.-G. Gadamer ta P. Rikior). *Zhittia v nauksi: Studii na poshanu Liubovi Dubrovinoi*. Kyiv, 2020: 217-244 [in Ukrainian].
[Папакін Г. Історична герменевтика як наука: «Сувора думка метрів» (Г.-Г. Гадамер та П. Рікьор). *Життя в науці: Студії на пошану Любові Дубровіної*. О. Онищенко (відп. ред.). Київ: НАН України, НБУВ, 2020. С. 217—244].
48. Papakin, H. Dzhereloznavstvo u tsifrovomu sviti: shcho robyty? *Slavistychna zbirka*. Kyiv, 2020. V: 5-16 [in Ukrainian].
[Папакін Г. Джерелознавство у цифровому світі: що робити? *Славістична збірка*. Вип. V. Київ, 2020. С. 5—16].
49. Berk, P. (Comp.). *Novi pidkhody do istoriopysannia*. Kyiv, 2013 [in Ukrainian].
[Нові підходи до історіописання / П. Берк (упор.). Київ: Ніка-Центр, 2010. 638 с.]
50. Le Rua Liadiuri, E. Korotka istoriia klimatu: vid serednovichchia do nashykh dnev. *Besidy z Anushkoiu Vasak*. Kyiv, 2009 [in Ukrainian].
[Ле Руа Лядюрі Е. Коротка історія клімату: від середньовіччя до наших днів. *Бесіди з Анушкою Васак*. Київ: Ніка-Центр, 2009. 144 с.]
51. Abrams, L. *Oral History Theory*. 2-nd ed. Abingdon; New York: Routledge, 2016. 240 p.
52. Hrynchenko, H.H., Rebrova, I.V., Romanova, I.M. Usna istoriia v postradianskykh doslidnytskykh praktykakh (na prykladi suchasnykh Bilorusii, Rossii ta Ukrainy). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. Kyiv, 2012. 4: 172-187 [in Ukrainian].
[Гринченко Г.Г., Реброва І.В., Романова І.М. Усна історія в пострадянських дослідницьких практиках (на прикладі сучасних Білорусії, Росії та України). *Український історичний журнал*. 2012. № 4. С. 172—187].
53. Papakin, H. "Tsyfrovui povorot" u dzhereloznavstvi: realnist, perspektyva chy iliuziia? *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. Kyiv, 2021. 1: 153-169 [in Ukrainian].
[Папакін Г. «Цифровий поворот» у джерелознавстві: реальність, перспектива чи ілюзія? *Український історичний журнал*. Київ, 2021. № 1. С. 153—169].

54. Starchenko, N. Shukaiuchy tochku opertia: doslidnyk mizh dzherelom yak nepevnym opovidachem ta shliakhetskymy konventsiiami. *Stratehii ta rytualy konfliktu: shliakhetskyi sotsium Volyni zlamu XVI i XVII st.: Dzherela ta interpretatsii*. Kyiv, 2020: 6-72 [in Ukrainian]. [Старченко Н. Шукаючи точку опертя: дослідник між джерелом як непевним оповідачем та шляхетськими конвенціями. *Стратегії та ритуали конфлікту: шляхетський соціум Волині зламу XVI і XVII ст.: Джерела та інтерпретації*. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2020. С. 6—72].
55. Malchenko, O.Ye. Informatyiniy potentsial harmatnykh stvoliv XV — pochatku XIX st. Kyiv, 2021 [in Ukrainian]. [Мальченко О.Є. Інформаційний потенціал гарматних стволів XV — початку XIX ст. Київ: Академперіодика, 2021. 604 с.].
56. Smolii, V., Yas, O. Ukrainska sotsiohumanitarystyka voiennoi doby: vyklyky, perspektyvy, mozhlyvosti. *Ukrainskyi istorychnyi zurnal*. Kyiv, 2022. 4: 53-70 [in Ukrainian]. [Смолій В., Ясь О. Українська соціогуманітаристика воєнної доби: виклики, перспективи, можливості. *Український історичний журнал*. Київ, 2022. № 4. С. 55—70].
57. Voiko, P., Brekhunenکو, V., Zaiats, A., Amelina, O. (Comps.). Terytoriia, merezha poselen, personalnyi sklad zaporozkoho kozatstva seredyiny 1770 — pochatku 1780-kh rr.: Zb. dok. Lviv; Kyiv, 2021 [in Ukrainian]. [Територія, мережа поселень, персональний склад запорозького козацтва середини 1770 — початку 1780-х рр.: Зб. док. П. Бойко, В. Брехуненко, А. Заяць, О. Амеліна (упор.). Львів; Київ, 2021. 544 с.].
58. Voiko, P., Brekhunenکو, V., Zaiats, A., Amelina, O. (Comps.). Evolutsiia skladu naselenia Pivdennoi Ukrainy ostannoi chverti XVIII — pochatku XIX st. v opysovo-statystychnykh dzherelakh: Zb. dok. Lviv; Zaporizhzhia, 2023 [in Ukrainian]. [Еволюція складу населення Південної України останньої чверті XVIII — початку XIX ст. в описово-статистичних джерелах: Зб. док. П. Бойко, В. Брехуненко, А. Заяць, О. Амеліна (упор.). Львів: ЛНУ ім. Івана Франка; Запоріжжя: Тандем, 2023. 584 с.].
59. Bod, R. Zabuti nauki: Istoriia humanitarnykh nauk. Kyiv, 2011 [in Ukrainian]. [Бод Р. Забуті науки: Історія гуманітарних наук. Київ: Вид. Жупанського, 2011. 376 с.].

Надійшла / Received 11.02.2024

Heorhii PAPAКIN

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),

Director of the M.S. Hrushevskiy Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

hpapakin@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5647-1686>

MODERN SOURCES STUDIES: THE STATUS AND ROLE IN UKRAINIAN SOCIO-HUMANITARIAN STUDIES

The purpose is to formulate a modern vision of source studies, to prove its status and role as a separate science (cycle of sciences) of a socio-humanitarian profile, which has an interdisciplinary humanitarian character. Its methodology includes the tools of many exact, natural, and humanitarian sciences. The role of source studies as a fundamental science of the socio-humanitarian field is to perform integral functions based on a multifaceted understanding of the source itself as a product of human activity in society. **Methodological approaches** are determined by the application of general scientific research methods, comparative characteristics, and the use

of hermeneutic approaches to the methodology of source studies as a whole complex of socio-humanitarian disciplines. **Scientific innovation** lies in recognizing source studies as the cornerstone of socio-humanitarian studies, delineating ideas about the system of source knowledge as a collection of general source studies and special components in the form of historical, literary, linguistic, philosophical, legal, etc. source studies, which at the same time remain segments of their own sciences, clarifying the unitary nature with all the diversity of its forms and research tools. **The conclusions** are that the sources that form the basis of any research in the socio-humanitarian branch play the role of a fundamental component of knowledge. The source needs, on the one hand, the recognition of its unitary nature regardless of the tools of which sciences are introduced for its research. On the other hand, it is extremely necessary to study it from different angles, sometimes even unexpected ones, i.e., cumulative studies. Modern source science requires the maximum application of the developments of various sciences to the study of its object, assimilation of the latest and innovative approaches to traditional and non-traditional sources, recognition of the existence in the source of not only material but also an immaterial component (mental subtext) with the possibility of its disclosure; focusing on the specifics of researching modern digital sources and sources in digital format; introduction of the latest digital technologies for the fullest disclosure of the information potential of sources.

Keywords: *source studies, special (auxiliary) historical disciplines, socio-humanitarian studies, tools of scientific researches, source unitarity, cumulative approach.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.02.212>

УДК 94(977+4) «16/17» (049.32)

Анатолій ФІЛІНЮК

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України,
Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка
(Кам'янець-Подільський, Україна)

afilinyuk@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-2659-114X>

ЄВРОПЕЙСЬКІ ОБРІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Рецензія на книгу: *Олександр Гуржій. Наддніпрянська Україна та зарубіжний світ у соціально-економічних вимірах XVII—XVIII ст.: Історичні нариси* [відп. ред. В.А. Смолій; НАН України. Інститут історії України]

Київ: Ін-т історії України НАН України, 2022. 296 с.

У 2022 р. вітчизняна історіографія збагатилася працею відомого українського вченого Олександра Гуржія, присвяченою темі соціально-економічних вимірів відносин Наддніпрянської України та зарубіжного світу у XVII—XVIII ст. Епітетом до неї став вислів французького філософа Ж.-Ж. Руссо: «Торгівля створює багатство, а сільське господарство забезпечує свободу». Адаже визначальними рисами українців є хліборобство та волелюбність.

Композиційно видання побудоване за проблемно-історичним принципом з урахуванням жанру і хронологічних рамок дослідження. Це вможливило успішне

Цитування: Філінюк А. Європейські обрії соціально-економічного розвитку Наддніпрянської України [Рец. на кн.: Гуржій О. Наддніпрянська Україна та зарубіжний світ у соціально-економічних вимірах XVII—XVIII ст.: Історичні нариси [відп. ред. В.А. Смолій; НАН України. Інститут історії України]. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2022. 296 с.]. *Український історичний журнал*. 2024. № 2 (575). С. 212—217. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.02.212>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

досягнення мети та дослідницьких завдань. Грунтовна історіографічно-джерельна база з більш як 230 документами з базовими відомостями забезпечує науковий «контакт» із минулим та об'єктивно репрезентує його й масив фактичного матеріалу з численних досліджень, зокрема близько 80 праць зарубіжних авторів, мемуарів, спогадів.

У вступі зроблено змістовний аналіз іноземної літератури, зокрема праць Р. Боні, Е.А. Гонсалеса, А. Станціані, Л. Чарльза, Г. Даудіна та інших, в яких переусвідомлюється формування державних інститутів й органів влади, по-новому оцінюється роль фінансових і фіскальних систем в Європі, зазначаються наслідки глобальної конфронтації в період модернізації та розвитку колоніальних ринків, підкреслюється теза А. Станціані про «вільну працю» — як підґрунтя капіталістичного економічного зростання і про «підневільну» — як чинник господарської відсталості Московії й підкорених нею народів. Чітко пояснивши методологічну позицію, автор не нав'язує висновків та обґрунтувань, а занурює читача у свою творчу лабораторію, у процес пошуку відповідей на головні питання, залишаючи місце для конструювання власної візії. Також О. Гуржій акцентує методологічні, конкретно-історичні питання постановочного, дискусійного плану, чим спонукає до наукових зацікавлень. Наприклад, полемізуючи зі О. Стрішенець про неоднозначність поняття «товарне виробництво» для другої половини XVII ст., зауважує на потребі доказовості й більш поглибленої аргументації [С. 158]. Втім, було б доречним відзначити важливість створеного вітчизняними істориками-економістами теоретичного та джерельного підґрунтя, що становить скарбницю української економічної історії. Також доцільно у частині переосмислення й переусвідомлення проблеми підкреслити порубіжне географічне положення українських земель на стику цивілізацій як чинника традиційної полівекторності міжнародної співпраці та наголосити на втраті українцями геополітичної ініціативи через відносно пізню самоідентифікацію нації як політичного й економічного суб'єкта.

Основну частину праці відкриває перший розділ, де розкрито обставини, алгоритми та причини внутрішнього характеру, що зумовлювали особливості торгівельних взаємин росіян й українців упродовж усього XVII ст. По-перше, відзначено, що, будучи тривалий час у складі Речі Посполитої, Україна здебільшого орієнтувалася на процеси та потреби європейських країн, а не на вкрай консервативну й культурно відсталу Московію. Проте від початку XVIII ст. її влада найактивнішим чином прагнула змінити «козацькі вільні порядки» на приєднаних українських землях. По-друге, якщо Україна потенційно розви-

Олександр ГУРЖІЙ

**НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА
ТА ЗАРУБІЖНИЙ СВІТ
У СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ
ВИМІРАХ XVII–XVIII ст.**

вала економіку та виробництво переважно за рахунок внутрішніх резервів, то московський уряд керувався багато у чому експлуатацією населення і природних ресурсів підкорених у різні періоди територій (фактично колоній), тому й торгівля тут велася здебільшого не товарами промисловості, а сільського (натурального) господарства [С. 13—14]. По-третє, підкреслено різницю світоглядних доктрин та економічних інтересів обох країн аж до середини XVII ст., коли царат почав завзято наводити свої порядки в Гетьманщині, на Слобожанщині та Запорожжі [С. 14].

Важливо, що на основі численних джерел й історичних фактів обґрунтовано тезу про формування в той час різноспрямованих напрямів і головних економічних осередків зовнішньої торгівлі «московської» та «річпосполитської». Проте, на наше переконання, не варто ставити росіян на перший план у торговельно-економічних взаєминах із західноєвропейськими і східними країнами, оскільки в першій половині XVII ст. українська економіка не перебувала під переважаючим впливом Московії. Доцільніше артикулювати на нерівноправному ставленні московитів до українських торговців.

У другому розділі ґрунтовно охарактеризовано Українську національну революцію середини XVII ст. в контексті загальноєвропейського розвитку й викликів, що постали перед Україною. З аналізу соціально-економічного розвитку Західної Європи другої половини XVII ст., вочевидь, простежуються спільні тенденції й у Наддніпрянщині: в галузі торговельного обігу, початку мануфактурного виробництва, у витоках формування буржуазних відносин і становленні фінансової системи. Хоча на численних фактах переконливо доведено, що чимало означених явищ в Україні з'явилися з помітною затримкою та різницею в масштабах через українську нестабільну внутрішню суспільно-політичну ситуацію. Однак не зайвим було б глибше розвинути положення про те, які саме внутрішні й зовнішні чинники зумовили нестабільність, що гальмувала процес утвердження нових виробничих відносин.

Розгляду взаємин України та Московії у царині торгівлі в перші роки існування Гетьманщини присвячено третій розділ. Зокрема відзначено, що з появою нового політико-адміністративного та військово-територіального утворення розпочалося формування автономного державного суб'єкта зовнішньоевропейських відносин і поступова кореляція «традиційних» середньовічних торговельних шляхів. За таких умов торговці з України змушені були вести активний пошук нових «партнерів», комунікацій та осередків для реалізації сільськогосподарської, промислової продукції, а також цілеспрямовано налагоджувати власний товарообіг із зарубіжними негоціантами. Через політичні та збройні конфлікти зв'язки зі «старими» польськими й литовськими посередниками відчутно звужилися. А вже відрив потужного міжнародного гравця — Війська Запорозького від Речі Посполитої та перетворення його на свого союзника в боротьбі за польську корону входив у масштабні анексійні плани Московії [С. 89—90]. Проте дещо сумнівною видається теза про більш масовану, ніж у попередній період, переорієнтацію на російські ринки.

Змістовним і фактографічно насиченим є четвертий розділ із перспективи зацікавлення змінами в поземельних відносинах, агрокультури й технології в аграрному секторі України у другій половині XVII ст. на тлі соціально-економічних процесів в Європі, передусім в Англії та Голландії. О. Гуржій переконливо доводить подібні тенденції в Голландії й на Слобожанщині, в окремих районах Гетьманщини з виробництва продукції за допомогою осушування земель, викорчовування лісів [С. 126], поєднання промислів із землеробством [С. 128]. А вже тоді активно освоювалися незаймані землі: осушувалися болота, вирубувалися громадські ліси. Істотним виявилось формування паростків буржуазних відносин [С. 139].

Чільне місце у книжці посідає п'ятий розділ, де аналізується конкурентна боротьба українців за зарубіжні ринки наприкінці 1650 — у 1690-х рр. Довідуємося, що в той період «Московія поступово почала перетворюватися на одну з потужних країн у Східній Європі, без участі якої практично не вирішувалася жодна міжнародна проблема. Як результат, хоча Москва трактувала Україну як окрему державу, а володаря булави — як голову і носія верховної влади, відразу взялася за вивчення відносин у середині України, її фінансової системи, економіки, стосунків з іноземними державами». В подальшому вона намагалася пов'язати питання отримання Гетьманщиною доходів із перебуванням і контролем своїх воевод на українській території [С. 145—146]. Проте тут не зовсім переконливо розкрито політичну реакцію на таку політику Москви з боку української центральної й місцевої влади. В розділі стверджується, що зі входженням Лівобережжя до складу Московії українські «торгові люди» формально долучалися до єдиного морського порту — далекого Архангельська, через який велася головна зарубіжна торгівля й де нових конкурентів не чекали. Не полегшував справу і шлях через Псков та Новгород на Нарву, котра перебувала під владою Швеції [С. 154]. Внутрішню й зовнішню торгівлю неабияк ускладнив поділ України на лівобережну та правобережну частини. Це супроводжувалося беззахисністю купців із боку можновладців тих країн, куди вони прибували. На розвитку торгівлі негативно позначилася королівська заборона українцям їздити з підвладних Польщі територій в Італію та Угорщину [С. 155]. З іншого боку, на її стан також вплинула боротьба Московії за витіснення з України польських «старовічних монет» [С. 156]. Між тим, потік українських «торгових людей» до російських міст поступово збільшувався [С. 157].

У шостому розділі на основі компаративного підходу глибоко й системно відображено процес первісного нагромадження капіталу як базисного явища становлення буржуазних відносин у XVIII ст. Цілком аргументовано наголошено на зростанні значення торгівлі в діапазоні позитивних зрушень у господарському розвитку Гетьманщини. Відзначено, що від часів правління І. Скоропадського розпочалася як відверта, так і прихована боротьба між українськими й російськими купцями за західноєвропейські ринки збуту товарів, яку досить владно підпорядкував на користь Москви Петро І. Наслідком антиукраїнської політики в галузі торгівлі стало те, що на кінець XVIII ст. майже «весь торг красних і дрібних товарів» опинився «в руках великоросійських купців». Зазначено про традиції транзиту через українські терени західноєвропейської продукції, спроби органі-

зації постачання західноєвропейських товарів через Лівобережну Україну та Запорозжя [С. 161]. Особливо наголошено на появі зарубіжних технологій, що позитивно позначилося на функціонуванні мануфактур із використанням праці сотень прядильників і ткачів та застосуванням десятків верстатів [С. 163]. Але не зовсім переконливо розкрито політику Московії щодо формування інституційних бар'єрів на шляху включення України до міжнародного економічного співтовариства й реакцію українців на поглинення Московією української торгівлі.

Як окремий напрям у сьомому розділі розкриваються взаємовідносини українців і трансильванців 1648 — кінця XVIII ст. Передусім охарактеризовано процес переселення та міграційні аспекти побутування в Україні представників Дунайських князівств і Трансильванії, переважно селян — вихідців із північно-західної частини Волощини (Марамуреш) та Південної Трансильванії. Поява поселень румунів стала характерним показником налагодження взаємозв'язків із місцевим населенням. Урешті-решт, це позначилося на розвитку й навіть поживленні торговельних взаємин [С. 204]. Автор робить переконливий висновок не лише про розвиток українсько-румунських зв'язків упродовж усього зазначеного періоду, але й про адаптацію румунів на території України [С. 207].

Восьмий розділ присвячено характеристиці трансформацій в українській зовнішній торгівлі, спричинених експансіоністськими заходами Москви під приводом захисту від іноземної конкуренції. Істотним тут стало здобуття наприкінці XVII ст. Азова і зруйнування турецько-татарських фортець у пониззі Дніпра як умови долучення Північного Причорномор'я до зовнішньої торгівлі Московії та України [С. 208—209]. Справедливо зазначено, що Українська держава потерпала від деградації економіки, демографічної стагнації під час «Руїни» та Північної війни, а особливо від поширення законодавства, підпорядкованості господарства й торгівлі інтересам Москви, поступової централізації митної системи тощо [С. 218, 220, 224]. Подальше утвердження царатом монополії на продаж стратегічно важливих товарів, обмеження козацької автономії у зовнішній торгівлі, майже суцільне порушення прав і вигод, відверте пограбування зумовили руйнацію вільного економічного функціонування Української держави [С. 240]. Тому в назві розділу варто було не зводити Петра I та його однодумців у ранг «реформаторів», а підкреслити їх негативний вплив на подальші господарські й торговельні зміни в Україні, що вело до втрати цивілізаційної суб'єктності.

В дев'ятому — десятому розділах змістовно репрезентовано нові явища у сільському господарстві Лівобережжя на тлі європейського розвитку та втягнення українських природних ресурсів і людського потенціалу в політичні суперечності, збройне протистояння у ході торговельної експансії Московії й перетворення її у XVIII ст. на колоніальну імперію. Зокрема відзначено феномен відчуження власності громад та швидкого скорочення селянського землеволодіння шляхом «непримушеного», «добровільного» продажу можновладцям. По-друге, підкреслено, що внаслідок Семирічної війни 1756—1763 рр. Україна зазнала чималих людських і господарських втрат [С. 254]. По-третє, зауважено про утвердження тенденції екстенсивного розширення орних земель. По-четверте,

наголошено, що поряд із селянами, більшість з яких ледь виживала, процвітали селянські фермерські господарства [С. 248]. Але доцільно було б більше акцентувати на ліквідації самостійницьких прерогатив України, інституту гетьманства, переорієнтуванні економічно вигідних маршрутів на далекі, незручні й матеріально виснажливі шляхи до ринків північних сусідів і переспрямування значних доходів Української держави у царську казну [С. 284]. Перспективним видається з'ясування континуїтету, детермінантів, генези зовнішньоекономічних відносин у тривалій історичній ретроспективі, визначення історичної траєкторії інтеграції України в європейські та світові господарські відносини у складному плетиві виснажливої геополітичної війни в Європі, від перебігу якої залежали її міжнародні позиції, а також позиції Речі Посполитої, Туреччини, Росії.

Монографічне дослідження завершується добре аргументованими висновками, які логічно випливають із тексту та аналізу джерел і спираються на значний масив фактичного матеріалу. Не вистачає, можливо, більш системного артикулювання на тому, що європейські обрії соціально-економічного розвитку України змінювалися в бік звуження під впливом зростаючої російської інтервенції.

У цілому досконало втілений науковий проект О. Гуржії істотно посилив соціально-економічний напрям вітчизняної історіографії з вивчення та осмислення мозаїки тенденцій і трансформацій господарського розвитку Наддніпрянської України XVII—XVIII ст.

Надійшла / Received 15.01.2024

Anatolii FILINIUK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at the Department of History of Ukraine,
Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University (Kamianets-Podilskyi, Ukraine)
afilinyuk@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-2659-114X>

EUROPEAN HORIZONS OF SOCIO-ECONOMIC
DEVELOPMENT OF NADDNIPRIANSKA UKRAINE

Book review:

O. Hurzhii. Naddniprianska Ukraine and the Foreign World
in the Socio-Economic Dimensions of the 17th—18th Centuries:
Historical Essays [ed. by V.A. Smolii; NAS of Ukraine. Institute of History of Ukraine]
Kyiv: Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, 2022. 296 p.

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.02.218>
УДК 305:141.72-055.2«16/20»(477.83)

Ірина ПЕТРЕНКО

докторка історичних наук, професорка, завідувачка кафедри педагогіки та суспільних наук,
Полтавський університет економіки і торгівлі (Полтава, Україна)
poonsku@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-2994-3833>

Юрій МИХАЙЛЮК

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України,
Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького (Черкаси, Україна)
mykhailiuk_10@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-1359-8454>

ЖІНОЧА ІСТОРІЯ: НОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРО ДОСВІДИ ЖІНОК МИНУЛОГО

Рецензія на книгу: Жіночі виміри минулого: уявлення, досвіди, репрезентації: монографія; під наук. ред. О. Кісь; Центр міськ. історії Центр.-Схід. Європи, Укр. асоц. дослідниць жіночої історії, Ін-т народознавства НАН України

Львів: Центр міської історії Центрально-Східної Європи, 2023. 440 с.

Колективна монографія за редакцією докторки іст. наук Оксани Кісь, присвячена уявленням, досвідам, репрезентаціям жіночих вимірів минулого, побачила світ у 2023 р. за підтримки Центру міської історії Центрально-Східної Європи, Української асоціації дослідниць жіночої історії, Інституту народознавства НАН України

Цитування: Петренко І., Михайлюк Ю. Жіноча історія: нове дослідження про досвіди жінок минулого [Рец. на кн.: Жіночі виміри минулого: уявлення, досвіди, репрезентації: монографія; під наук. ред. О. Кісь; Центр міськ. історії Центр.-Схід. Європи, Укр. асоц. дослідниць жіночої історії, Ін-т народознавства НАН України. Львів: Центр міської історії Центрально-Східної Європи, 2023. 440 с.]. *Український історичний журнал*. 2024. № 2 (575). С. 218—222. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.02.218>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

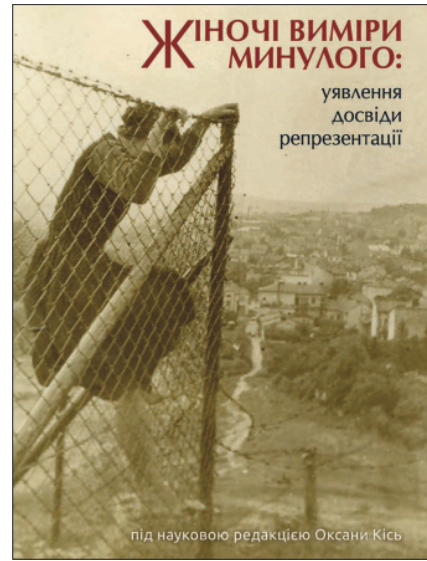
та Фонду ім. Гайнріха Бьоля. Видання відкриває низку маловідомих сторінок із жіночої історії України, демонструє приклади жіночої активності, а загалом — європейську, українську жінку у вирі багатьох подій, на зламі епох, визначає унікальність її характеру, стійкість, мужність, важливість державницької діяльності. Рецензована праця є однією зі спроб повернути українську жінку в історію, показати її гідне місце в політичній, суспільно-економічній, військовій, культурницькій сферах, адже вона не тільки мати, дружина, подруга, супутниця, а ще й посестра, політикиня, реформаторка та ін. Українські жінки — не пасивні учасниці історичного процесу, а його дієвиці й натхненниці суспільних змін. Актуальність монографії сумнівів не викликає, вона на часі, особливо нині, коли триває російсько-українська війна, коли українське жіноцтво пліч-о-пліч із чоловіками бореться за державну цілісність і незалежність України.

У рецензованому виданні крізь призму літератури, епістолярію, фольклору, кіномистецтва та візуальної творчості простежуються культурні (само)репрезентації жінок, успіхи і труднощі входження їх у професійні середовища та подальші самореалізації на початку ХХ ст. Складні процеси згуртування й самоорганізації жіноцтва у взаємодії зі владою, в діаспорі та дисидентському русі показують неоднозначність жіночого активізму. Історичні виміри гендерно-обумовленого насильства висвітлено через аналіз судових справ, архівних документів, матеріалів усної історії. Монографія представляє різноманітні підходи до вивчення вузлових проблем жіночої історії та демонструє інформативний потенціал історичних джерел.

Книга складається з чотирьох розділів: «Слово і образ: культурні (само)репрезентації жіночих досвідів», «Заробіток і самореалізація: жінки у фахових середовищах», «Жіночий активізм: практики згуртування, розмежування, самоорганізації», «Жінки і насильство». Кожен із них певним чином розкриває панівні для визначеної історичної епохи та соціальної верстви уявлення про жінок і правові норми, що регламентували їхнє життя, окреслювали поле можливостей.

Майже в усіх розділах представлені жіночі досвіди самореалізації та самоствердження в різних сферах — від мистецьких до мілітарних, від родинних до громадських. Культурні (само)репрезентації жінок дають змогу визначити спільне й відмінне в тому, як бачили життя жіноцтва самі жінки (мисткині, актриси, письменниці) та їхнє соціальне оточення. Саме ці точки напруги у візях жіночих покликань і ролей показують місця, де жінки почувалися скутими патріархальними звичаями та нормами, обмеженими у своїх прагненнях, і звідки вони починали діяти.

В першому розділі представлено культурні само(репрезентації) жіночих досвідів у ХІХ—ХХІ ст. на тлі важливих історичних подій. Вікторія Іващенко показала жінку в автобіографіях учених другої половини ХІХ — початку ХХ ст., адже

тривалий час образ жінки губився на тлі відомих та успішних науковців, її не було видно, а роль узагалі замовчувалася. Мар'яна Байдак ґрунтовно проаналізувала трансформацію подружніх стосунків крізь призму приватного листування часів Першої світової, дійшовши висновку, що війна зумовила трансформацію традиційних сімейних взаємин, дала змогу жінці перебрати на себе ролі, які узвичаєно належали чоловікам. Олена Галета розмірковує над тревелогами Софії Яблонської — жінки, яка змогла уникнути жорстко регламентованих, канонізованих літературних жанрів, спромоглася відобразити в текстах унікальний особистий і культурний досвід, але й досі не посіла гідного місця в історії української літератури. Оксана Кузьменко зосередила увагу на аналізі жіночих досвідів примусової праці під час Другої світової війни у фольклорних репрезентаціях. Стаття ілюстрована світлинами та документами особового походження. Авторка проаналізувала жіночий досвід перебування в неволі в період екстремального насилля, дійшовши висновку, що фольклорні репрезентації жіночого досвіду примусової праці в Німеччині мають гендерні особливості трансмісії у загальнонародне середовище. Анастасія Канівець розглянула образ жінки в українському та загалом радянському кінематографі другої половини 1920 — початку 1930-х рр. Панівним був образ «нової жінки», що мав низку розмаїтих екранних інтерпретацій: сучасниці, яка виборює право на самовизначення; революціонерки — повноправної учасниці революційної боротьби; жінки з минулого — такої собі предтечі «нової жінки» революційного й пореволюційного світу. Обмежений побут, безмежну (політичну) фантазію, квартирні виставки, кухонну тематику та насильство в мистецтві українських художниць проаналізувала Катерина Яковленко. Потреба дому, його значна роль у житті українських художниць позначились і на тому, як вони працювали з темою та образом побуту. Саме за допомогою повсякденних речей художниці говорили про проблему виключення, замовчування, периферійності, соціальних і політичних пертурбацій, насильства й тиранії.

У присвяченому заробітку та самореалізації жінок у фахових середовищах другому розділі увага зосереджена на способах виживання жіноцтва, опануванні нових професій у сільському й міському просторах. Ігор Карпенко проаналізував простір жіночої трудової активності та емансипації на прикладі цукрового заводу в Київській губернії наприкінці XIX — на початку XX ст. Новий статус жінки як експертки, дантистки, благодійниці у просторі модерного Харкова на зламі XIX—XX ст. розглянула Анастасія Боженко: зайнятість жінок у подібних сферах усе ще була радше винятком через іншування жінок на посадах та потребувала підтримки місцевих органів самоврядування. Софія Роса-Лаврентій і Мейгїл Фавлер зосередили увагу на театральному житті Східної Галичини й безпосередньо галичанок. М. Фавлер дослідила життєвий і творчий шлях акторок театру «Березіль», які повною мірою відчували на собі тягар радянського століття.

Третій розділ рецензованої монографії присвячений жіночому активізму, зокрема йдеться про практики згуртування, розмежування, самоорганізації жіноцтва. Звична тема жіночого активізму набула нового звучання, адже авторки проблематизують практики жіночої самоорганізації в різних історичних контекстах, показуючи конфлікти між очікуваннями, прагненнями й можливостями,

складність налагодження діалогу між собою, комунікації з владою, порозуміння із соціальним оточенням тощо. Олена Ганусин зосередила увагу на внутрішній мізогінії у середовищі українських жінок XIX ст., що ґрунтувалася на притаманній тогочасному українському суспільству нормативній фемінності, яка окреслювала сфери та способи жіночої самореалізації, права й обов'язки, поведінкові норми, зовнішній вигляд тощо. Досвіду згуртування та самоорганізації українок у Чехословаччині в міжвоєнний період присвячено дослідження Анастасії Мишустої. Життєві обставини висмикнули українок зі звичного середовища, еміграція внесла свої корективи й жіноцтво змушене було пристосовуватися до нових реалій, створювати емігрантські жіночі організації та займатися матеріальною допомогою. Марина Вороніна порушила низку важливих питань щодо поняття «радянська жінка», її статусу, ролей і реалій. Дослідниця вмотивовано підсумувала, що більшовики інструменталізували емансипаційний проект для прискореної мобілізації жіноцтва на потреби неконкурентної планової економіки, яка вимагала багато дешевих, іноді майже безплатних робочих рук. Залучивши мільйони жінок до виробництва, радянська влада ще й використала цей факт для пропаганди «переваг» нового суспільного устрою, який начебто «звільнив жінок від кухонного рабства». Історію радянського жіноцтва продовжила Ольга Лабур, котра реконструювала комунікативний процес між більшовицькою владою й жінками. Авторці вдалося виявити взаємопов'язані частини, суперечності та розбіжності в розумінні головного питання комунікації — жіночої емансипації. Через відмінності інтересів / цілей / запитів ефективної комунікації між більшовиками й жіноцвом не відбулося. Жіночій активності, створенню жінвідділів, делегатських зібрань на Запоріжжі в 1920-х рр. присвятила увагу Ірина Савченко. Завершує третій розділ монографії дослідження Аліни Добошевської щодо створення українськими дисидентками 1960—1980-х рр. мережі соціальної підтримки: публікація, з одного боку, доповнює розуміння гендерних аспектів практики опору й побудови мережі підтримки, з іншого — спонукає переглянути шляхи соціальних змін.

Останній, четвертий розділ монографії присвячений темі «Жінка і насилья». Хронологічно цей розділ охоплює найдавніший історичний період — кінець XVII ст. Олексій Вінниченко, залучивши матеріали Львова, Кременця, Сатанова кінця XVII — середини XVIII ст., проаналізував кримінальні казуси за участю жінок. Аналізу сімейних конфліктів крізь призму судових розглядів кінця XVIII — першої половини XIX ст. присвячено студію Ольги Посунько, котра на основі документації судових установ Південної України висвітлила жіночі злочинність і повсякдення, питання материнства та дитинства. Іванна Черчович у центрі свого дослідження «Бідні й вагітні у Львові кінця XIX ст.» поставила найчисельнішу та найбільш уразливу групу — домашніх служниць, сезонних працівниць, торговок, повій. Дарія Маттінґлі проаналізувала маловідомі, маловивчені сторінки колективізації та голоду в радянській Україні — сексуальне насильство й експлуатацію, зґвалтування, катування в контексті способів виживання та порятунку своїх рідних. Демографічну політику (репродуктивні уявлення, практики, норми) радянської влади в повоєнному селі дослідила Олена Кондратюк, яка розглянула проблематику легальних і нелегальних абортів, їх заборону й підходи до покаран-

ня; фіскальний тиск на бездітних, примус до материнства; багатодітність як заохочення та нагороду. Олеся Хромейчук розмірковує над проблемами мілітаризму й фемінізму, ставить питання про вписування військовослужбовиць в історію війн. Дослідниця справедливо зауважує, що написання гендерно чутливої історії потребує більше зусиль, ніж просто «додавання» жіночих історій війни до маскуліністського наративу, від яких цей наратив не змінюється, а лише підживлюється.

Варто відзначити серед авторського колективу монографії двох чоловіків-дослідників історичного досвіду жіноцтва. Хотілося б побажати чоловікам-науковцям більше долучатися до вивчення жіночої історії, адже розширення проблематики та дискусії сприятимуть конструктивному вирішенню багатьох наукових питань. Також доцільним було б залучення фахівців з історії Криму, які показали б історію жінок-киримли, їх боротьбу за права й суспільну самореалізацію.

Представлені в монографії теми мають значні перспективи і є лише початком великого шляху до створення фундаментальної історії європейської, української жінки, до можливості «побачити» жінку й жіноче на тлі масштабних історичних трансформацій. Книжка буде цікавою не тільки для викладачів, студентів і дослідників, котрі вивчають історію України, а й для пересічних громадян, небайдужих до свого минулого. Видання стане у пригоді активісткам жіночого руху, правозахисникам і правозахисницям, чия діяльність спрямована на подолання гендерної дискримінації в Україні. Опубліковане під час російсько-української війни, воно є гідним внеском національної історичної науки у світову історіографію, свідченням незламності українських дослідниць і дослідників, котрі працюють суголосно з європейськими науковими трендами й запитами, одним з яких виступають гендерні студії.

Надійшла / Received 26.02.2024

Iryna PETRENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of the Department of Pedagogy and Social Sciences,
Poltava University of Economics and Trade (Poltava, Ukraine)
poonsku@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-2994-3833>

Yurii MYKHAILIUK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Docent at the Department of History of Ukraine,
Bohdan Khmelnytskyi National University of Cherkasy (Cherkasy, Ukraine)
mykhailiuk_10@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-1359-8454>

WOMEN'S HISTORY: A NEW STUDY
OF WOMEN EXPERIENCES OF THE PAST

Book review:

Women's Dimensions of the Past: Ideas, Experiences, Representations: A Monograph;
Edited by O. Kis; Center of Urban History of Central-Eastern Europe, Ukrainian
Association of Women's History Researchers, Institute of Ethnology of the NAS of Ukraine
Lviv: Center of Urban History of Central-Eastern Europe, 2023. 440 p.

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.02.223>

УДК 930.85Т26

Андрій МАРТИНОВ

доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник,
відділ історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)

martynov.andriy15@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9802-5980>

НОВА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ СВІТОВОЇ ІСТОРІЇ В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ КЛІМАТИЧНИХ ЗМІН

**Рецензія на книгу: Тер'є Тведт. Історія світу: Минуле
як дзеркало сьогодення**

Харків: КСД, 2023. 368 с.

Постмодерна ситуація наполягає на деконструкції «великих текстів». Останніми десятиліттями читачі не стикалися зі спробами написати наратив світової історії.

По всій праці норвезького історика, географа й політолога, професора університетів Бергена та Осло Тер'є Тведта знаходимо методологічні міркування автора. Насамперед він констатує, що «історією часто зловживають і нині вона схожа на дешевий супермаркет», де всі «вибирають із минулого ті чи ті аргументи на користь свого політично-ідеологічного порядку денного» [С. 6]. Важко не погодитися з твердженням, що «учити історію і не осмислити традицій її інтерпретації — це приблизно те саме, що дивитися футбол і не знати правил» [С. 7]. Сучасність потребує від історії нових відповідей. Як констатує науковець, економічне, технологічне та політичне лідерство Заходу вперше за 500 років опинилося під загрозою,

Цитування: Мартинов А. Нова концептуалізація світової історії в контексті історії кліматичних змін [Рец. на кн.: Тер'є Тведт. Історія світу: Минуле як дзеркало сьогодення. Харків: КСД, 2023. 368 с.]. *Український історичний журнал*. 2024. № 2 (575). С. 223—228. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.02.223>

© Видавць ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 2 (575)

тож «великі теорії про розвиток суспільства, а також традиційні пояснення успіху сучасного Заходу потрібно переоцінити й переглянути». По-друге, вимога переписати історію, щоб позбавити її расизму білошкірих та європоцентризму, породжує нові запитання й погляди у вкрай політизованому світі. По-третє, зазначає автор, «людство через кліматичні та природні кризи стоїть на краю прірви. Якщо людина сама спричинила цю помсту природи, то цілу історію людства варто переглянути» [С. 8]. Якщо хочемо розуміти історію, мусимо вивчати й суспільство, і природу, а також складний розвиток відносин між ними. Світова історія має бути справді світовою, якщо хоче знайти відповіді на великі питання історії людства та сучасності [С. 64]. У центрі авторської концепції світової історії перебуває тема контролю водних ресурсів і кліматичних змін.

Кліматологічні моделі розповідають про нищівні наслідки Ель-Ніньйо в Індії й Китаї наприкінці XVIII та XIX ст., колапс цивілізації майя в Месоамериці приблизно тисячею років раніше й Малий льодовиковий період, що тривав від середини XV до середини XIX ст. Автор наголошує на методологічній помилковості в історії клімату вважати за норму саме сучасність. Адже як немає «нормального» стану в історії суспільства, так і немає його в історії клімату. «Коли ми в такий спосіб перетворюємо сучасність — хоч у суспільній, хоч у кліматичній царині — на "нормальну", це вияв недалекоглядного й застарілого погляду на історію як процес» [С. 275]. Звідси доміантними були уявлення, що історія обов'язково йде певним шляхом, унаслідок чого вся її непередбачуваність зводиться до якоїсь однієї моделі. Такі настанови на дослідження історії ігнорують її раптовість і не враховують здатність людини бачити різні можливості дій. «Історія це вічне, нескінченне джерело знань про широту та розмаїття людського досвіду» [С. 300]. Тому, «вивчаючи світову історію, ми можемо обмірковувати те, як панівні інституції та ідеї суспільства відбивали упередження, визначені часом і місцем» [С. 300].

Зрештою зміни клімату та природні катастрофи — це частина історії людини [С. 276]. Непевність у майбутньому клімату насамперед пов'язана з водою. Автор висвітлив вплив кліматичних змін на водойми як передумови різного суспільного розвитку, особливо після того, як воду в ролі джерела енергії замінили парові двигуни. Виробництво їжі ґрунтується на майбутній можливості й далі використовувати більшість усієї доступної прісної води на планеті, хоч фахівці переважно вважають, що 60 % сучасного водоспоживання у цій галузі можна скоротити [С. 281]. Нова всесвітня дискусія про взаємозв'язок між людиною та кліматом у новий спосіб пов'язала традиційні релігійні й сучасні

світські ідеї [С. 296]. Автор розуміє під ідеологією відносно великі ідеї, які, на думку її носіїв, можуть пояснити великі питання у суспільстві та житті.

Авторський наратив вирішує кілька завдань: подолати уявлення про те, що західні цінності і традиції стали природним мірилом історії та відмовитися від ідеї XIX ст., що людина підкорила або пододала природу, визнавати рівність усіх і вірити, що всі мають (або воляють мати) спільні цінності, — діаметрально протилежні речі [С. 15—16].

Поняття «цивілізація» становить проблему політичної мови, хоча певний час історики використовували цей термін в описовий і ціннісно-нейтральний спосіб про різні культурні регіони, що існували впродовж тривалого періоду. Немає іншого поняття, яке замінило б «цивілізацію», адже потребуємо поняття, що може охопити одиниці, більші за держави, але менші за світ і континенти. За авторською версією, всі цивілізації певною мірою ґрунтуються на винайдених традиціях. Цивілізації — це не суб'єкти, що діють. Діють лише визначені політичні й економічні угруповання, які іноді вдають із себе представників колективного «ми» чи цілої «цивілізації».

Шумерська цивілізація зазнала краху через природні причини. Чим більше шумери зрошували, тим солонішою ставала вода. «Кліматичні біженці» заклали підвалини давньоєгипетської цивілізації [С. 37]. Розливи Нілу, які щороку оновлювали життя в його долині, давали єгиптянам упевненість у незмінності речей і віру у життя після смерті. У шумерів було більше тривоги. Так і не навчилися підкорювати природу, підпорядковуючись її законам.

У XIV—XVII ст. Китай та Османська імперія були домінуючими потугами світової історії. Китай мав найбільшу у світі економіку й був провідною державою майже в усіх технологічних сферах. Велика китайська стіна більша за відстань від Парижа до Москви, а Великий китайський канал — найзахопливіший інфраструктурний проєкт в історії світу [С. 68]. Мультиетнічна Османська імперія ґрунтувалася на систематичній дискримінації всіх, окрім мусульман [С. 75]. Великий шовковий торговельний шлях зі Сходу на Захід, що його османці контролювали впродовж сотень років, унаслідок європейських географічних відкриттів втратив комерційну і стратегічну цінність. Утім, на думку автора, минуле Китаю та Османської імперії дає можливість поглянути на загальні історичні питання, наприклад на взаємозв'язок між природою й розвитком суспільства, між ідеями про справедливість та історичними змінами, на тезу про розвиток як нормальний стан суспільства [С. 83].

Занепад Китаю автор пов'язує з посиленням напруження між мандаринами (чиновниками) та євнухами при дворі. Постійні стихійні лиха, посилені змінами клімату, і промислова революція в Європі за короткий часовий інтервал перетворили Китай на другорядну країну й легку здобич для європейської експансії [С. 86]. Утім поява у сучасному світі ідей про рівні права, верховенство права, народовладдя, поступ технологічного розвитку — це історичне диво, а не міра всіх речей, навколо чого обертається історія [С. 112]. Т. Тведт виділяє періоди «промислової еволюції» (приблизно з 1500 до 1760 рр.) і «промислової революції» (з 1760 до 1820 рр.).

Приблизно 1800 р. тривала азійська ера в історії добігла кінця. Промислова революція стала найважливішою подією для людства після аграрної революції [С. 116]. Поступ у трьох ключових сферах — текстильні фабрики, виробництво заліза, транспорт — заклав підвалини майбутнього лідерства Англії у глобальній промисловій революції і трансформував загальну економічну систему та структуру країни [С. 132]. Водночас автор зазначає, що Китай у XVIII й на початку XIX ст. не був суспільством, що занепадає. Не був він і суспільством, в якому східна деспотія зупиняла всі інновації та зміни, як це зазвичай стверджували європейські інтелектуали від Гегеля до Маркса у XIX ст. [С. 134]. Натомість Китай і далі розвивався в низці сфер, але це відбувалося в межах традиційної сільськогосподарської економіки, а темпи й типи змін навіть складно порівнювати з англійськими чи європейськими [С. 135].

Автор дає пояснення проблемам Китаю з модернізацією: 1) китайці не застосовували машини в текстильній промисловості, а їхня техніка не ставала ефективнішою завдяки енергії природи; 2) через велику кількість населення робоча сила стала такою дешевою, що не було сенсу робити виробництво ефективнішим; 3) конфуціанство скептично ставилося до купецтва, корупція підважувала можливості індивідуального підприємства. Майже всі найбільші річки Китаю течуть із заходу на схід. Транспортній мережі бракувало гнучкості, яку мали «плюралістичні» англійські річки та система каналів, а в епоху індустріалізації це стало вирішальною конкурентною вадою [С. 138].

Т. Тведт детально проаналізував сучасні домінуючі інтерпретації причин промислової революції. Перший напрям він визначає як школа європейської політико-ідеологічної унікальності. Ще до британського колоніального захоплення Індія не мала можливостей, щоб індустріалізуватися та модернізуватися. В Європі після Реформації робота стала ліками проти сумнівів, а світський успіх — знаком Божої милості. Важливу роль у модернізації відгравала досить самостійна позиція жінок в Європі на противагу Азії [С. 146]. Китай мав сильну, але не правову державу. В Індії існувало певне верховенство права, але сама держава була слабка. Тому обом цим країнам бракувало того унікального поєднання, яке забезпечило винятковий успіх Англії [С. 147]. Ревізіоністська школа європейського визискування «інших» основними причинами промислової революції визначає те, що «Захід і британці експлуатували неєвропейський світ». «Пояснювати тріумф Заходу "винятковою" європейською культурою — хибний підхід, але й водночас його не варто відкидати як лише європоцентричну ілюзію» [С. 150]. «Імперіалізм і колоніалізм, які досягли апогею наприкінці XIX — на початку XX ст., були радше наслідком, а не причиною першого етапу промислової революції» [С. 151]. Також «немає жодних підстав стверджувати, що работоргівля відгравала вирішальну роль у розвитку ранньої текстильної промисловості, побудові каналів та металургії» [С. 152]. Тому промислова революція в Англії була виняткова: це радше диво, а не необхідний чи очікуваний крок. Зрештою «промислова революція стосується не лише раціональних інституцій, прогресивних еліт, капіталу для інвестування, технологічних інновацій, експлуатації та нерівних торговельних

можливостей. Збалансоване й усєохопне пояснення має брати до уваги спільні й відмінні риси того, як країни та регіони жили з водоймами навколо них і як вони могли користуватися природою й змінювати її для транспортних та енергетичних потреб». Ті якості водних систем, які допомогли китайській та індійській цивілізаціям на початку світової історії стати найпрогресивнішими, зробилися перешкодою в період, коли Англія виводила світ з аграрної епохи [С. 153].

Промислова революція почалася не в містах, а у селах, поряд зі струмками й річками. Тому перший її етап не варто вважати за початок екологічного гріхопадіння, як стверджують у сучасній літературі та часто сприймають за належне в дебатах про зв'язок капіталізму і кліматичної кризи. Одним із найважливіших та негайних наслідків промислової революції стали європейський і британський імперіалізм та колоніалізм. На плечі білої людини звалився тягар — поширювати цивілізацію і промисловий успіх у решті світу [С. 154].

Цікавими є авторські міркування щодо постколоніальних студій. Унаслідок «деколонізації академічного світу» критика расизму та європоцентризму перетворилася на моральне й ідеологічне примирення з колоніальною історією Європи, яку сприймали та описували як занепад цивілізації. Коли європейський колоніалізм виникав і розвивався, це відбувалося у взаємодії й конфліктах із двома тогочасними мусульманськими імперіями — Османською та Великих Моголів. Тому твердити, що європейський колоніалізм — єдиний колоніалізм, що будь-коли існував, це не лише однобічно й антиісторично, але вкрай європоцентрично [С. 160]. Тим паче, що одна з багатьох іроній історії полягає в тому, що епоха великих відкриттів, яка поклала початок європейському та західному домінуванню, починалася як оборонна стратегія проти ісламських завойовників, що захопили Південну Європу й опанували торговельні шляхи між Європою та Азією, а також шляхи Сахарою до Піренейського півострова.

Колоніалізм — одна з найнебезпечніших тем сучасності. До 1945 р. його зображували як проект поширення західних цінностей та ідей про поступ. Інтерпретація європейського колоніалізму стала аргументом на користь міграційної політики. Як західні колоніалісти не поважали кордонів колонізованих, так і мігранти не повинні поважати західні [С. 161]. Автор розглядає Російську імперію як приклад, коли білі колонізували білих. Це зайвий раз засвідчує, що уявлення, буцімто колоніалізм — то лише пригнічення європейцями неєвропейців, хибне. Але беззаперечним є факт, що «європейський імперіалізм створив структурні перешкоди для економічного, політичного та соціального прогресу» [С. 165]. Адже колоніальна система організовувала стосунки між метрополіями й колоніями так, що це систематично давало користь метрополіям [С. 167]. Зокрема ідея, ніби расові відмінності позначалися на тому, що різні суспільства перебували на різних щаблях розвитку, збігалася з економічними інтересами трансатлантичної работорівлі [С. 170]. Хоч США очолили першу антиколоніальну війну проти Великобританії, однак сама ця країна утворилася внаслідок тривалих завойовницьких воєн, а в деяких секторах її економіки вирішальну роль відігравали раби [С. 222].

Після Другої світової війни США вважали колоніалізм антиісторичним і таким, що повністю суперечить їхнім інтересам. Утім поняття «американська імперія» часто сприймають як знак ідеологічної належності [С. 220]. Також це поняття може засвідчити, що той, хто хоче зрозуміти історію, мусить вивчати імперії [С. 221]. Фундаментальною передумовою успіху США була їхня географія й багатство на ресурси. Перший етап промислової революції у цій країні здійснювався на східному узбережжі та вздовж деяких річок [С. 224]. Крім того, жодна держава світу не мала внутрішньої транспортної системи, яка могла б зрівнятися з американською. По Другій світовій війні США стали імперією нового типу, де політичний вплив й економічна могутність, а не контроль територій, були найважливішим і вирішальним засобом здійснювати владу [С. 232]. Натомість Китай має геополітичні проблеми на прилеглих територіях. Його оточують вороги або країни, котрі вкрай скептично ставляться до нової позиції й амбіцій китайців. Такі держави, як Японія, Індія, Південна Корея та В'єтнам, мають історично проблемні або прямо ворожі відносини з Китаєм [С. 256]. Утім суперечності між США й КНР реальні та саме вони визначатимуть світовий порядок денний у наступні роки [С. 258]. Автор проаналізував потенціал Америки у цьому протистоянні. Він нагадав, до США мають цілковите домінування з військового погляду. Разом із союзниками, ця країна майже повністю контролює океани на планеті. Крім того, повітряний простір і Мережу. Аналогічно немає жодної держави, яка бодай могла б позмагатися з культурним домінуванням США. Навіть великий зовнішній борг автор не вважає маркером занепаду. «Коли Велика Британія нарешті перемогла Наполеона в битві під Ватерлоо 1815 р., зовнішній борг Британії становив 250 % ВВП, і британці тоді не мали в арсеналі валютних і кредитно-політичних інструментів, що їх нині мають США» [С. 261]. «Маємо чимало причин бути песимістами, але причин вірити, що історія скінчилася або от-от скінчиться — жодних. Лише так можемо зберегти віру у здатність людини змінити себе та світ», — робить висновок Тер'є Тведт.

Надійшла / Received 07.02.2024

Andrii MARTYNOV

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,

Leading Research Fellow,

Department of History of International Relations and Foreign Policy of Ukraine,

Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

martynov.andriy15@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9802-5980>

A NEW CONCEPTUALIZATION OF WORLD HISTORY IN THE CONTEXT OF THE HISTORY OF CLIMATE CHANGES

Book review:

Terje Tvedt. *History of the World: The Past is a Mirror of the Present*

Kharkiv: Family Leisure Club, 2023. 368 p.

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ПАВЛО СКОРОПАДСЬКИЙ І ГЕТЬМАНСЬКА ДЕРЖАВА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ ХХ ст.»

Захід, присвячений 150-річчю від дня народження гетьмана Української Держави та її 105-річчю відбувся 19 жовтня 2023 р. в Кам'янець-Подільському національному університеті ім. Івана Огієнка. Співorganізаторами конференції стали Міністерство освіти і науки України, ГО «Національна академія наук вищої освіти України», Хмельницька обласна організація Національної спілки краєзнавців України, Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при К-ПНУ ім. Івана Огієнка. Участь у форумі взяли 59 науковців із різних міст нашої країни (Києва, Одеси, Черкас, Івано-Франківська, Вінниці, Тернополя, Умані, Ірпєня, Хмельницького, Кам'янця-Подільського, Дунаївців). Серед них — 24 доктори наук, професори.

Із вітальним словом до присутніх звернулися в. о. ректора університету канд. іст. наук, доц. *Володимир Дубінський*, президент Національної академії наук вищої освіти України д-р мед. наук, проф. *Станіслав Табачников*, директор Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України д-р іст. наук, ст. наук. співроб. *Георгій Папакін*.

На пленарному засіданні виступив д-р іст. наук, проф., гол. наук. співроб. Інституту історії України НАН України *Руслан Пиріг*, котрий зазначив, що, усвідомлюючи слабку управлінську спроможність уряду УНР, реальну загрозу зриву поставок продовольчих і сировинних ресурсів до Німеччини й Австро-

Цитування: Завальнюк О., Глушковецький А., Комарніцький О. Всеукраїнська наукова конференція «Павло Скоропадський і гетьманська держава в історії України початку ХХ ст.». *Український історичний журнал*. 2024. № 2 (575). С. 229—234. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.02.229>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 2 (575)

Угорщини, штаб німецьких військ у Києві інспірував квітневий державний переворот. При цьому було використано консолідацію внутрішніх власницьких кіл для легітимізації нового консервативно-авторитарного правління на чолі зі П. Скоропадським. Узявши сформульовані В. Гренером зобов'язання, які містили низку владних обмежень, гетьман дістав політичну та медійну підтримку Берліна. На думку дослідника, ставлення до очільника Української Держави визначалося насамперед його здатністю забезпечити виконання умов «хлібного» Брестського миру. Певний вплив мали й монарші традиції імперії Гогенцоллернів. Толерування особи гетьмана рельєфно контрастувало зі ставленням військових і дипломатів до уряду, який цинічно визнавався «тільки лялькою в наших руках». Доповідач звернув увагу на те, що П. Скоропадський, розуміючи залежність від союзників, намагався вибудувувати помірковану лінію відносин із Німеччиною та продуктивно використовувати наявні німецько-австрійські суперечності. Вершинним виявом офіційного ставлення керівництва Райху до особи гетьмана став його державний візит у Німеччину. Однак і він був детермінований необхідністю пролонгації важливих для союзників економічних угод.

Д-р іст. наук, проф., завідувач кафедри історії України К-ПНУ ім. Івана Огієнка *Олександр Завальнюк* (модератор конференції) у своєму виступі привернув увагу до маловивченої публічної діяльності П. Скоропадського, виокремивши такі основні її напрями: 1) участь у масових політичних заходах, пов'язаних із виборами та презентацією нового очільника держави (Всеукраїнський хліборобський з'їзд і велелюдний молебень на честь гетьмана, що відбувся на Софійському майдані столиці); 2) прийом у гетьманському палаці різних вітчизняних політиків, відомих освітніх і громадських діячів, понад 100 делегацій та зарубіжних дипломатів і високих військових чинів; 3) участь у різноманітних політичних, культурних, церковних дійствах, а також заходах, пов'язаних із реакцією на стихійні лиха в Києві; 4) відвідини керівником держави розміщених у столиці військових частин, зустрічі з командним і рядовим складом, участь у параді, панахиді за 33 загиблими офіцерами, зустрічі з хворими дітьми; 5) обнародування у пресі низки грамот і звернень гетьмана до українського народу з приводу різних подій, його «відручних» листів до керівника та членів уряду, пов'язаних із потребою змін у державному управлінні. Підсумовуючи, доповідач наголосив, що насичену публічну діяльність П. Скоропадського можна вважати одним зі значних інструментів консервативної державної політики, що певним чином спрямовувалася на подолання кризи довіри до влади, послаблення складних внутрішніх викликів. Досягти поставленої мети в підсумку вона не змогла, хоча в окремих випадках і давала певний позитивний ефект. Більшість української інтелігенції та широких народних мас перебували на іншому полюсі, не сприймаючи П. Скоропадського як «улюбленого батька нації», до чого, попри неповне розуміння розвитку ситуації у країні, він прагнув.

Завідувач відділу історії Української революції (1917—1921 рр.) Інституту історії України НАН України д-р іст. наук, проф. *Владислав Верстюк* з'ясував, як гетьман і його режим представлені в польській історіографії. Доповідач охарак-

теризував загальні праці А. Хойновського («Україна»), Я.Я. Бруського («Історія України ХХ ст.»), Т.А. Ольшанського («Історія України ХХ ст.»), в яких стисло переказується те, що викладено в узагальнюючих розробках українських авторів. Більш детально розглянув студію В. Менджецького «Німецька мілітарна інтервенція в Україні 1918 р.». За словами В. Верстюка, польський історик акцентував увагу на німецькій політиці, предметом якої були й сам гетьман (його постать атестовано досить розлого), і держава, яку він створив. Цікавою виглядає думка, що П. Скоропадський позиціонувався як диктатор, але, водночас, відмовлявся від рутинної роботи щодо керівництва урядом (був «над ним», що давало йому змогу контролювати роботу цього законодавчого та виконавчого органу). Більшу частину доповіді автор приділив подіям березня — квітня 1918 р., які передували приходу до влади гетьмана.

З цікавістю присутні сприйняли виступ співголови громадського оргкомітету з пошанування 150-річчя Павла Скоропадського д-ра політ. наук, проф. *Миколи Томенка*. На прикладі створення та діяльності Української академії наук він з'ясував історичні міфи й політичні упередження щодо Української Держави та її очільника, акцентував увагу на двох концепціях створення АН: В. Вернадського (вважав, що вона повинна стати науково-дослідною інституцією у складі Російської академії) і А. Кримського, Д. Багалія, Б. Кістяківського та кількох інших українських інтелектуалів (наполягали на тому, що українці повинні мати свою повноцінну державну академію, де гуманітарна складова буде не менш важливою, ніж природнича). Доповідач критично оцінив діяльність В. Вернадського, який відмовився від прийняття українського громадянства, вів перемовини з А. Денікіним стосовно збереження УАН, побоюючись, що академія «стане самостійницькою або націоналістичною, або ж підпаде під вплив польської чи німецької науки». Автор відзначив велику роль А. Кримського у збереженні інституції в 1920-х рр., наголосивши, що цього вченого належно не поціновано в нашій державі (на відміну від того ж таки В. Вернадського).

Грунтовним був виступ д-ра іст. наук *Павла Гай-Нижника* про замах на П. Скоропадського. Доповідач навів конкретні приклади спроб російських соціалістів знищити гетьмана, розкрив успішну діяльність розвідки й контррозвідки Української Держави у протистоянні російським білому руху та більшовизму. Так, одна зі спроб припадає на червень 1918 р., коли було отримано свідчення, що до Києва планувалося прибуття декількох десятків професійних військовиків, які мали спровокувати внутрішній переворот і вбити гетьмана. У середині серпня спецслужбам стало відомо, що група більшовиків у жовтні намітила ліквідацію П. Скоропадського біля готелю «Петроградський» у Києві. Ще одна спроба замаху датується 28 липня, коли мала відбутися маніфестація й молебень на день св. Володимира. Було доведено причетність до цієї спроби Всеукраїнської спілки земств. Крім того, замах планували також ліві російські та українські есери. П. Скоропадський мав прибути на похорон убитого 30 липня командувача окупаційних військ Г. Айхторна, де його й збиралися ліквідувати. Свій замах готувала конфедерація анархістських організацій «Набат»,

члени якої хотіли вбити гетьмана у вересні під час його візиту до Німеччини (в Потсдамі чи Берліні), через що П. Скоропадський декілька разів відкладав поїздку до кайзера. З огляду на загрозу він, зокрема, не зміг прибути в Кам'янець-Подільський на відкриття українського університету, де очільника Української Держави намірялися вбити працівники крамнички із продажу содової води. Загалом, на думку автора, українська розвідка працювала надзвичайно плідно, адже їй удалося ліквідувати низку терористичних груп. Вітчизняні спецслужби мали свою агентуру й у Росії.

Змістовністю відзначалася доповідь докторки іст. наук, ст. наук. співробітниці, професорки кафедри міжнародних відносин і суспільних наук Національного університету біоресурсів і природокористування України (Київ) *Олени Любовець* «Гетьманський переворот 29 квітня 1918 р.: які політичні сили та партії його здійснили?». Авторка зазначила, що провідну роль у підготовці та реалізації відіграла Українська народна громада, створена в березні 1918 р. в Києві з ініціативи П. Скоропадського. Саме її члени здійснили всі необхідні організаційно-підготовчі заходи, включаючи військові. Проголошення гетьмана відбулося на Всеукраїнському хліборобському з'їзді, скликаному Союзом земельних власників. Водночас дослідниця доводить, що інша консервативна партія (йдеться про УДХП) не брала прямої участі в гетьманському перевороті, адже її лідерів не було залучено до підготовчої роботи. Присутність рядових членів УДХП на засіданні хліборобського з'їзду в момент проголошення гетьманом П. Скоропадського, а також переважна підтримка нової влади з боку більшості партійних осередків спричинили поширення в історичній літературі думки щодо причетності цієї партії до організації перевороту. Насправді впродовж усього періоду існування Української Держави УДХП займала нішу так званої «конструктивної опозиції», що також спростовує доволі поширене визначення її як абсолютного прогетьманської.

Учасники конференції ознайомилися з доповіддю д-ра іст. наук, проф., проф. кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького *Сергія Корновенка* й канд. іст. наук, викладача суспільних дисциплін Черкаського технічно-художнього коледжу *Андрія Берестового* «Аграристський зміст аграрної реформи П. Скоропадського». На думку авторів, земельна політика Української Держави, наслідуючи базові принципи аграризму, мала відповідний характер. Задля доведення своєї позиції вони навели декілька аргументів. По-перше, гетьман і політичні партії, котрі його підтримували, розуміли селянство як активний суб'єкт історії, соціальну основу держави, що було відображене у законодавстві. По-друге, аграрна політика тлумачилася досить широко, як складник внутрішньоекономічної, що містить соціально-економічний і суспільно-політичний компоненти. Соціально-економічна частина — проведення земельної реформи та врегулювання поточних сільськогосподарських справ (поліпшення землеустрою, підвищення агротехнічного обробітку землі, забезпечення селянських господарств сільгоспінвентарем, насінневим фондом, робочою худобою тощо).

Суспільно-політичний аспект — форми й методи співпраці органів влади та селянства, суб'єктивізація селянства в політико-правовій моделі держави. По-третє, П. Скоропадський шукав не монархічний, не соціалістичний, а інший, альтернативний шлях, був прихильником інноваційної моделі розвитку сільського господарства (в його розумінні — висококультурних селянських господарств). По-четверте, інструментом суб'єктивізації селянства — соціальної основи держави для нього була приватна селянська власність на землю, яка вважалася фундаментом культури й цивілізації, непорушним принципом існування держави. Наріжним каменем майбутньої аграрної реформи гетьмана мало стати наділення селян землею, яку передавали у приватну власність, суттєве обмеження великого землеволодіння.

Доповідь д-ра іст. наук, проф., завідувача кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського *Івана Романюка* та його співдоповідачів д-ра іст. наук, проф., проф. кафедри новітньої історії України Київського національного університету ім. Тараса Шевченка *Олександра Даниленка* й канд. іст. наук, доц., доц. кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Українського державного університету ім. Михайла Драгоманова *Святослава Даниленка* стосувалася історії життя й діяльності Данила Скоропадського — продовжувача справи свого батька-гетьмана. Об'єктом уваги дослідників стала українська політична еміграція 1920—1930-х рр., а особливо період 1948—1957 рр., коли Д. Скоропадський перебрав на себе функції провідника гетьманського руху. У своїй діяльності він закликав до єдності всіх політичних сил діаспори, однак із прикрістю зазначав про відсутність пріоритету національних інтересів над партійними. Намагався зміцнювати й консолідувати гетьманський рух, який називав невід'ємною складовою загальноукраїнського. Передчасна смерть за загадкових обставин перервала його плани. Наприкінці доповіді І. Романюк навів пророчу думку Д. Скоропадського, котру можна вважати своєрідним заповітом українцям: «За майбутнє нашого народу я не боюся, бо вірю в його здорові і творчі сили, й об'єднавшись під покровом одної керівної ідеї, у творчій пориві здобудуть і відбудують нашу Україну».

Після пленарного засідання відбулася презентація монографії П. Гай-Нижника «Український націонал-консерватизм: Гетьманський рух» (кн. I, присвячена періоду 1900—1936 рр.; Київ, 2023 р., 544 с.), а також видань Фонду Миколи Томенка «Рідна країна»: «Україна: історія Конституції», «Український щорічник: Григорій Сковорода», «Український щорічник: Тарас Шевченко».

Низку доповідей було виголошено в рамках роботи секцій «Історіографічні та джерелознавчі аспекти. Образ гетьмана в науковій та мемуарній літературі. Біографія Павла Скоропадського і членів його родини», «Досягнення, прорахунки і уроки діяльності гетьмана», «Постать Павла Скоропадського в шкільному та університетському курсах історії України».

На підсумковому пленарному засіданні ухвалено рекомендації, спрямовані на продовження дослідницької роботи щодо з'ясування різних аспектів теми

всеукраїнської наукової конференції — концептуального, джерелознавчого, конкретно-історичного. Учасники заходу закликали зібну студентську молодь долучитися до вивчення проблематики, пов'язаної з іменем останнього гетьмана та Українською Державою 1918 р.

Надійшла / Received 28.01.2024

Олександр ЗАВАЛЬНИЮК

Кам'янець-Подільський національний університет
ім. Івана Огієнка (Кам'янець-Подільський, Україна)

Oleksandr ZAVALNIUK

Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University (Kamianets-Podilskyi, Ukraine)

Анатолій ГЛУШКОВЕЦЬКИЙ

Кам'янець-Подільський національний університет
ім. Івана Огієнка (Кам'янець-Подільський, Україна)

Anatolii HLUSHKOVETSKYI

Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University (Kamianets-Podilskyi, Ukraine)

Олександр КОМАРНИЦЬКИЙ

Кам'янець-Подільський національний університет
ім. Івана Огієнка (Кам'янець-Подільський, Україна)

Oleksandr KOMARNITSKYI

Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University (Kamianets-Podilskyi, Ukraine)

КРУГЛИЙ СТІЛ «ІВАН МАЗЕПА ТА ПРОСТОРОВО-ЧАСОВИЙ КОЛОРИТ ЙОГО ДОБИ»

Захід, присвячений 385-й річниці з дня народження гетьмана, відбувся 20 березня 2024 р. в Національному заповіднику «Кієво-Печерська лавра». Організаторами виступили Інститут історії України НАН України, Національний заповідник «Кієво-Печерська лавра», Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця», відділ історії козацтва на Півдні України при Науково-дослідному інституті козацтва, ГО «Інститут соціальних стратегій та ініціатив». Наукове зібрання за участі дослідників з України, Польщі, Швеції відкрив директор Інституту історії України НАН України академік НАНУ *Валерій Смолий*. Із привітальним словом звернулися генеральна директорка Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» (Батурин) *Наталія Реброва* та заступник генерального директора Національного заповідника «Кієво-Печерська лавра» *Костянтин Крайній*. На пленарному засіданні було заслухано й обговорено ґрунтовні доповіді *Віктора Горобця* (Інститут історії України НАН України), *Олексія Сокирка* (Київський національний університет ім. Т. Шевченка). Обидва виступи присвячувалися І. Мазепі як ранньомодерному правителю, тенденціям державного будівництва в 1687—1709 рр. У дискусії взяли участь *Наталія Старченко*, *Олег Однороженко*.

У ході роботи трьох наступних панелей було виголошено шістнадцять доповідей, присвячених новим джерелам з історії родоvodu Мазеп, життю й заняттям майбутнього гетьмана у проміжку між завершенням служби в короля Яна II Казимира та вступом на службу до П. Дорошенка, нещодавно віднайденим у шведських архівосховищах матеріалам, археологічним дослідженням у Батурині, поглядам польських істориків на постать І. Мазепи та ін.

Цитування: Ковалевська О. Круглий стіл «Іван Мазепа та просторово-часовий колорит його доби». *Український історичний журнал*. 2024. № 2 (575). С. 235—238. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.02.235>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 2 (575)

Доповіді першої панелі переважно стосувалися виявлених в архівах нових матеріалів та залучення їх до мазепознавчих студій. *Ігор Тесленко* (Національний університет «Києво-Могилянська академія») розповів про джерела XVI — першої третини XVII ст., які дозволили під новим кутом поглянути на проблему генеалогії роду Мазеп та їхнє право користування гербом «Курч». Головний висновок дослідника полягає в тому, що Мазепи — це дрібношляхетський рід, який походив із Волині та був пов'язаний із князями Острозькими службовими і клієнтськими відносинами. У продовження теми зв'язків Мазеп із Волинню сенсаційні знахідки оприлюднила *Наталія Білоус* (Інститут історії України НАН України), котра віднайшла записи в луцьких гродських книгах за 1668—1669 рр., що дозволили частково заповнити лакуну в біографії молодого Івана Мазепи, а також надала колегам цікаві відомості щодо місця перебування й на той час ще світського способу життя його матері — Марини (Маріанни) з Мокієвських Мазепиної. Незначні за обсягом записи у судових книгах несуть чимало інформації щодо побутових дрібниць із життя родини Мазеп на Волині як упродовж зазначеного часу, так і на початку служби Івана в гетьмана П. Дорошенка. Дослідниця зі Швеції *Марина Траттнер* розповіла про пошуки матеріалів щодо Мазепи та його доби у Шведському державному архіві. Виявилось, що у цьому сховищі зберігається чимало відомостей часів перебування гетьмана зі старшиною та запорожцями в таборі під фортецею Бендери. Йшлося про матеріали Бендерської комісії, які раніше були недоступні українським історикам. Авторка продемонструвала алгоритм пошуку необхідних документів, а також поділилася з колегами посиланнями на віднайдені у численних архівних фондах дані, яких бракувало в підготовленому шведськими та українськими фахівцями виданні «Скарби шведських архівів: Документи з історії України» (2021 р.).

Значний інтерес учасників круглого столу викликала доповідь *Олега Однорожженка* (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України), присвячена проблемам ідентифікації й датування матриці печатки І. Мазепи з князівським гербом. Сам артефакт перебуває у приватній колекції О. Шереметьєва, що ускладнює його більш докладне сфрагістичне дослідження. Водночас зображення на матриці цілком відповідає відомим зображенням князівського герба Мазепи, яким він міг послуговуватися від 1707 р. Поки що не виявлено жодного документа, скріпленого саме цією печаткою, але, можливо, це лише справа часу.

Перебування І. Мазепи з військом під Полтавою й місце розташування штабквартири гетьмана у селі Жуках стало предметом дослідження *Людмили Шендрик* (Державний історико-культурний заповідник «Поле Полтавської битви»), котра докладно розповіла про союзні українсько-шведські сили в околицях Полтави напередодні вирішальної битви 1709 р., а також продемонструвала низку картографічних матеріалів шведського Генерального штабу з позначками місця табору короля Карла XII. Найбільше зацікавило аудиторію питання локалізації саме козацького коша. Завершила роботу першої панелі підготовлена на основі османських документів початку XVIII ст. доповідь *Олександра Середи* (Інститут

сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України), присвячена питанням матеріального забезпечення І. Мазепи та гетьманських козаків під Бендерами.

Друга панель круглого столу представлена доповідями, які в той чи інший спосіб демонстрували відображення подій 1708—1709 рр. у тогочасній голландській пресі (*Олена Бачинська*, завідувачка відділу історії козацтва на Півдні України при Науково-дослідному інституті козацтва) та в польській історіографії другої половини ХХ ст. (*Маріуш Дроздовський*, Інститут історії дипломатичної думки й дипломатичних відносин Білостоцького університету, Польща).

Історія з церковною анафемою, проголошеною І. Мазепі з суто політичних мотивів, а також заходи української церкви щодо її зневаження стали темою доповіді представника ПЦУ протоієрея *Георгія (Юрія Коваленка)*; ГО «Відкритий православний університет Святої Софії-Премудрості»). На дослідженні нагород гетьмана та відображенні цієї проблематики в історіографії акцентувала у своїй доповіді *Наталія Саєнко* (Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця»). На прикладі одного з так званих «портретів Мазепи» *Ольга Ковалевська* (Інститут історії України НАН України) продемонструвала роль науково-технічних експертиз у запобіганні створенню та популяризації фальсифікатів, а також їх впливу на продукування сучасних образів гетьмана у живописі та скульптурі.

Третя панель розпочалася після екскурсії до Великої дзвіниці Києво-Печерської лаври, де учасникам круглого столу продемонстрували унікальний дзвін, який став першою жертвою І. Мазепи, зробленою ще в догетьманський період церкві Вознесенія Господнього Києво-Печерського дівочого монастиря, ігуменею котрого з 1683 р. була його мати. Особливостями повернення дзвону до життя поділилася художниця-реставраторка творів із металу І категорії відділу наукової реставрації та консервації рухомих пам'яток Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» старша реставраторка *Наталія Онопрієнко*.

Доповідь *В'ячеслава Станіславського* (Інститут історії України НАН України), присвячена генералові коронної артилерії М. Контському, додала цікавих подробиць до наших відомостей про сучасника І. Мазепи, з яким він відбув освітню подорож Європою, вивчав артилерійську справу. *Аліна Варивода* (Національний заповідник «Києво-Печерська лавра») розповіла про жертви представників родини Мокієвських, близьких родичів Мазепи, Києво-Печерській лаврі та окремим храмам. Продовженням теми меценатської діяльності мала стати доповідь *Ольги Крайньої* (Національний заповідник «Києво-Печерська лавра») та *Ольги Вовк* (ЦДІАК України), присвячена історії жертви вкладного Євангелія Марії Магдалини Мазепиної першій цегляній церкві Печерського Вознесенського монастиря. На жаль, з об'єктивних причин оприлюднити результати свого дослідження доповідачки не змогли, але це буде компенсовано публікацією матеріалів круглого столу.

Науковий захід, присвячений І. Мазепі, був би неповним без виступів археологів. Системні дослідження колишньої гетьманської столиці та її околиць, розпочаті Батуринською археологічною експедицією в 1995 р., а також запо-

чаткування у 2001 р. відповідного українсько-канадського проекту дозволили отримати матеріальне підтвердження того, як виглядав Батурин за часів І. Самойловича та І. Мазепи — чим жив, як боронився й загинув у полум'ї пожежі 2 листопада 1708 р., та суттєво доповнити уявлення істориків про події початку XVIII ст., отримані з писемних джерел. Один із керівників Батуринської археологічної експедиції *Юрій Ситий* (Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця») розповів про дослідження нововідкритої споруди у садибі І. Мазепи на Гончарівці і презентував ґрунтовне дослідження «Археологічні карти Національного історико-культурного заповідника “Гетьманська столиця”» (Чернігів, 2023 р.).

На завершення роботи третьої панелі було представлено дві доповіді, присвячені похресникові І. Мазепи — Григорові Петрові Орлику та важливому теоретичному питанню рецепції справи гетьмана на сторінках трактатів Пилипа Орлика й «Історії русів». Авторка першого виступу *Наталія Дробязко* (Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця») акцентувала на історії віднайдення та запровадження до наукового обігу копії хресної посвідки сина П. Орлика, замовленої його матір'ю у середині XVIII ст. в Батурині. Другу доповідь представив *Ярослав Затилюк* (Інститут історії України НАН України, Національний університет «Києво-Могилянська академія»).

Підбиваючи підсумки роботи заходу, зважаючи на рекомендації директора Інституту історії України НАН України академіка *Валерія Смоля*, а також за підтримки генерального директора Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» *Максима Остапенка*, було ухвалено рішення про публікацію матеріалів круглого столу окремим збірником.

Надійшла / Received 25.03.2024

Ольга КОВАЛЕВСЬКА

Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)

Olha KOVALEVSKA

Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ПОСТОЛОВСЬКИЙ РУСЛАН МИХАЙЛОВИЧ

21 лютого 2024 р. на 72-му році життя відійшов у Вічність ректор Рівненського державного гуманітарного університету Руслан Михайлович Постоловський. Відомий історик-славіст належав до плеяди фахівців всесвітньої історії, котрі започаткували в Україні формування нового концептуального бачення новітньої історії країн Центрально-Східної Європи.

Русланові Михайловичу судилося жити і працювати в різні історичні епохи, що вплинуло на становлення історика, його зацікавлення й переконання. Він народився 3 жовтня 1951 р. у с. Мізоч на Рівненщині. Його батько, Михайло Семенович, був учасником німецько-радянської війни, а мати, Любов Корніївна, — шкільною вчителькою української мови та літератури, яка виховала в майбутнього вченого любов до красивого письменства і книги, що стане його незмінним супутником упродовж життя.

У 1968 р. Руслан Михайлович вступив на історичний факультет Кам'янець-Подільського педагогічного інституту, де слухав лекції проф. Л. Коваленка, доц. М. Александра, І. Винокура, А. Копилова, П. Лаптіна, О. Степенка, котрі сформуливали в нього повагу до історичного джерела як основи наукового дослідження. Виконуючи дипломну роботу («Кам'янець-Подільський окружний суд (1880—1900 рр.)», наук. кер. доц. П. Щербина), молодий дослідник розпочав власні наукові студії в Державному архіві Хмельницької обл. Роки навчан-

Цитування: Копилов С. Постоловський Руслан Михайлович. *Український історичний журнал*. 2024. № 2 (575). С. 239—242.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 2 (575)

ня стали важливою віхою у становленні майбутнього історика та у формуванні його індивідуальності.

Після завершення навчання в 1972 р. Руслан Михайлович почав працювати вчителем Білашівської восьмирічки на Рівненщині, але не полишав своїх наукових досліджень, які завдяки доц. А. Чернію були спрямовані на історичну славістику. У 1973 р. Р.М. Постолювський уперше презентував результати власних студій на Всесоюзній конференції істориків-славістів у Львівському державному університеті.

У 1973—1974 рр. він проходив строкову службу в армії, а після демобілізації, повернувшись на Рівненщину, працював у Рівненському державному педагогічному інституті. В 1976—1979 рр. навчався в аспірантурі Київського державного педагогічного інституту, в 1982 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Розвиток інтернаціонального співробітництва між молодіжними організаціями СРСР і ЧССР у процесі соціалістичної інтеграції (1969—1977 рр.)» та був обраний на посаду доцента кафедри політичних наук РДПІ. В 1986 р. Р.М. Постолювському присвоєно звання доцента.

У 1980-х рр. остаточно сформувалося захоплення Руслана Михайловича книжками, що з часом переросло у пристрасть колекціонера-бібліофіла, який любляв відвідувати книгарні, букіністичні магазини та ринки України, Європи. Приятелював з однодумцями з Києва, Братислави, Брно, Праги. Його наукова бібліотека налічувала понад 20 тис. книг, журналів, інших друкованих видань, чимало з яких було привезено з Польщі, Словаччини, Чехії. Найбільше пишався примірниками спогадів і щоденників відомих політиків, дипломатів, істориків, виданих у першій половині ХХ ст., що стали бібліографічними раритетами.

Перші роки незалежності України для Руслана Михайловича стали вельми знаковими у плані професійного зростання. В 1993—1996 рр., перебуваючи в докторантурі при відділі історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України, він працював над дисертаційним дослідженням на тему «Криза комуністичної системи в Чехословаччині: “Празька весна” 1968 р. та її наслідки» (наук. консульт. член-кор. НАН України І. Мельникова). У 1996 р. став співзасновником і директором Рівненського інституту слов'язнознавства Київського славістичного університету, а в 1998 р. обіймав посаду заступника голови Рівненської обласної державної адміністрації та займався гуманітарними питаннями, завжди активно виступав за збереження історичної спадщини, організовував наукові конференції, круглі столи.

З огляду на досвід державної служби й навички організаційної роботи у вищій школі, у грудні 1998 р. призначений ректором-організатором Рівненського державного гуманітарного університету. У травні 1999 р. був обраний ректором цього вишу та обіймав зазначену посаду впродовж 25 років.

Від жовтня 1999 р. Руслан Михайлович поєднував виконання адміністративних функцій і завідування кафедрою всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету (з 2015 р. — в. о. завідувача кафедри). У 2001 р. за рішенням Атестаційної колегії МОН України йому було присвоєно вчене зван-

ня професора кафедри всесвітньої історії. Викладав студентам-історикам курси «Історія слов'янських народів», «Методологія і методи історичних досліджень», опублікував у співавторстві з Є. Пугачем та В. Козлітіним навчальний посібник «Історія західних і південних слов'ян ХХ ст.» (1998 р.), із С. Трояном і В. Федораком — посібник «Світ на зламі епох: історія кінця ХІХ — середини ХХ ст.» (2000 р.), хрестоматію «Встановлення тоталітарних режимів в країнах Центральної та Південно-Східної Європи (1944—1953 рр.)» (2000 р.), що отримали визнання фахівців і здобувачів освіти.

Досвід особистого спілкування з відомими українськими істориками-славістами Л. Баженовим, С. Віднянським, А. Кізченком, А. Копиловим, І. Кулінічем, А. Мартиненком, І. Мельниковою, Є. Пугачем, В. Смолієм, В. Степанковим, Ф. Шевченком, В. Яровим та іншими, захоплення працями французьких істориків школи «Анналів» М. Блока, Л. Февра, Ф. Броделя, дослідженнями джерелознавців І. Ковальченка, С. Шмідта, історіографів Л. Коваленка, М. Марченка, М. Нечкіної, власні історіографічні студії («Микола Костомаров — видатний діяч історичної науки», «Портрет історика-професіонала: на пошану проф. С.С. Трояна», «Спогади про професора П.Ф. Щербину», «Празька весна 1968 р. в англomовній зарубіжній історіографії», «“Празька весна” 1968 року в Чехословаччині в українській історіографії») надавали можливість аналізувати й узагальнювати. На початку 2020-х рр. проф. Р.М. Постоловський підготував та викладав студентам-історикам спеціальний курс «Ремесло і майстерність історика в глобалізованому світі», лекційні матеріали якого було узагальнено в однойменній книжці (рукопис зберігається в особистому архіві Руслана Михайловича).

Наукові інтереси проф. Р.М. Постоловського торкалися переважно історії чеських земель нової, Чехословаччини новітньої доби, Чеської Республіки тощо. Він аналізував проблематику формування демократичних традицій на чеських землях від часів гуситського руху та періоду Карла IV, інтерпретацію чеських демократичних традицій Т. Масариком як основи національної ідеології, відродження Чехословацької держави в 1944—1945 рр., історичну еволюцію чехословацької демократії, участь українців Чехословаччини в демократичному русі (1968—1969 рр.), демократичні імперативи «оксамитової революції», національно-демократичні традиції чеського народу в історичній пам'яті суспільства та ін. У 2018 р. за редакцією Р.М. Постоловського вийшла друком монографія, підготовлена разом із його учнями — «Криза комуністичної системи в Чехословаччині: “Празька весна” 1968 р. та утвердження режиму “нормалізації”». Праця стала результатом багаторічної роботи істориків-богемістів. Значними були здобутки вченого у царині історичного краєзнавства, він — автор майже 200 наукових і навчально-методичних розробок.

Руслан Михайлович успішно керував науковими студіями аспірантів і здобувачів. Простота й доступність у спілкуванні, людяність у стосунках поєднувалися з вимогливістю, прискіпливістю наукового керівника та консультанта. Під орудою проф. Р.М. Постоловського підготовлено 17 кандидатів історичних наук. Упродовж 2000-х рр. він працював у складі спеціалізованої вченої ради із

захисту кандидатських дисертацій зі спеціальності 20.02.22 — «Військова історія» при Національному університеті «Львівська політехніка».

Р.М. Постолюк був відповідальним редактором, рецензентом колективних та індивідуальних монографій, членом редакційних колегій видань «Вісник Київського інституту «Слов'янський університет»» (Київ, із 1998 р.), «Слов'янський вісник: збірник наукових праць. Серія: історичні і політичні науки» (Рівне, з 2000 р.), «Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії: наукові записки РДГУ» (Рівне, з 2000 р.).

Від початку нового століття до наукової та педагогічної додалася активна громадська діяльність Руслана Михайловича: у 2005—2024 рр. він був почесним президентом обласного комунального позашкільного навчального закладу «Мала академія наук» при Рівненській обласній адміністрації, підтримував наукові зацікавлення талановитої учнівської молоді, обирався депутатом рівненських міської й обласної рад.

Повсякденна праця педагога, наукові та управлінські досягнення проф. Р.М. Постолюка були належно відзначені науковою громадськістю й органами державної влади: орденами «За заслуги» III і II ступенів (2000, 2011 рр.), Почесною грамотою Верховної Ради України (2003 р.), званням заслуженого діяча науки й техніки України (2002 р.), відзнакою МОН України «Відмінник освіти України» (2000 р.), Почесною грамотою НАН України і ЦК профспілки працівників НАН України (2018 р.), грамотами Рівненської обласної адміністрації, Рівненської обласної держадміністрації та ін.

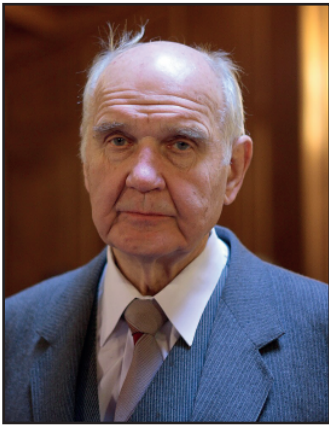
Світла пам'ять про мудрого педагога й історика-інтелектуала зберігатиметься у серцях друзів, колег, випускників університету, для яких він був взірцем людяності, шляхетності, професіоналізму...

Надійшов / Received 27.02.2024

Сергій КОПИЛОВ (Кам'янець-Подільський)

ЮХНОВСЬКИЙ ІГОР РАФАЇЛОВИЧ

Із сумом і гіркотою зустріли вістку про смерть 26 березня 2024 р. Ігоря Рафаїловича Юхновського. З життя пішла легендарна людина, одна з тих, кому Україна завдячує становленням незалежності. Ігор Рафаїлович прожив довге плідне життя, залишив видатну спадщину і як учений, і як політик, і як державний діяч.

Доктор фізико-математичних наук (1965 р.), професор (1967 р.), академік НАН України (1982 р.), голова Західного наукового центру НАНУ (1990—1998 рр.), директор Інституту фізики конденсованих систем НАН України (1990—2006 рр.), член Президії НАНУ (1990—1998 рр.).

Депутат Верховної Ради України I—IV скликань, голова комітету ВР із питань науки та освіти (1990—1994, 2000—2002, 2005—2006 рр.), член Президії Верховної Ради (1990—1994 рр.). Державний радник України, голова колегії з питань науково-технічної політики Державної Думи України (1992 р.), перший віцепрем'єр-міністр України (1992—1993 рр.). Фундатор та очільник Всеукраїнського об'єднання ветеранів (1996—2009 рр.), голова Українського інституту національної пам'яті (2006—2010 рр.) й Міжнародного благодійного фонду національної пам'яті України (з 2006 р.). Герой України (2005 р.), лауреат премії АН УРСР ім. М.М. Крилова (1986 р.) та премії НАН України ім. М.М. Боголюбова (2017 р.), почесний доктор Інституту теоретичної фізики ім. М.М. Боголюбова НАНУ, доктор honoris causa Львівського національного університету

Цитування: Верстюк В. Юхновський Ігор Рафаїлович. *Український історичний журнал*. 2024. № 2 (575). С. 243—246.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 2 (575)

ім. Івана Франка, Волинського національного університету ім. Лесі Українки, Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника, Ужгородського національного університету та Національного університету «Львівська політехніка». Радник Президії НАН України (з 2010 р.), член Ініціативної групи «Першого грудня» (з 2011 р.).

Народився 1 вересня 1925 р. в с. Княгинин Млинівського р-ну на Рівненщині (тоді територія Польщі) в родині службовців із давніми православними традиціями та священницьким корінням. Закінчив Кременецький ліцей. У 1944 р. добровольцем пішов до радянської армії, війну закінчив в Австрії. З 1946 р. студент, згодом аспірант фізико-математичного факультету Львівського державного університету ім. І.Я. Франка. У 1954 р. захистив кандидатську дисертацію, у 1965 р. — докторську. Довгі роки творчої праці пов'язували Ігоря Рафаїловича з Національною академією наук України. У 1960-х рр. учений провів низку оригінальних досліджень у галузі теорії систем заряджених частинок, у 1969 р. у Львові створив відділ статистичної теорії конденсованих станів Інституту теоретичної фізики АН УРСР, з якого виріс Інститут фізики конденсованих систем. І.Р. Юхновський — автор близько 500 наукових праць, у тому числі 7 монографій і підручників. Він та його учні створили добре знану у світі львівську наукову школу статистичної фізики.

У 1990 р. І.Р. Юхновський, маючи вже добре за 60, будучи видатним фізиком, академіком НАНУ, директором академічного інституту, круто змінив траєкторію свого життя — пішов у велику політику, став депутатом Верховної Ради ще УРСР й очолив у ній опозиційну Народну раду, яка протистояла комуністичній більшості, ініціювала Декларацію про державний суверенітет України, а через рік — Акт проголошення незалежності України. І.Р. Юхновський наполегливо переконував у необхідності проведення Всеукраїнського референдуму на підтримку незалежності у грудні 1991 р. І не помилився. Два десятиліття, віддані політиці й державній роботі, зробили його ім'я широко відомим і шанованим. Після завершення депутатської кар'єри у червні 2006 р. І.Р. Юхновського урядовим рішенням призначено в. о. голови новоствореного Українського інституту національної пам'яті, який мав статус центрального органу виконавчої влади.

На момент створення інститут не мав ані фінансування, ані власного приміщення, ані будь-якої техніки. Фактично понад пів року голова установи, його заступники та їхні помічники (саме з цих людей складався штат співробітників у 2006 р.) працювали без заробітної плати. Призначення І.Р. Юхновського — фізика за освітою й фахом — спочатку викликало здивування та несприйняття у середовищі гуманітарної української інтелігенції, яка бачила на посаді голови когось зі свого кола. Але, як показав час, саме завдяки І.Р. Юхновському, його величезному політичному досвіду депутата Верховної Ради, члена уряду інститут відбувся. Він був важливим й ефективним комунікатором у середовищі політичної еліти та вищого державного істеблшменту. Його природна харизма, вміння знаходити точки дотику не лише з однодумцями, але й опонентами відчиняли двері високих урядових кабінетів, сприяли ухваленню необхідних рішень.

Під керівництвом І.Р. Юхновського у 2006—2009 рр. було пророблено велетенську роботу зі встановлення масштабів Голодомору, підготовлено і проведено через Верховну Раду України закон про Голодомор. Наступним кроком стала підготовка Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 рр. та спорудження першої черги меморіалу. І.Р. Юхновський підтримав ідею електронної геоінформаційної системи «Голодомор 1932—1933 років в Україні» та всіляко сприяв її розробці. Звернення голови Українського інституту національної пам'яті до Генеральної прокуратури України стало однією з підстав порушення кримінальної справи за фактом геноциду 1932—1933 рр. в Україні, в результаті розгляду якої у судовому порядку встановлено факт геноциду. УІНП провів значну роботу з відновлення пам'яті про історичні події Української революції 1917—1921 рр., а безпосередньо завдяки Ігореві Рафаїловичу було відкрито Музей Української революції в історичній будівлі Центральної Ради (Київський будинок учителя). В полі постійної уваги І.Р. Юхновського перебувала проблема з'ясування кількості жертв, яких зазнала Україна у часи тоталітаризму, насамперед у 1930—1950-х рр. Чимало енергії він доклав для створення меморіалу «Биківнянські могили». Як учасник Другої світової, солдат, котрий пройшов із боями Україну, Польщу, Чехію, Австрію, прагнув не лише чесно розповісти про особисто бачене й пережите на війні, але дати їй об'єктивну наукову оцінку. Ініціював проведення у стінах УІНП низки круглих столів, на яких обговорювалися найтрагічніші сторінки воєнного лихоліття. За його редакцією 2010 р. вийшла книга «Друга світова війна в історичній пам'яті України (За матеріалами Українського інституту національної пам'яті)».

Інститут не мав зали для засідань — ним став кабінет голови, який ніколи не знав тиші, це було місце запальних дискусій, пошуків нестандартних і нових форм роботи. Попри вік, очільник установи активно підтримував ініціативи інститутської молоді й сам брав у них безпосередню участь. Можливо, йому іноді не вистачало спеціальних історичних знань — він цього не приховував і намагався вчитися, багато читав. Це був особливий тип керівника, високоінтелекгентної, світлої, віруючої людини, патріота, до якого тягнулися люди. В кабінеті голови УІНП часто можна було зустріти депутатів Верховної Ради України, урядовців, іноземних дипломатів, членів закордонних делегацій. Особливо тісні стосунки зав'язалися між інститутами пам'яті України й Польщі, спільними зусиллями шукалися шляхи для розв'язання складних історичних українсько-польських проблем.

Після завершення роботи в Українському інституті національної пам'яті І.Р. Юхновський повернувся до Львова, але й надалі продовжував активно займатися науковою та громадською діяльністю, зокрема можливістю застосування математичних методів в економіці, в розвитку суспільства, проблемами енергетики, безпеки об'єкта «Укриття» на Чорнобильській АЕС, іншими стратегічно важливими інноваційними речами, в тому числі гуманітарного характеру, розробляв проект нової Конституції України, заглиблювався у вітчизняну історію, продукував різні її версії, активно спостерігав за суспільним життям,

гостро переживав події війни. Він був незмінним учасником Ініціативної групи «Першого грудня» з моменту її заснування, в лоні якої зібралися найвідоміші українські моральні авторитети. Його підпис скріпив «Українську хартію вільної людини», заяву «Збережімо державу від саморуйнації!» та ін. Любов до України стала символом його життя, будь-яка справа, за яку він брався, завжди поєднувалася з національним інтересом.

І.Р. Юхновський залишив по собі велику наукову спадщину, частину якої опубліковано у 2005—2010 рр. у тритомнику «Вибрані праці». Це не тільки фізика, але й економіка, політологія та історія. Подвижництво вченого і громадсько-політичного діяча високо оцінено Українською державою, він був відзначений вищими державними нагородами.

Україна зазнала незмірної втрати. Світла пам'ять про видатного громадянина, патріота, вченого назавжди залишиться в наших серцях...

Надійшов / Received 30.03.2024

Владислав ВЕРСТЮК (Київ)